

Josef Filipec

Studia lexicologica

Verlag Otto Sagner München · Berlin · Washington D.C.

Digitalisiert im Rahmen der Kooperation mit dem DFG-Projekt „Digi20“ der Bayerischen Staatsbibliothek, München. OCR-Bearbeitung und Erstellung des eBooks durch den Verlag Otto Sagner:

<http://verlag.kubon-sagner.de>

© bei Verlag Otto Sagner. Eine Verwertung oder Weitergabe der Texte und Abbildungen, insbesondere durch Vervielfältigung, ist ohne vorherige schriftliche Genehmigung des Verlages unzulässig.

«Verlag Otto Sagner» ist ein Imprint der Kubon & Sagner GmbH. Josef Filipec - 9783954794676
Downloaded from PubFactory at 01/10/2019 03:01:37AM
via free access

SPECIMINA PHILOLOGIAE SLAVICAE

Herausgegeben von
Olexa Horbatsch, Gerd Freidhof und Peter Kosta

Band 109

JOSEF FILIPEC

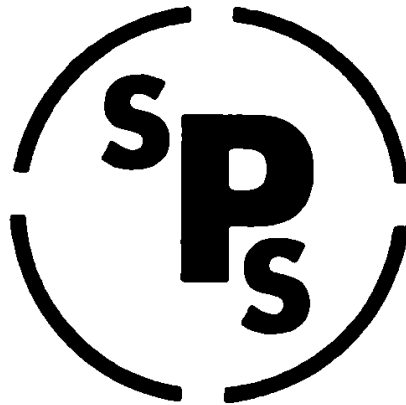
S T U D I A L E X I C O L O G I C A

Nachdruck besorgt von
Ernst Eichler

VERLAG OTTO SAGNER · MÜNCHEN

1996

96.
55161

Verlag Otto Sagner, München 1996.
Abt. der Firma Kubon und Sagner, München.
Druck: DS Druck GmbH, Marburg/Lahn.

ISBN 3-87690-645-8
ISSN 0170-1320

Nachdruck der Beiträge
mit freundlicher Genehmigung
der Verlage bzw. Herausgeber

96 P 87690

Vorwort

Der tschechische Linguist Josef F i l i p e c hat mit seinen zahlreichen bahnbrechenden Arbeiten nicht nur die moderne Lexikologie und Lexikographie des Tschechischen begründet, sondern auch gewichtige Beiträge, die außerhalb der Slavistik noch zu wenig bekannt sind, zur allgemeinen Lexikologie geleistet. Mit seinem Werk ergänzte er den von der Prager Linguistischen Schule erfaßten Bereich der Phonologie, Grammatik und Sprachkultur um die Lexik und suchte in ihr die systemhaften Züge und ihre Teilsysteme unter konfrontativem Aspekt. Dadurch gewann er tiefe Einsichten in das Verhältnis zwischen Bedeutung und Wort in seiner vielgestaltigen Verflechtung innerhalb des Systems einer Sprache, hier vor allem des Tschechischen. Doch wandte er sich mit gleicher Intensität auch der Sprachkonfrontation zu. Er hob die Lexikologie und Lexikographie innerhalb der Slavistik auf eine ganz neue, höhere Stufe.

Fast vier Jahrzehnte dieses zielstrebigem, unentwegten Schaffens, das sich durch widrige äußere Umstände nicht beirren ließ, spiegeln sich in den hier wieder abgedruckten, zum Teil an entlegener Stelle erschienenen Studien wider. Sie erscheinen anläßlich des 80. Geburtstag des Verfassers am 21. Februar 1995, dessen Werk aus diesem Anlaß eingehend gewürdigt wurde (vgl. M. Dokulil in: Slovo a slovesnost 56, 1995, S. 153-154; V. Holubová - V. Mejstřík, in: Naše řeč 78, 1995, S. 53-55). Die hier versammelten Beiträge geben einen willkommenen Einblick in die vom Verfasser in langer Arbeit gewonnenen Erkenntnisse und basieren auf seltenen, sich gegenseitig befruchtenden Wechselwirkungen der praktischen Arbeit am Wörterbuch (vgl. das zuletzt erschienene Werk "Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost", 1994) und der theoretischen Verallgemeinerung (vgl. das grundlegende Werk "Česká lexikologie", zusammen mit F. Čermák, 1995).

Die ständig sich erweiternde Theoriebildung ist dem Autor auch noch im hohen Alter ein besonderes Anliegen.

Möge somit der Nachdruck vor allem jüngeren Linguisten viele Anregungen vermitteln.

Leipzig, im März 1996

Ernst Eichler

Inhalt

Lexikálně sémantická výstavba hesla - ústřední otázka lexikografické práce. In: Slovo a slovesnost 18 (1957) S. 129-150.	1
Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes. In: Travaux linguistiques de Prague 2 (1966) S. 257-275.	23
K úkolům české lexikologie. In: Slovo a slovesnost 29 (1968) S. 259-276.	43
Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System. In: Travaux linguistiques de Prague 3 (1968) S. 105-118.	61
Zur Spezifik des spezielsprachlichen Wortschatzes gegenüber dem allgemeinen Wortschatz. In: Deutsch als Fremdsprache 6 (1969) S. 407-414.	75
Zur Polysemie und lexikalisch-semantischen Sprachkonfrontation. In: Travaux linguistiques de Prague 4 (1971) S. 217-228.	83
Zur Problematik der Konfrontation des tschechischen und deutschen Wortschatzes. In: Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft. Hrsg. von E. Eichler, J. Filipec, B. Havránek, R. Růžička. Halle/Saale 1976, S. 23-41.	95
Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a onomasiologie při konstrukci dílčích systémů v slovní zásobě. In: Slovo a slovesnost 41 (1980) S. 17-25.	114
Problematika konfrontace v lexikální zásobě. In: Slovo a slovesnost 46 (1985) S. 201-214.	123
Lexicology and Lexicography. Development and State of the Research. In: The Prague School of Structural and Functional Linguistics. Ed. Philip A. Luelsdorff. Amsterdam, Philadelphia 1994, S. 163-183.	137
Lexikální norma. In: Slovo a slovesnost 56 (1995) S. 190-203.	158

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

LEXIKÁLNĚ SÉMANTICKÁ VÝSTAVBA HESLA — ÚSTŘEDNÍ OTÁZKA LEXIKOGRAFICKÉ PRÁCE *)

(Na materiále jednojazyčných slovníků)

Thema referátu je vědomě omezeno na otázku lexikálně sémantické výstavby hesla jednak proto, že je to ústřední otázka lexikografické práce, zvláště vhodná k tomu, aby informovala o této práci i nelexikografy; jednak proto, že tato otázka souvisí s dalšími a obecnějšími otázkami lexikografickými a lexikologickými i obecně linguistickými. Referát si klade za cíl ukázat strukturu hesla v souvislosti s otázkami pojmoslovnými (1 A, B), s otázkami lexikálních jednotek a jejich významu v kontextu i mimo něj (1 C—G), v souvislosti s otázkou polysémie (2) a konečně ve vztahu slova k ostatním prvkům slovní zásoby (3). I při tomto omezení je možno problematiku a její řešení jen naznačit, a to nejen pro komplexní povahu všech lexikálně sémantických skutečností, ale i pro komplexnost souvislosti mezi nimi.

Tato práce vznikla na základě zkušeností získaných prací na akademickém Příručím slovníku jazyka českého a na třídílném slovníku jazyka českého (zatím hotov první svazek), na základě vlastního zkoumání, zvláště v úseku sémantiky a stylistiky, z kritického studia domácí i cizí literatury a z kolektivních diskusí v Ústavu pro jazyk český. O většině těchto otázek se u nás dosud v dostatečné míře nebo vůbec nemluvilo, na př. otázky obecného pojmosloví, otázky významu a kontextu, lexikální abstrakce, jakož i otázky systému nebyly předmětem ani důkladné jinak starší studie Ziskalovy (viz pozn. 40), ani nebyly na programu lexikografické konference v Bratislavě r. 1952 (Lexikografický sborník, Bratislava, 1953).

1

A. Nejdříve vymežeme základní a nejdůležitější pojmy a termíny, s nimiž budeme pracovat. Otázky pojmoslovné jsou důležité i pro vypracování metody zkoumání a spolu s otázkami terminologickými, otázkami vhodnosti, jednoznačnosti a přesnosti jednotlivých termínů, které byly už v historii sémantiky příčinou nejednoho sporu, mají dosah pro samu podstatu daného vědního úseku.

O poměru lexikografie a lexikologie promluvil na konferenci ve svém úvodním referátě akademik Bohuslav Havránek, který tyto otázky shrnuje souborně s hlediska teorie i praxe.***) *L e x i k o g r a f i e*¹⁾ je jazykovědný úsek, který podle jistého postupu

*) Zkrácený text této studie jsem přednesl 29. 11. 1956 jako referát na celostátní konferenci o vědeckém poznání soudobých jazyků, kterou pořádala sekce jazyka a literatury Čs. akademie věd v Praze.

**) Vyjde ve sborníku *O vědeckém poznání soudobých jazyků*.

¹⁾ K tomu Witold Doroszewski, *Ź zagadnień leksykografii polskiej*, 1954, s. 148. L. A. Bulachovskij, *Vvedenije v jazykoznanije, časť 11*, 1953, s. 180.

zpracovává lexikální jednotky, slova a slovní spojení v jednotlivá hesla a sestavuje z nich slovníky různých druhů a typů. Základním d r u h e m je jednojazyčný abecední slovník výkladový, z něhož vycházejí slovníky ostatních typů,²⁾ tak na př. slovníky dvojjazyčné nebo slovníky onomasiologické, ať už typu věcného nebo pojmového, jejichž problematika také souvisí s našim thematem.

U každého druhu slovníku rozeznáváme několik typů. Typ slovníku je ovšem určen cílem slovníku, výběrem hesel a způsobem jejich zpracování, nikoli jen formálně, na př. rozsahem, jak by se zdálo podle známého dělení Ožegovova na slovník velký, střední a malý.³⁾ U výkladového slovníku jednojazyčného považujeme za hlavní typy, přidržující se pojetí Ščerbova, typ akademický nebo normativní, ovšem s nedogmatickým pojetím normy, a typ informativní.⁴⁾ I tyto typy ovšem mají své varianty. Akademický typ spíše popisný představuje u nás Příruční slovník jazyka českého; střední slovník, připravovaný v Ústavu pro jazyk český, bude představovat smíšený typ informativně normativní. Informativnost se v něm projevuje zřetelem k t. zv. pasivní slovní zásobě,⁵⁾ t. j. úsilím zachytit slovní zásobu klasiků a do značné míry i odbornou terminologii.⁶⁾

Jedním z nejdůležitějších činitelů rozhodujících o druhu a typu daného slovníku je právě výstavba hesel. H e s l e m rozumíme slovo-abstrakci, linguisticky určené, zpracované a charakterisované, a to způsobem, který je nejvhodnější pro druh a typ daného slovníku. V ý s t a v b a j e d n o t l i v ý c h h e s e l je, jak ukážeme dále, specifická, ale odpovídá obecným zákonitostem, jejichž postižení je úkolem l e x i k o l o g i e. Za současného stavu bádání buduje tyto zákonitosti promyšlená a linguisticky poučená; ráce lexikografická, která vlastně představuje, jak o tom mluvil už akademik Havránek, nezobecněnou lexikologii.⁷⁾ Pokusíme se nyní postihnout cestu k těmto zákonitostem na úseku, který jsme si thematicky vymezili.

B. Všimneme si především skutečnosti, že lexikální jednotky (slova) existují dvojitým způsobem, a to jednak v kontextech — a v této podobě jsou dána také lexikografovi, totiž v citátech, získaných excerpcí —, jednak též jako lexikální abstrakce, které se v těchto kontextech, v konkrétních užitích, realizují.⁸⁾ Než doložíme tato tvrzení, vymezíme dříve ještě některé hlavní pojmy.

S l o v e m rozumíme formálně-významovou jednotku jazyka, začleňující se oběma svými složkami do vztahů s jinými jednotkami a realizující se plně v společenském styku.

F o r m á l n í s t r á n k a s l o v a zahrnuje jednak jeho formu zvukovou a grafickou, jednak stránku gramatickou, a to morfologickou a syntaktickou, jednak stránku

²⁾ Pravdivost této these dokazuje v praxi na př. situace na Ukrajině. Okolnost, že tam dosud nemají výkladový slovník (akademický), má vážné důsledky pro stav lexikografie i lexikologie. — Viz k tomu můj referát *Další ukrajinské příspěvky lexikologické*. Časopis pro slovanské jazyky, literaturu a dějiny, 1956, č. 4, zvláště s. 668 a 673.

³⁾ S. I. Ožegov, *O třech typech tolkových slovarův sovremennogo ruskogo jazyka*, Voprosy jazykoznanija, 1952, č. 2, s. 85—103. — Ožegov jinak dobře charakterisuje jednotlivé typy slovníků po stránce jejich cílů a vnitřní náplně, nesouhlas však budí jeho termíny.

⁴⁾ L. V. Ščerba, *Opyt obščej teorii leksikografii*, Izv. AN SSSR, otd. jaz. i lit., 1940, č. 3, s. 89—117 (opis zapůjčen dr. Leškou). Stránkování uvádíme z překladu v Sovětské vědě — jazykovědě 2, 1952, s. 417n. — Dále označujeme jako *Opyt*.

⁵⁾ Ščerba, *Opyt* 421n.

⁶⁾ Viz i M. Helcl, *O novém slovníku spisovné češtiny*, Slovo a slovesnost 15, 1954, s. 163.

⁷⁾ K tomu viz O. S. Achmanova—V. V. Vinogradov—V. V. Ivanov, *O nekotorych voprosach i zadačach opisatelnoj, istoričeskoj i sraunitelno-istoričeskoj leksikologii*, Voprosy jazykoznanija, 1956, č. 3, s. 5.

⁸⁾ Je třeba rozlišovat lexikální abstrakci (výsledek abstrahující činnosti) a její linguistické zpracování v hesle (viz shora).

slovotvornou. Od stránky gramatické při lexikální práci abstrahujeme, ovšem to neznamena, že bychom k ní nepřihlíželi vůbec a chápali slovo mimo oblast gramatiky. Lexikologický úsek zabývající se tvarovou stránkou lexikálních jednotek můžeme označit jako *tvarovou lexikologii* („morpholexicologie“).

Vztah lexikologie a nauky o tvoření slov (jako části syntagmatiky) je stále předmětem zájmu linguistů a na konferenci se ho týkaly též referáty Ivana Poldaufa a Miloše Dokulila.* Domníváme se, že do lexikologie zasahují ty slovotvorné zákonitosti, které se týkají konkrétních lexikálních jednotek a vztahů mezi nimi (o těchto vztazích v části 3). Oblast nauky o slovním tvoření však je ovládána specifickou abstrahující činností (abstrakcí), odlišnou od abstrahující činnosti lexikální (o abstrakcích viz dále zvláště I F).

P o z n á m k a : I v oblasti tvoření slov máme obdobu postupu sémantického a onomasiologického, o nichž mluvíme dále, podle toho, určujeme-li na př. různé významy jisté přípony nebo zjišťujeme-li, kterými slovotvornými prostředky se jistý význam vyjadřuje. Svědčí tedy o neujasněnosti, prohlašují-li někteří jedněmi ústy, že nauka o tvoření slov je součástí lexikologie a že páteř lexikologie tvoří teorie pojmenování, a týmiž ústy žádají studium různých významů každého suffixu (tedy postup sémantický).

Nauka o tvoření slov vytváří řady slovotvorných prostředků, na př. *-tel*, *-atý*, *-ovka*, *-ik*, *-ek*, *-iček* atd. Lexikologii jako nauku o lexikálních jednotkách zajímají konkrétní jednotky této řady, tedy *učitel* ve vztahu k *učiti* a p. Jestliže se však taková slovotvorná určení nekryjí s určeními sémantickými. — a to bývá dost často u druhotných významů slov mnohoznačných, ale i u slov jednoznačných (viz dále na př. *ležatý*. I C) — pak vidíme názorné, že se oblast tvoření slov a lexikologie rozchází.

Vedle formální stránky má slovo (lexikální jednotka) také stránku významovou. **V ý z n a m s l o v a** je odraz skutečnosti nebo jejich vztahů v našem vědomí (nebo zprostředkovaný naším vědomím), který je v historicky podmíněném a nutném vztahu s formou (F—V) — tento vztah můžeme označit jako *interní vztah jazykový* —, dále ve vztazích s významy jiných slovních forem: *externí vztah jazykový* — a ovšem ve vztahu s mimojazykovou skutečností: *externí vztah mimojazykový*.⁹⁾

S é m a n t i k u (*s é m a s i o l o g i i*) chápeme jako linguistický úsek, který postupuje od formy k významu a zabývá se otázkami významu a významových vztahů lexikálních jednotek, zvláště slov. Má tedy sémantika vlastní metodu a nelze na ni uplatňovat jen a za každou cenu metodu vypracovanou v jiných úsecích linguistických, na př. metodu *isomorfismu*, t. j. paralelismu mezi plánem fonickým (formálním) a sémantickým, jak to navrhuje na př. Kuryłowicz¹⁰⁾ a někteří formální

* Viz cit. sb. *O vědeckém poznání soudobých jazyků*.

⁹⁾ Nejlepší současný obrys a výklad principů sémantiky a nástin její problematiky podává Stephen Ullman ve dvou dílech: *The principles of semantics*. 1951, s. 314 a *Précis de sémantique française*. 1952, s. 334. — Úhelným kamenem Ullmannovy pozoruhodné koncepce sémantické, projevující se zvláště zdařilým návrhem na třídění sémantických změn, je pojetí vztahu mezi formou slova a jeho významem jako funkčního a recipročního (The principles, s. 70). Ovšem toto pojetí nesmí znamenat, že je tento interní vztah (meaning) mezi formou a významem nadřazen významu (sense jako prvotní. Tuto věc však U. nerozlišil, stejně jako nerozlišuje tento vztah od vztahu mezislovních, externích (s. 106n.). — Rozlišujeme tedy ve svém výkladu význam od jeho vztahů. Naproti tomu J. M. Galčinová - Fedoruková chápe lexikální význam nejednotně jednak jako „vzájemsvjaz“ komplexa zvukov i javlenija dejstvitel'nosti.“ jednak i jako „soobščajemoje slovami soderžanije“ (*Slovo i ponjate*, 1956, s. 11 a 28).

¹⁰⁾ J. R. Kuryłowicz. *Zametki o značení slova*. *Voprosy jazykoznanija*. 1955, č. 3, s. 73—81. Cena Kuryłowiczovy studie je jednak v tom, že v ní zkušený strukturní linguista nadhazuje podnětné a důležité otázky sémantické (plodné rozlišení kontextu sémantického a syntaktického), jednak že uznává lexikální systém. Materiál práce je však kusý, ilustrační, a některé závěry jsou proto, i pro apriorní metodu, jednostranné, ba i sporné. Zakladní

linguisté, přehlížejíce kvalitativní i kvantitativní rozdíly mezi lexikálními jednotkami a fonémy (formami). (Těchto otázek se dotýkáme ještě v závěru.)

Opačně než sémantika, t. j. od významu k formě,¹¹⁾ ale skrze jednotlivé formy-významy, postupuje o n o m a s i o l o g i e (teorie pojmenování, Bezeichnungs- též Benennungslehre), kterou chápeme jako linguistickou metodu za současného stavu bádání podřízenou sémantice. Jestliže dnes není dosud dostatečně propracována sémantika, platí to tím více o onomasiologii. I pozoruhodná jinak kniha Bruna Quadriho,¹²⁾ shrnující dnešní vědomosti o tomto úseku, svědčí o tom, že onomasiologie je důležitým vědním úsekem budoucnosti. Dosud není propracována otázka její náplně a jejích metod a máme vlastně jen jednotlivé materiálové příspěvky, zvláště jazykové zeměpisné a především „věcné“, a dále jednotlivé onomasiologické slovníky (viz pozn. 51, 52). Sémantika a onomasiologie přecházejí v praxi často navzájem do sebe a jsou komplementární. Takto pojatá sémantika a onomasiologie tvoří hlavní, obsahovou náplň lexikologie. Přestupují ovšem její oblast, zasahující i do ostatních plánů jazyka, a lexikologie se týká jen potud, pokud jde o otázky projevující se na lexikálních jednotkách.

C. Nyní budeme sledovat slovo s hlediska kontextu. Tím ovšem naprosto nechceme popírat, že jsou slova dána především jednak svým vztahem k mimojazykové skutečnosti, jednak vztahem k jiným lexikálním jednotkám a k celému lexikálnímu a jazykovému systému (o tom dále). Považujeme však za nutné rozlišovat mezi podstatou slova a jeho významu a dvojím způsobem jeho existence, totiž existencí v kontextu (užití slova) a v izolovaném postavení (lexikální abstrakce).

Kontext je jazykový a situační.¹³⁾ S i t u a č n í k o n t e x t bývá důležitý pro určení významu lexikálních jednotek zvláště v některých životních situacích, v kterých vystačíme bez dotvořeného jazykového sdělení (hovor), nebo tehdy, je-li kontext jazykový náznakový, schematický, jako na př. v dramatech. Důležitější je však pro nás k o n t e x t j a z y k o v ý. Rozumíme jím souvislou řadu lexikálních jednotek, která odpovídá jisté situaci a v které jsou jednotlivé jednotky jazykově v dostatečné míře určeny. S tímto kontextem se setkáváme především v projevech psaných a v jazyku literárních děl. Pokud jde o Kuryłowiczovo rozlišování kontextu syntaktického a sémantického, jistě plodné, přihlížíme zde především ke kontextu sémantickému, kdežto otázku kontextu syntaktického považujeme za otázku gramatickou.¹⁴⁾

Kontext postačující k dostatečnému určení lexikálních jednotek je m i n i m á l n í k o n t e x t. V akademickém typu slovníku jde veskrze o citáty mající funkci dokumentu, v slovnících jiných typů bývají místo citátů pružnější, ale méně (někdy i ne-

otázky sémantické nelze vysvětlit jen obdobami formálními. Své stanovisko objasnil K. už dříve ve studii *La notion de l'isomorphisme*, Travaux du cercle linguistique de Copenhague 5, 1949, s. 48—60.

Ke kritice isomorfismu viz zvláště O. S. A c h m a n o v a. *O ponjatii „izomorfizma“ lingvističeskich kategorij*, Voprosy jazykoznanija, 1955, č. 3, s. 82—95. — Důležité otázky sémantické nadhazuje také R. G i n z b u r g, *Problema značenijslova v svete stalinskogo učenijsa o jazyke*, Inostr. jaz. v škole, 1952, č. 4, s. 30—41.

¹¹⁾ Podobné pojetí lexikologie a její náplně nalézáme v studii Ivana P o l d a u f a. *Srovnávání s mateřštinou při vědeckém zkoumání jazyků*, Sborník vys. školy ped. v Olomouci, Jazyk a literatura, 1954, zvl. s. 49—52 a 60—61.

¹²⁾ Bruno Q u a d r i, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung*, 1952, s. XVIII + 271.

¹³⁾ K otázce kontextu zvláště též K. B ü h l e r, *Sprachtheorie*, 1934, s. 150n. a j.

¹⁴⁾ Kuryłowicz upozorňuje velmi správně na otázku kontextu (uved. čl. s. 74—76, přeceňuje však na př. závislost slova na kontextu a nevidí vztah obou dialekticky, jak o tom mluvíme dále.

postačitelně) určená slovní spojení, která dokreslují, blíže určují a konkretisují heslové slovo jako jeho doklady nebo exemplifikace.

V začátečním úseku lexikografické práce jde o pozorování téhož slova v různých kontextech, při určování významu slova pomocí synonym, antonym a pod., pak jde o zkoumání různých slov v týchž kontextech.

Oboji tento pracovní postup se zakládá na tom, že slovo i kontext uvádíme ve vzájemný vztah a vytváříme z nich sémantický celek, s jehož hlediska určujeme význam slova a jeho specifčnost. Právem můžeme v těchto postupech spatřovat obdobu experimentu, o kterém psal Ščerba.¹⁵⁾ Ovšem ani Ščerba nevyklučoval, že se lexikograf může vedle toho opřít o vědeckou a kontrolovanou analýsu vlastního nebo cizího jazykového povědomí, zvláště pracuje-li se současným materiálem, s živým jazykem.¹⁶⁾

Úvedené pracovní postupy se slovem v kontextu jsou možné na základě jistých evidentních vlastností slova, a to pokud jde o jeho stránku formální i obsahovou. Jsou to jednak jeho opakovatelnost a totožnost, jednak jeho oddělenost a celkovost vzhledem k slovům sousedním, ke spojením slov a teoreticky vzhledem k částem slov.¹⁷⁾ Z těchto otázek je pro nás zde důležitá zvláště otázka totožnosti a variability slova. Pozorujeme-li tutěž slovní formu v různých užitích, zjišťujeme, že je buď jednoznačná, nebo mnohoznačná (o mnohoznačnosti dále). Pozorujeme-li slovo v stejném významu a v různých jeho užitích, zjišťujeme, ať už je nám slovo předem významově jasné nebo ne, na základě analýsy významových znaků, které tvoří obsah významu, že některé tyto znaky se stále opakují a jsou všem užitím společné, jiné se různě mění.

Tak na př. v jednotlivých užitích slovesa *hnáti*, jejichž významová totožnost je dána hlavními významovými znaky, všem užitím společnými, nastává pohyb významových znaků vedlejších. Tyto znaky pozorujeme zvláště názorně v takovém užití, v němž můžeme význam slovesa *hnáti* explicitě vystihnout pomocí významově specifikujících předponových odvozenin téhož slovesa. Na základě těchto rozdílů mohou vývojem vzniknout samostatné, odchylné významy slova:

h n á t i (koho, co) uvádět, nutit do pohybu, obyč. rychlého: *h. koně. ovce na pastvu, vojáka skrze pračata; h. nepřítele pronásledovat, stíhat; h. slepice na dvůr vyhánět; h. kluka s pohovky zahánět; h. zatčeného puškou strkat, popohánět a p.*

Posuzováním závažnosti významových znaků přicházíme k rozlišení znaků hlavních a znaků vedlejších, které tvoří intelektuální, nociónální významový komponent. Důležitou nebo i převládající součástí významu však se může stát také složka expresivní. (O expresivitě měl na konferenci diskusní příspěvek J. Zima*; uvedeme zde tedy jen tolik, kolik je zapotřebí pro další souvislost.)

Expresivní složka má různé psychologické kořeny a bývá, pokud neplyne jen ze situační souvislosti, odrazem jistého, zvláště subjektivního hodnocení skutečnosti, které však může být v jisté době příznačné i pro jazykový kolektiv, a může tedy

¹⁵⁾ L. V. Ščerba, *O trojakom aspekte jazykových javlenij i ob eksperimente v jazykoznanii*, Izv. AN SSSR, 1931, odd. obč. nauk, č. 1, s. 113—129. — Viz i *Opyt*, s. 431.

¹⁶⁾ *O trojakom aspekte*, s. 123.

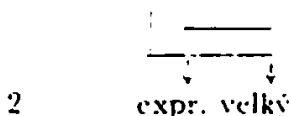
¹⁷⁾ K těmto pojmům v. též A. I. Smirnickij, *K voprosu o slove*, *Voprosy teorii i istorii jaz. v svete trudov J. V. Stalina po jazykoznaniju*, AN SSSR 1952, s. 182—203; — Trudy instituta jazykoznanija, sv. 4, AN SSSR 1954, s. 3—49 (pokračování); *Leksičeskoje i grammatičeskoje v slove*, *Voprosy grammatičeskogo stroja*, 1955, s. 11—53; *Značenijsje slova*, *Voprosy jazykoznanija*, 1955, č. 2, s. 79—89. — K Smirnického rozlišení má kritickou připomínku Galkinová-Fedoruková, cit. dílo s. 15. Místo pojmu cel'noosformelnost' (vnitřní celostní zformovanost) doporučuje pojem vnutrennaja cel'nost' slova po smyslu (významová celostní jednota slova).

*) Viz cit. sb. *O vědeckém poznání soudobých jazyků*.

nabýt i funkce společenské a společensky sdělné. Tato složka zastupuje významový znak, často latentní. Vidíme to na př. u slov, v jejichž základním významu je znak zvýšené intenzity:

děsný příd. l budící, vyjadřující děs, hrozný, strašný, děsivý 2 ob. expr. velký (žízeň, horko, hlupák...)

1 děs — velký strach

Expresivní složku však nelze ztotožňovat s významovými znaky, protože se obojí navzájem kvalitativně liší. S kritickým přihlédnutím na př. k stanovisku Erdmannovu, Wellanderovu, Sternovu, Siebererovu¹⁸ je třeba si uvědomit, že význam tvoří vždy celek, vzhledem k němuž jsou jednotlivé složky sekundární, že tyto složky nejsou neměnné, nýbrž variabilní, že hranice mezi nimi jsou plynulé a že intelektuální, po případě expresivní složka může význam ovládnout.

Užitečnou metodou zjišťování expresivních příznaků lexikálních jednotek je jejich konfrontace v rámci synonymických skupin a řad jednak se synonymem bezpříznakovým, neutrálním, pojmovým, jednak navzájem:

ústa — expr. pusa, zdrob. expr. pusinka, ob. expr. chleběrna, zhrub. huba, vulg. kušna, morda, tlama, rypák a j.

mluvit — povídat, rozmlouvat, rozprávět, hovořit, hanl. tlachat, plácet, ob. zhrub. kecat, žvanit, vulg. cancat, kušnit a j.

krcálek (malý mlýn) — hanl. drncálek, drněček

Tento pohled na význam slova svědčí zároveň pro to, že význam nemůžeme ztotožňovat s pojmem v logickém smyslu toho slova. Jsou pro to i důvody jiné, na př. skutečnost, že význam a pojem mají stejný rozsah, ale nemusí mít stejný obsah, na kterou poukazuje logik Gorskij.¹⁹ Toto pojetí ovšem nevylučuje, že v některých případech mohou být význam slova a pojem totožné.²⁰

Z tohoto pohledu na význam slova vyplývá, že není vždy nutné určovat význam jako jazykovou skutečnost jen výčtem hlavních znaků, jak se to někdy požaduje. Nemíníme popírat, že jednota, stálost a operativní schopnost významu je zaručena především hlavními významovými znaky, na druhé straně však je nepochybné, že v lexikografické praxi běžně a bez námitek určujeme i významovou složku expresivní, určujeme význam synonymy, z nichž některá bývají příznaková, a můžeme jej tedy určit navíc i některým z vedlejších znaků, které jsou pro charakteristiku významové oblasti slova závažné.

¹⁸) K. O. Erdmann, *Die Bedeutung des Wortes*, 1910, s. 103n. — Erik Wellander, *Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen*, I, 1917, s. 40n. — Pojetí těchto klasiků starší sémantiky vychází z jiného chápání významu, než jaké je rozvinuto zde. Modernější pojetí a kritiku uvedených autorů přináší zvláště Gustaf Stern, *Meaning and change of meaning with special reference to the English language*, 1931, s. 63n. i j. — Viz též Anton Sieberer, *Vom Gefühlswert der Wörter*, *Die Sprache* 3, 1954, s. 4—22n.

¹⁹) D. P. Gorskij, *O roli jazyka v poznání*, *Voprosy filosofii* 2, 1953, zvláště s. 81, 82. — Též Galkinová-Fedoruková v cit. studii, s. 42—44 a j. — K problému slova a pojmu diskutovali v poslední době také Pavel Trost (*Sovětská jazykověda*, 1954, č. 5—6, s. 411n., *Slovo a slovesnost* 17, 1955, s. 107—108) a Vladimír Hrabě (*Slovo a slovesnost* 16, 1955, s. 213n. a tamže 17, 1956, s. 247—249).

²⁰) Totožnost významu a pojmu hájí akademik František Trávníček, *Nauka o slovní zásobě* (Učební texty vysokých škol), 1953, s. 13, 18, 27n. a j. a *Nekotoryje zamečanija o značenii slova i ponjatii*, *Voprosy jazykoznanija*, 1956, č. 1, s. 74—76. — Plodné je tu zvláště rozlišení slov citových a citově zabarvených.

Rozdil mezi odborným a neoborným, běžným pojetím významového určení je zvláště patrný u některých botanických a zoologických názvů:

e h r p a — rostlina s modrými n. fialovými (zř. žlutými) květy v úborech s vejčítým zákrovem: *... oči jako chrpy* modré. Odborné pojetí botanické určuje *chrpu* jako rod *Centaurea* a uvádí druhy, po případě jedince, kteří k tomuto rodu patří. — Podobně: *h ý l. h e j l l* zpěvný pták, jehož samečci jsou naspodu těla červeně zbarveni 2 expr. *mít hejla (na nose)* červený nos od mrazu

Při určování významu a při vytváření lexikální abstrakce musí lexikograf někdy význam slov z kontextu přímo vyvozovat — zvláště jde-li o významy slov vymykajících se jeho povědomí, tedy na př. staročeských, nebo o slova významově nejednotná — nebo, i když zná slovo v jistém významu, musí tento význam na kontextech ověřovat.²¹⁾

Na př. *l e ž a t ý* není jen ležící k *ležeti*, t. j. spočívat na čem ve vodorovné poloze, ale především vodorovný nebo skloněný blízko k vodorovné poloze: *ležaté trámy* (opak *stojaté*); *l-é písmo*: *l. límec* nezdvížený

V z t a h m e z i k o n t e x t e m a s l o v e m n e n í o v š e m j e d n o s t r a n n ý, n ý b r ž v z á j e m n ý a d i a l e k t i c k ý.²²⁾ Tento vzájemný vztah má hlavně tři možnosti:

Některá slova jsou plně určena i mimo kontext, takže můžeme mluvit o jejich autonomnosti vzhledem ke kontextu. Tato *a u t o n o m n o s t s l o v a*, t. j. nezávislost na určení skrze kontext, je největší u jednoznačných terminů (*nadhodnota, tuberkulósa*) — to jsou ovšem slova preparovaná — a u jednoznačných slov vůbec (*rozhlas, dychtiti*).

Jiná slova jsou v různé míře určena teprve kontextem. Zde jde především o slova mnohoznačná, a to i pokud patří k základní slovní zásobě (*voda, červený, býti, vzít, česati*). Dále jde o *h o m o n y m a*, která jsou zajímavým případem v slovní zásobě. Okolnost, že se jejich významu může využívat na př. i v kontextech k slovním hříčkám, ukazuje, že se jisté slovní formy přikládají dva významy nebo více významů s dnešního hlediska nesouvisících, což má za následek, že se tato jediná slovní forma přisuzuje různým slovům.

Různě se chovají v kontextu slova patřící různým slovním druhům. Tak na př. předložky a spojky se nekonstituují mimo spojení s jinými slovy (předložka a podstatné jméno), zájmena se konstituují jen vzhledem k jisté situaci nebo vzhledem k sobě navzájem (*já — ty, ten ...*). Zajímavou a důležitou otázkou slovních druhů zde není možno rozvést (viz dále i část 3). Pozoruhodné je pojetí Reformatského, který²³⁾ dělí slovní druhy podle schopnosti pojmenovávací, podle schopnosti vyjadřovat pojem a být větným členem na pět typů: druhy mající plný lexikální význam (znamenatelný, t. j. podst., příd. jména, příslovce, slovesa), dále zájmena, číslovky, slova služebná a citoslovce. Domníváme se však, že slovní druhy nelze redukovat jen na funkci syntaktickou, jak to na konec činí i Reformatskij, i když je tato jejich funkce jistě nejzávažnější; kromě toho představují též důležité obecné kategorie lexikálně sémantické.

Do této souvislosti patří i případy, kdy je obecný význam některého slova určen významem jiného slova kontextu (Neruda — básník *Pisni kosmických* a p. — jde o slovo *básník*) nebo kdy je určeno kontextem expresivní zbarvení významu slova. Dále sem patří zajímavé případy, kdy kontext určuje sousloví do té míry, že jeho část

²¹⁾ O tom i Š e r b a. *Opyt.* s. 432.

²²⁾ K tomu viz zde pozn. 14 a dále výklad na s. 136

²³⁾ A. A. R e f o r m a t s k i j. *Vvedenje v jazykoznanije.* 1955. s. 42n., 248n. — Metodicky zajímavá je studie M. N. P e t e r s o n a. *O častjach reči v russkom jazyke.* Voprosy grammatičeskogo stroja, 1955. s. 175—187.

obecně rodová může zmizet, protože ji nahradí část druhově specifikující případy elipsy: *mělnické, slovenské bílé* a p.). A konečně sem patří slovní spojení různých druhů (o nich dále I D).

Jako třetí možnost vztahu mezi slovem a kontextem musíme zaznamenat případy aktivního působení slova na kontext. Je to zvláště při obrazném užití slova (o tom dále I E). Význam slova nemůže být kontextem přizpůsoben libovolně, ale jen potud, pokud to připouštějí možnosti v něm dané. To se projevuje zvláště v t. zv. oblasti významového užití, o níž promluvíme později (I F).

Na základě pozorování vlivu kontextu různého druhu na slovo vytvořil vlastně Vinogradov svou teorii významů nominativních, frazeologicky vázaných, konstrukčních a syntakticky podmíněných (dále I D d, e a 2).²⁴⁾

D. Do této souvislosti patří dále otázka slovních spojení, která se obecně zpracovávají pod heslovými slovy. Každé slovo se vyskytuje v kontextech s jistým větším nebo menším repertoárem slov, která dané slovo sémanticky nebo po jiné stránce odhalují a realizují.

Pro lexikografa je zvláště důležitý protiklad mezi spojeními tradičně nazývanými volná a spojeními zmechanizovanými, ustálenými, s funkcí nominativní. Ovšem hranice mezi oběma těmito vyhraněnými typy jsou plynulé, vzniká mezi nimi oblast přechodná. I sám pojem volných spojení je sporný, protože schopnost slov spojovat se se slovy jinými je vždy omezena a B. A. Larin, který se otázkou frazeologie naposledy zabýval,²⁵⁾ dokonce navrhuje vzdát se termínu volná spojení a nahradit jej termínem variabilní (peremennyje). Dále ukazuje dobře, jak spojovací schopnost slova je omezena činiteli významovými, stylistickými, tradicí užívání slov a gramatickými významy slova.

a) Mezi t. zv. volnými spojeními, významově produktivními, vyhraňují se jisté typy odpovídající typickým situacím a spojení reprezentující tyto typy uvádíme ve slovnících nejdříve, protože představují přímé okolí slova. Bývá zde nejčastěji spojení atributivní (*mokrý písek, tmavý mrak, krutý žal*) nebo kompletivní (*nosit dřevo, kosit seno; odpovědět laskavě* a p.). Důležité je uvědomit si, že tímto spojováním slov a lexikálních jednotek vůbec vznikají jednak vztahy kontextově syntaktické (viz též část 3, zvláště s. 147), jednak vztahy kontextově sémantické, odrážející vztahy věcné k tomu část 3, zvláště s. 147 a 148, kde se mluví o Porzigových Bedeutungsbeziehungen).

b) Některá ze spojení uvedených pod a) jsou složitější a mají funkci složených pojmenování. Sem patří především spojení jako *vedoucí český politik, představitel veřejného života, mistr vysokých sklizní, místo určení, produktivita práce*. Členy těchto spojení jsou lexikálně samostatné, ale spojení mají povahu ustálených celků, sousloví,²⁶⁾ která jsou v tomto případě obvyklá za jistých společenských podmínek a jindy mohou být zesílena jistou tradicí (pozdravy a zdvořilostní formule).

Zvláštní skupinu tvoří také spojení vznikající t. zv. přenesením významu slova (k tomu dále I E). Bývají zde hlavně tyto typy spojení: *ložiska citu, lučavka ironie, bludička slávy, lucerny odkvetlých pampelišek, lev salonů*; — *politická mrtvola* (odbylý, ztroskotavší politik), *lidští mravenci* (hemžící se lidé); — *mramorový obličej* (bílý n. hladký), *mravenčí hemžení lidí* (živé); — *poesie mužni, mumifikovaný sociální organismus* (vývojově zaostalý). Řídký bývá typ *láska — sultán*, doložený z Vrchlic-

²⁴⁾ V. V. Vinogradov, *Osnovnyje typy leksičeskich značenij slova*, Voprosy jazykoznanija, 1953, č. 5, s. 3—29.

²⁵⁾ B. A. Larin, *Očerki po frazeologii*, ve sborníku *Očerki po leksikologii, frazeologii i stilistike*, Učenyje zapiski Leningrad. univ., 1956, č. 198. ser. fil. nauk, vyp. 24, s. 208.

²⁶⁾ K pojmu sousloví J. V. Bečeka. NŘ 18. 1934, s. 12n.; NŘ 27, 1943, s. 197n. a *Úvod do české stylistiky*, 1948, s. 118n.

kého. Tato spojení přecházejí postupnou lexikalisací (zvláště metonymická spojení typu *umrlčí hlava*) mezi běžná spojení ustálená nebo dávají vznik samostatným významům, při čemž může slovo s přeneseným významem nabýt významu celého spojení (viz dále).

Na těchto spojeních pozorujeme jednak, že se slovo jako součást spojení realizuje v kontextu přes toto spojení, jednak že se ustálená spojení spojují s dalšími lexikálními jednotkami a vytvářejí vztahy a celky složitější (*posice vědy, bojovat s posic vědy*). V těchto i dalších spojeních jsou mezi slovem a spojením slov rozdíly nejen kvantitativní, ale i kvalitativní. Je tu především jiné pojetí celku a oddělenosti, části spojení jsou na sebe v různé míře formálně i významově vázány, slovo pozbývá více méně své sémantické individuality a autonomie, což se projevuje na jeho významu a užití.

c) Ustálená spojení frazeologické povahy, v nichž jsou jednotlivá slova k sobě těsně vázána, takže vznikají nadslovní sémantické jednotky, tvoří tři hlavní typy, určené Vinogradovem a zahrnující celou řadu menších skupin.²⁷⁾ Jsou to frazeologická spojení, frazeologické celky a frazeologické srůsty (idiomy).

Příklad frazeologických spojení viz dále sub d): *valit, kulit oči*.

Frazeologické celky mají buď význam přenesený: *páté kolo u vozu, snést modré s nebe, být v pěkné kaši, v bryndě*, nebo nepřenesený: *obrazce čar beze všeho ladu* (souladu, pořádku) a naproti tomu: *všechno na stole je bez ladu a skladu, páté přes deváté* (v nepořádku, neurovnané), *odejít s holýma rukama* (bez peněz), *bít se holýma rukama* (bez zbraně). Sem patří většinou přirovnání: *hoch jako jedle, být sto let za opicemi*, rčení: *páté kolo u vozu*, pořekadla: *pečení holubi nelitají nikomu do huby* (samo se nic neudělá, nic není zadarmo) a přísloví.

Příklady frazeologických srůstů: *nechat na holičkách, vzít do zaječích, vzít nohy na ramena* (utéci), *mít za lubem, jít k duhu, dělat z komára velblouda* (přehánět), *dát komu co proto* (natlouci, ukázat, zač je toho loket) a j. Patří sem i terminologická sousloví (*zlatý děšť, pastuší tobolka, kráčivé vypadlo*). Je otázka, jak frazeologické srůsty v slovníku řadit. Larin (viz pozn. 25) navrhuje řadit je jako samostatná hesla pod prvním členem spojení. Toto řešení se nám zdá upřílišněné. Obvykle lze i zde postihnout jistou významovou souvislost mezi spojením jako celkem a jeho částmi a hranice mezi obojím nebývá strohá. Proto uvádíme tato spojení pod každou z jejich plnovýznamových částí, třeba i ve formě odkazu.

d) Jestliže je slovo v jistém významu vázáno na jisté spojení nebo jeho variace, při čemž spojení jako celek má specifický význam, vzniká význam frazeologický.

Na př. pouliiti ned. (oči) vyvalovat, boulit; podobné:

ò u l i t i (vydovout do kulata) 2 b. oči poulit, valit, vyvalovat, vykulovat; — v a l i t i 3 (oči, kukadla, bulvy), k u l i t 2 lid., v y k u l o v a t i 2 (oči) poulit, vyvalovat; tři naposledy uvedená spojení znamenají přenesené „divit se“.

Naproti tomu v y v a l o v a t i není vázáno jen na spojení se slovem oči, zrak a p.: 2 dopředu n. ven něco sunout: v. oči poulit, v. pýsky

Další příklady frazeologických významů:

s v á d ě t i 10 s. boj a p., bitku, bouřku (v přen. významu)

l o u p a t i 3 l. očima (po kom) vrhat významné pohledy, významné pohlížet

l o m i t i 3 l. rukama n. ruce křečovitě je vzpínat při velkém zármutku, zoufalství

²⁷⁾ Jde především o studii V. V. V i n o g r a d o v a, *Ob osnovnyh tipach frazeologičeskich jediníc v russkom jazyke*, sborník A. A. Šachmatov, AN SSSR, vyp. 3, 1947. — Viz též Oldřich M a n, *Ustálená spojení a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice*, Lexikografický sborník, Bratislava, 1953, s. 101—110.

brázdit i 3 b. si cestu razit, uvolňovat: *loď, ledoborec, plavec, přen. chodec, jaro si brázdí cestu*

Pozn. Číslice znamenají další význam heslového slova, obvykle podle Příručního slovníku (PS).

Jak je vidět, máme zde co dělat s frazeologickými spojeními slov, jak jsme o nich mluvili. Jedna část spojení se může měnit nebo ji můžeme nahradit i synonymem. Významy frazeologické mají proti významům jednotlivých slov menší frekvenci, to však neznamená, že by tato otázka nebyla teoreticky i prakticky důležitá.

c) Jestliže je slovo v jistém významu vázáno na nutné spojení slov v schematu povahy formálně gramatické, vzniká význam podmíněné konstrukci. Tyto případy svědčí zase o tom, že nelze nepřihlížet při práci s lexikálními jednotkami i k jejich stránce gramatické. Nejčastější druh těchto významů představují významy vazebné. Vazba ovšem není zásadně vždy činitelem významotvorným, máme na př. různé významy i při téže slovesné vazbě:

jménovati (koho) 1 uvádět jménem 2 uvádět vůbec (na př. své předchůdce)
+ ustanovovat (ředitele, ředitelem)
držeti (co) 1.—8. význam

Ovšem na druhé straně bývá rozdíl vazby i svědectvím rozdílu významového:

držeti 9 ... (led drží), ale 10 (na koho, nač) 11 (s kým, při kom)
sváděti 1 (koho, co kam) 2 (koho, co s kým) 3 (co kam) 4 (koho s čeho, kam) 5—8
(koho k čemu) 9 (co na koho, nač)

Ptáme-li se po příčinách těchto rozdílů, vidíme, že se zde projevuje především vliv kontextu a vázanosti slova na jistá spojení; na př. *čekati* s čím (s večerí, s prací, s trestem, se zahájením něčeho) odsunovat, odkládat; — *ležeti* na kom, na čem (o starosti, povinnosti, úkolu, hříchu, osudu) tížit, tísnit, doléhat. Dále jde o významovou analogii s jiným slovesem (*manifestovati* za něco podle *bojovati* za něco), při čemž není vyloučen ani vliv cizího jazyka.²⁸⁾

K první skupině můžeme zařadit změnu předmětu věcného v osobní a naopak:

oddělit (co) rozdělit; *oddělit* (koho) přidělit (komu co)
hráti (co): *hráti* (koho, co, na koho)

Vedle významů vazebných, nejčastějších, patří do této skupiny významy podmíněné konstrukcí vůbec:

něsti (co kam) a *něsti* (kam) mít dostřel
nechat (čeho, co, koho) a *nechat* s infinitivem: n. *pozdravovat*
báti se 1 (—: s inf.; koho, čeho; že, aby ne, že ne) 2 (o koho, oč)

Vymezením významu frazeologicky vázaného a vazebného, po případě konstrukčního, jsme už vlastně přešli k otázkám mnohoznačnosti (polysémie). Nejdříve však musíme ještě dokončit otázku základní významové oblasti slova.

E. Už při výčtu jednotlivých typů sousloví jsme si všimli t. zv. přenášení významu. Přenesená užítí významu²⁹⁾ s hlediska synchronního, o která zde v pod-

²⁸⁾ Diskuse o této otázce mezi prof. L. Kopeckým a Fr. Danešem vznikla proto, že každý diskutující trval na jedné z obou možných příčin. Viz Lexikografický sborník. Bratislava, 1953, s. 30 a 37. — K slovesu *manifestovati* viz můj příspěvek, Jazykový koutek československého rozhlasu, 2. výběr, 1955, s. 248—250.

²⁹⁾ Tradičně se mluví o přeneseném významu. Chápeme-li slovo v aktuálním užití a izolované, můžeme mluvit — s různými autory — o pojmenování přeneseném na základě podob-

statě jde, vznikají tím, že za vlivu významové analogie a jiných činitelů dochází k rozšíření repertoáru kontextů v rámci jednoho významu. Slovo nebo slovní spojení (rozumí se slovo v aktuálním užití) se zasadí do jiného kontextu, než v kterém běžně bývá, a to místo slova, kterého se v témže kontextu běžně užívá. Přenesením se sleduje účel, aby se běžné spojení nahradilo jiným, nepřímým, takže dochází ke konfrontaci a souhře významu slova v obou užitích, přímém a běžném a přeneseném, příznakovém. Přenesené užití významu může vykazovat celou řadu odstínů od výlučnosti po konvenčnost. Obě významové aplikace téhož pojmenování se stýkají, a to buď na základě podobnosti, nebo věcné souvislosti. Významové vztahy mezi slovy nebo spojeními slov nemusí být vždy jednoduché (viz dále příklad *sici kosou — sici jazykem*). Přenesený význam sousloví bývá s jeho významem přímým, nepřeneseným v příčinné nebo jiné souvislosti:

vyvalovat oči divit se; snést modré s nebe slibovat. udělat nemožné

Nejčastější bývají přenesení metaforická, která působí na obraznost a mívají expresivní zabarvení, řidší bývají pojmenování metonymická, po případě synekdochická, více lexikalizovaná. Je tedy pojem přeneseného užití významu širší než pojem užití metaforického, obrazného, ale v lexikografické praxi oboji často splývá.

O typech ustálených spojení, zvláště metaforických, jsme už mluvili dříve (viz I D b) a tento výklad jen stručně doplníme. Metaforickým přenesením se původní význam obyčejně zobecňuje:

s u i t a (*hodnostáře*) a naproti tomu *s. Adélina. s. románů družina* vůbec, řada
s u p a naproti tomu *s. osudu. vášně dravec* a p.

Přenesení znamená často přechod k dalšímu významu slova:

s u p 2 expr. bezohledný, krutý člověk (viz předchozí příklad)

Přenesení probíhá často mezi oblastí lidských vztahů a oblastí neživých předmětů, zvířat a p. a naopak:

s i e s t a — s. jedle. ptáků: s i r o t e ě k — těž o kvítku a p.
s í c i (obilí kosou) — *s. hlavy kosou* stinat; *s. jazykem* ostře mluvit

Metafory obrazné, výlučné, individuální se postupně lexikalisují:

s u k — narazil na tvrdý suk rozporu (Jirásek); — *Jal se ho* (správce rychtáře) *vyslychat, kdy to bylo. Ale tu byl suk* překážka (Jirásek).

Lexikalisace a schopnost přechodu k novému významu charakterisuje zvláště metonymii, po případě synekdochu, které obyčejně ani neoznačujeme značkou přenesene:

mit hlavu jako mléko vlasy (meton.); *umrlčí hlava* lebka
ubláci dvojí sukno vojenský stejnokroj (synekd.); *mit rád dvojí sukno* vojáky

Přenesené užití slova je motivováno vztahem k užití nepřenesenému, přímému, vnímá se na jeho pozadí a jejich vzájemný vztah můžeme chápat jako vztah bezpříznakovosti a příznakovosti. Nejčastěji nalézáme přenesené užití významu u substantiv, adjektiv a sloves (viz i I D b).

nosti a věcné souvislosti. Ovšem toto přenesení je vázáno na slovo jen v jistých kontextech a je sémanticky motivováno (viz dále). Proto zde mluvíme s hlediska synchronního a s hlediska lexikální oblasti jednoho významu slova o přeneseném užití významu. — Pojem přeneseného významu je pojem historické sémantiky, pozorující významové změny, pojem oprávněný v historickém slovníku. Někdy se však směšuje obojí pojetí neoprávněně i v slovnících synchronních, srov. k tomu m o u kritickou připomínku v recenzi *Třetího dílu slovníku současné spisovné ruštiny*, psané s Lad. J a n s k ý m, Sovětská jazykověda 5, 1955, č. 5—6, s. 444—445.

F. Nepromluvili jsme sice o všech stránkách lexikografické práce s kontexty slova v jistém významu, ale uvedli jsme aspoň to nejpodstatnější. Všimli jsme si jednak zvláště toho, jak se slovo v jednotlivých aktuálních užitích specificky po různých stránkách odlišuje, jednak toho, jak se zapíná do souvislosti s jinými slovy — souvislosti kontextově syntaktických a hlavně kontextově sémantických, které odpovídají především souvislostem věcným. Jednotlivá tato aktuální užití lexikograf pozorně analyzuje.

Souhrn a rozsah jednotlivých užití heslového slova v různých kontextech a vztazích s jinými slovy, užití, která tato slova jazykově realizují, odhalují a charakterisují a jsou ovládána jistým významem, tvoří oblast významového užití slova.

Lexikograf na základě analýzy vytváří výběrem jistých aktuálních užití slova syntetický obraz této oblasti a podává její specifickou charakteristiku. Uvádí totiž užití přímé, přenesené a odborné, spojení volná — typická,³⁰⁾ representující, dále ustálená a frazeologická, přihlíží k odstínům významovým, stylistickým a expresivním, k aspektu časovému, místnímu a p. To, co nalézáme v slovnících, není a nemá být tedy ani náhodná snůška, ani schema neodpovídající živé jazykové skutečnosti, ale linguisticky promyšlená lexikologická realizace systémové abstrakce slova v jednotlivých jeho významech.

Abstrahující činnost, kterou vytváříme lexikální abstrakce (nazýváme ji také abstrakcí na rozdíl od abstrakce — výsledku činnosti), má jinou povahu než abstrahující činnost v jiných plánech jazyka, na př. abstrakce gramatická, a ovšem též jinou povahu než abstrakce pojmová, logická a j.³¹⁾ Lexikální abstrakce zahrnuje i formální i významovou složku slova (formální složka zahrnuje zvukové i grafické varianty). Protikladem slova v užití a slova jako lexikální abstrakce, kteréžto pojmy jsou souvztažné, nahrazujeme de Saussurův a Ballyho protiklad valeur — signification, vyrůstající ze strohého rozlišení langue — parole.³²⁾ Oblast významového užití je sémanticky určena hlavními významovými znaky, ale realizují se v ní i ostatní složky významu a je charakterisována i po stránce gramatické.³³⁾ Tato oblast je u různých slov různě vyvinuta, a to podle stupně jejich historické zakotvenosti v jazyku a podle jejich potřeby a běžnosti v společenském styku, a podléhá spolu s významem historickým změnám. U nově vzniklých slov je rozsah této oblasti omezen na několik typických souvislostí, které se mohou kryt nebo vylučovat:

zbožní — výroba, vztahy, hospodářství, těleso

zbožový — platy, vratidlo (tkalc.), svůrka³⁴⁾

U slov, která jsou v jazyku historicky zakotvena, může být rozsah oblasti značný, vždy však je repertoár typických kontextů v některém směru omezen. Někdy bývá toto omezení naznačeno i ve významovém určení:

³⁰⁾ Termín typická spojení je nyní v lexikografické praxi běžný. Užívá ho, pokud víme, po prvé *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka* I. 1950. Vvedení je XVI.

³¹⁾ Ivan Polda u f. který si velmi vhodně všimá těchto otázek. mluví o abstrakci gramatické, lexikální a liminální, viz jeho studii *Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu*, Studie a práce linguistické I (K šedesátým narozeninám akad. B. Havránka), 1954, s. 200n. — Specifických abstrakcí je ovšem více.

³²⁾ F. de Saussure. *Cours de Linguistique Générale*, 2-ème éd. 1922, s. 158. — Ch. Bally, *L'arbitraire du signe. Valeur et signification*, Le français moderne 8, 1940, s. 193—206.

³³⁾ L. Kopecký, *O poměru lexika a mluvnice v plánu theoretickém a praktickém*, Lexikografický sborník, Bratislava, 1953, s. 25—34. — Zajímavý je názor Šterbův, že určení významu je třeba považovat za slovníková pravidla obdobná pravidlům gramatickým, viz *Opyt*, s. 429.

³⁴⁾ Jos. Filipec, *zbožový, zbožní*, Jazykový koutek Čs. rozhlasu, 2. výběr, 1955, s. 182 až 187.

š t ě k a t i (zprav. o psech n. jiných šelmách psovitých); přen. *kulometry štěkají, psací stroj štěká, žaludek štěká kručí* (zde je jasně patrný rozdíl přenesenosti)

n ě s t i (co, koho) (o tvoru) držeti něco tělem n. částí těla (rukou, nohou a p.), zvl. uchopeného ve výši, a pohybovat se s tím (citováno z Příručního slovníku)

Lexikograf má jednak určit hranice této oblasti, jednak má naznačit, zvláště v slovníku akademického typu, i významové přechody, které se mohou realizovat v dalších významech slova (viz na př. I E). Nemá tedy oblast významů slova, kterou si můžeme představit jako útvar prostorový, jen stroze logicky rozsekávat, škatulkovat. Tato oblast je v strukturních souvislostech s oblastmi užití ostatních významů slova. Po této stránce je nejdůležitější oblast nominativního významu (viz dále):

s u k 1 zbytek větve . . . : *Sám zůstal chladným a tvrdým jako suk* (Baar). (Viz dále uvedené čtvrtý význam slova *suk* a uvedené významy odvozenin *sukovatý* a *sukovitý*.)

Člověk ještě jako suk, ale ruku na nic nevtáhne statný (Rais). *Na hrubý suk hrubý klín* (přísl.) 4 expr. silný, zprav. menší, houževnatý člověk

s u k o v a t ý 2 expr. hranatý, svalnatý (o člověku)

s u k o v i t ý 3 expr. tvrdý, nepoddajný, drsný, hrubý (*s. lid* a p.)

Pojem této oblasti je nutný z důvodů teoretických i praktických. Její reálnost — ovšem jinou proti reálnosti a realitě slova v aktuálním užití — je možno dokázat i jinak. Uvědomujeme si, že některá užití slova tuto oblast překračují, že se od ní liší. Taková užití se vývojem do této oblasti buď nezačlení a pak se její rozsah nezmění, nebo se do ní začlení a její rozsah pak vzroste. Jednotlivé oblasti můžeme, na př. u synonym, také porovnávat:

U slov *práce* a *dílo* je většina kontextů společná, i když ne bez jistých rozdílů, na př. *mít plné ruce práce, díla; dát se do práce, díla; mít něco v práci, díle; bylo po krvavé práci, krvavém díle* a p.

Ale máme jen *svátek práce, dát si s něčím práci, být bez práce*. Nebo slovo *veliký* s pojmovým významem vytváří velkou řadu příznakových, zvláště expresivních synonym, u nichž je repertoár kontextů proti základnímu, fundujícímu synonymu omezen. Některá z těchto synonym jsou možná v stejných kontextech, jiná však mají své specifické kontexty. Je na př. možno říci: *krutá, strašná, hrozná rána* (veliká), ale jen *to stojí strašně, hrozně peníze*; je možno říci *to je strašná, hrozná, ukrutná hloupost* (veliká), ale spojení *krutá hloupost* má jiný význam (zraňující) atd.

G. Pojetí oblasti významového užití a souvisící s ním pojetí lexikální abstrakce a její charakteristiky v jednotlivých významech slovníkových hesel vede na závěr první části ještě aspoň k náznaku zajímavé otázky o poměru *s é m a n t i k y, p o p ř í p a d ě l e x i k o l o g i e a s t y l i s t i k y*.³⁵⁾ Nemáme zde ovšem na mysli stylistiku ani sémantiku jednotlivého projevu. Mohlo by se zdát, že do slovníku patří jen to, co je obecné, lexikalisované, co je výsledkem abstrahující činnosti a co má sankci společenskou (lexikální abstrakce), kdežto předmětem stylistiky že je všechno to, co je individuální, zvláštní, nelexikalisované (lexikální jednotky v aktuálním užití). Ale hranice obou linguistických úseků není tak ostrá, mezi oběma úseky je oblast vzájemných vztahů a přechodů. Vyplývá to už z toho, že se lexikální abstrakce jednak konstituuje z možnosti jednotlivých užití dané lexikální jednotky, jednak sama tihne k tomu, aby se v těchto možnostech realizovala. Slova vstupují do kontextu a do projevu jako hotové, vypracované nástroje styku, ale jednak v sobě nesou také pečeť jistých kontextů, v nichž byla vypracována a v nichž se ve svých různých vztazích ustálila, jednak podléhají v nových užitích jistým posunům a tím i vývojovým změnám. Proto musí

³⁵⁾ Stručně o tom V. V. V i n o g r a d o v, *Itogi obsuždenija voprosov stilistiki*, Voprosy jazykoznanija, 1955, č. 1, s. 62—63.

Lexikografii a lexikologii zajímají ty jednotlivé jevy, které jsou typické, nosné a které se zařazují do širších souvislostí. Z toho zároveň vyplývá, jak i při synchronním pojetí jazyka je důležitý a nutný nestatický, dynamický zřetel k povaze věci a v tomto ohledu můžeme sémantiku chápat jako zkrystalisovanou a zobecněnou stylistiku. Naopak stylistiku musí zajímat i lexikální hodnoty příznakové (užití přenesená a obrazná, expresivní, básnická, knižní, nářeční, nespisovná) a dále příznakové významové odstíny a významy, a to často i tehdy, když jsou lexikalizované. Pojetí stylistiky jako úseku, který studuje jen jazykové prostředky ve funkci expresivní, neintelektuální,³⁶⁾ pokládáme podle české tradice linguistické za příliš úzké. Dále se týkají stylistiky ty lexikální jevy, které mohou být předmětem volby k dosažení zamýšleného stylistického účinku v jistém aktuálním užití. Naznačili jsme už dříve, že také stylistika pracuje při určování funkčních stylů a ostatních stylistických hodnot s jistými specifickými abstrakcemi, které vytvářejí řady jiné povahy než lexikální.

2

Všechno, co jsme dosud řekli o oblasti jednoho významu slova, platí v různé míře i o významech ostatních, druhotných. Proto je tato část referátu, věnovaná složité otázce mnohoznačnosti slova (polysemie), kratší. U slov mnohoznačných, která představují ve své významové rozrůzněnosti lexikálně sémantické strukturní varianty slova, vzniká další stupeň lexikální abstrakce. Také tato abstrakce^{36a)} není na rozdíl od abstrakce pojmové, logické jednosměrná, lineární, ale jistým, specifickým způsobem buduje na abstrakci dané obvykle nominativním (přímým, prvotním, základním) významem slova a oblastí jeho užití. Nominativní význam³⁷⁾ je, jak jsme už řekli, zvláště významný, protože vytváří pozadí, na kterém chápeme a motivujeme další, druhotné významy slov. Vedle toho je ovšem zaměřen na skutečnost, ať konkrétní, nebo myšlenou, jako každý jiný význam, a odráží její společenské a historicky se vyvinuvší chápání.

Skutečnost sama často rozhoduje, máme-li jeden a jednotný význam, nebo dva různé významy, na př. jde-li o rozdíl mezi ‚bílý jako sníh‘ a ‚zabarvený nějak do běla‘:

bílý 1 (opak černý) — b. sníh, cukr, papír, b-é mléko, peří a p. 2 (opak tmavý) světlý a p.; b. chléb (op. černý), b-é víno (op. červené), b-á lidská kůže, b-é šachové figurky, b-é maso drůbeží

Společensko-historické chápání skutečnosti zanechává svou stopu na př. ve významu některých sloves vnímání, jako *slyšet* (vnímat sluchem) a *vidět* (vnímat zrakem). Tato slovesa vyjadřují vnímání jako proces vycházející z vnímatele a zasahující předmět, ačkoliv — fyzikálně vzato — předmět sám působí na smyslový orgán.

Další významy mnohoznačných slov bývají s hlediska synchronního v jistém vztahu navzájem, ale hlavně vzhledem k nominativnímu významu, po případě nominativním významům slova a mohou někdy vyčleňovat v oblasti významů slova jisté skupiny významů, které k sobě patří těsněji než jiné.³⁸⁾

³⁶⁾ Viz v poslední době na př. Pierre Guiraud, *La sémantique*, 1955, s. 112.

^{36a)} O abstrakci svědčí i okolnost, že její směr jde vždy od významu sémanticky základního (nominativního) k významům druhotným, odvozeným, nikoliv naopak. Tak je tomu i u významů a užití přenesených v poměru k významům a užitím nepřeneseným. V tomto smyslu je tato abstrakce jednosměrná.

³⁷⁾ Termín je Vinogradovův, studie cit. v pozn. 24, s. 12 a j.

³⁸⁾ Starší, ale dosud instruktivní chápání vztahu významů na základě významových znaků (o tom dále) najdeme v knize *La vie des mots*, 4. v. 1893, jejímž autorem je Arsène Darmesteter. Na s. 73—83 mluví o vyzářování (rayonnement), sřetězování (enchainement) a o typech smíšených.

Jako příklad uvedeme nejprve sloveso *mastiti*:

m a s t i t i 1 dávat do pokrmů tuk 2 natírat mazadlem, mazat (na př. boty) 3 (ob. expr.) horlivě, rychle a obyč. ledabyle se něčím zabývat: *m. karty* horlivě hrát; *m. do protivníka* tlouci ho, útočit na něho, *m. si to kam* rychle jít; *ten to zas mastí* odbývá atd. Třetí význam vnímáme na pozadí předchozích významů a z toho vyplývá jeho zvláštní konkrétnost a barvitost (srov. na př. *mastit do protivníka* a pouhé *tlouci ho*). Vedle toho však je sloveso *mastit* v druhém i třetím významu ve významovém vztahu k slovesu *mazat* (karty, člověka, kam, práci).

Teprve když si uvědomíme tyto souvislosti a srovnáme významy a významové oblasti obou sloves, teprve když doplníme zřetel k vztahům vertikálním (po linii polysémie) zřetelem k vztahům horizontálním (po linii synonym, slov příbuzných a j.), můžeme svou práci zpřesnit a zdokonalit (o těchto souvislostech dále v části 3).

H i e r a r c h i c k é č l e n ě n í významové oblasti slova v menší skupiny pozorujeme na př. u slova *hlava*:

- h l a v a* I A část těla . . . B 1 (v širším smyslu) základna myšlení, uvažování, chápání i citění, mysl 2 (v užším smyslu) rozum, rozvaha, soudnost 3 vůle; umíněnost + středisko paměti, paměť C 1 jako sídlo života, život 2 zast. vražda, zabití; pokuta za zabití
- II 1 jednotlivý člověk, jednotlivec, osoba 2 kdo je v čele něčeho, něco řídí, je hlavní osobou někde: představený, představitel, přednosta, šéf, náčelník, vůdce a p.
- III věci podobné hlavě, připomínající hlavu, a to 1 tvarem (*h. šroubu*) 2 funkci, důležitostí (zast.) 3 a) polohou nahoře: vrchol(ek), vršek (*h. věže*) b) zast. horní část písemnosti n. tiskovín, záhlaví, nadpis (*h. protokolu*) + polohou v předu něčeho, předeek, čelo (*h., h-y postele*)
- IV část, oddíl knihy n. písemnosti: kapitola, článek, odstavec
- V zast. délková míra

Do této architektury může zasáhnout i činitel místní, časový, společenský a frekvenční:

s u k 3 zř. pařez 5 nář. uzal

h l a v a I C 2 zast., V zast., odborné významy zvl. ve skupině III

Mezi jednotlivými významy slova bývá nejčastěji vztah podobnosti (metaforický) a věcné souvislosti (metonymický); na př.: *hlava* III, 1—4 a naproti tomu I B, C, II, IV.

Tento vztah se může někdy zastřít nebo natolik uvolnit, že se jednotná oblast významů slova rozpadne v nepravá homonyma³⁹⁾ (různé slovní formy jednoznačné a víceznačné), na př. slovo *pokoj* (klid a místnost; PS zpracovává ještě jako slovo mnohoznačné). Vztah mezi jednotlivými významy slova není ovšem jen formální, ale je vymezen i obsahově významovým znakem. Metaforických a metonymických vztahů může být totiž ve významové oblasti jednoho mnohoznačného slova několik a snažíme se tedy odlišit je navzájem.

Při analýze významové stránky slova jsme si už všimli k r i t e r i a v ý z n a m o v ý c h z n a k ů. Toto kritérium je důležité i s hlediska synchronního, nevystačíme s ním však ve stejné míře ve všech případech.⁴⁰⁾ Můžeme je obvyčejně kombinovat

³⁹⁾ Termin nepravá homonyma doporučil v diskusi na konferenci doc. Otto Ducháček.

⁴⁰⁾ O významových znacích a o jejich pohybu v jednotlivých významech slov psal u nás Alois Z i s k a l ve své cenné studii *Příspěvky k lexikografické teorii i praxi*, Slovo a slovesnost 4. 1938, 19—27, 149—160, 212—222. V cizině o nich psal uvedený už A. Darmesteter a s hlediska historické sémantiky Hanns O e r t e l, *Lectures on the Study of Language*, 1902.

i s jinými kriterii, na př. můžeme význam slova opsat (*modrý* — mající barvu jako čistá obloha, kvetoucí pomněnky, chrpy, viz PS) nebo můžeme přihlížet k významovým souvislostem daného slova se slovo tvornými odvozeninami a slovy významově příbuznými (viz část I B a 3).

Na př. u slova *krátký* jde jednak o znak malého prostorového rozměru (*krátká úsečka, chodba* a p.), jednak o znak malého časového rozsahu. Toto rozlišení je pro významovou oblast slova základní a docela přirozené.⁴¹⁾ Je jasný věcný rozdíl mezi omezením v prostoru a času, který můžeme pozorovat u odvozeniny *krátce* (*ostříhat někoho k. a pobyl tam k.*). U odvozeniny *krátce* máme zas jen význam časový. Obdobné rozdělení významů je též u antonyma *dlouhý*.

Slova typu *krátký* tvoří přechod k slovům typu *bleskova*. Nejde tu o mechanický pohyb znaků ve smyslu jejich přibývání nebo ubývání, ale významy jsou vybudovány na různých souřadných znacích slova základního a působí navzájem jako nezávislé. Na tyto základní významy celkové významové stavby slova navazují významy další na základě podobnosti a p., takže vzniká složitější významová architektura:

b l e s k	I světelnost	}	b l e s k o v k a	I	1 druh někdejších petrolejových n. lihových lamp (k blesk I) 2 hanl. pleš (metaf. k I)
	II rychlost			II	3 rychle, pohotově, zprav. improvizovaně oznámení, letáček (k blesk II) 4 slang. název různých věcí (pilky a p.) umožňujících rychlou práci (k 3) a p.
b l e s k o v ý	příd. k blesk				

Poz n. Na tento typ upozorňoval také v ústavních diskusích Lad. Janský.

Významové znaky mohou být zastřeny nebo aspoň oslabeny, zvláště jde-li o význam frazeologických srůstů, reflektujících starší, dnes izolovaně neužívaná slova, dále pak o významy expresivní a převzaté:

h r o z n ý 1 bůdicí hrůzu (velký strach) 2 expr. velmi veliký, ohromný atd.
 k a c h n a 3 nepravdivá, vymyšlená zpráva v novinách, nehorázný výmysl (vliv canard, Ente) 4 argot. úrad

V argotu a slangu dochází zvláště často k uvolnění vazby významových znaků. Může jít také o cizí slova, nejčastěji ve funkci termínů:

p o i n t 1 ve hře v karty: bod, jednotka, oko 2 hšp. bod, značka při posuzování zvířat (vliv franc. point ‚bod‘)
 n i m b u s 1 záře okolo hlavy světců, aureola, gloriola, svatozář 2 kniž. proslulost, lesk nějaké osoby 3 meteor. dešťový oblak, nimbostratus⁴²⁾

Na těchto poměrně řídkých a periferních případech je zároveň jednak vidět, jak polysémie nevzniká vždy přenášením významu, jednak že vedle polysémie organické máme řidčeji též polysémii neorganickou.⁴³⁾ Doporučuje se tedy vidět i polysémii s hlediska sémantické motivovanosti, určující vztah významů druhotných k prvotním,

⁴¹⁾ Toto dělení významu slova *krátký* v PS odmítá Ivan Poldauf v práci cit. sub 11 s. 62 a domnívá se, že jde jen o různá užití slova postižitelná jedinou platnou a vyčerpávající definicí. Ke kritériu zobecnující definice viz dále výklad o tzv. obecném významu. — Prof. Poldauf mluvil na konferenci o těchto otázkách ve svém diskusním příspěvku k mému referátu. Zde mohu své stanovisko lépe zdůvodnit než v časově omezeném referátě.

⁴²⁾ Vladimír Š m i l a u e r, *Zásoba slovní a význam slova*, Učební texty vysokých škol, SPN Praha 1951, s. 21.

⁴³⁾ Tamtéž, s. 20—21.

a dále v souvislosti s pojmy příznakovosti a bezpříznakovosti. Motivováno je slovo i v nominativním významu, na př. vzhledem k významům slov významově blízkých a příbuzných (viz dále).

Další kritéria pro dělení jednotlivých významů víceznačných slov může poskytnout v z t a h heslového slova k s y n o n y m ů m a a n t o n y m ů m. Víceznačná slova vstupují v synonymické vztahy svými jednotlivými významy. Antonyma jsou zvláště vhodná k určení významu slov, protože uvádějí v protiklad významové znaky:

l í n ý 1 zahálčivý, lenivý, lenošný (opak pilný, pracovitý) 3 pomalý, zdlouhavý, lenivý, lenošný (op. rychlý, bystrý, čilý) 4 malátný, mdlý, ochablý, unavený (op. živý, svěží, čilý)

O jiných typech významů vydělených vzhledem k nominativnímu významu slov, totiž o významu frazeologicky vázaném a konstrukčně vazebném jsme už promluvíli v jiné souvislosti (viz dříve l D d, e).

Vinogradovův typ významů syntakticky podmíněných zde zvláště nevydělujeme a syntaktickou podmíněnost zahrnujeme do gramatické charakteristiky slova v daném lexikálním významu:

h l e d ě t i 5 (s inf., s vedl. větou s *aby*, zř. *al* a *p.*, řídč. též *čeho*). snažit se, usilovat oč

Otázku mnohoznačnosti slovních spojení zde už ponecháváme stranou.

Je nyní otázka, zda můžeme uvést abstrakci slovního významu až k t. zv. o b e c n ě m u v ý z n a m u (Gesamtbedeutung), vlastně obecnému reálnému významovému znaku, a zda je tato snaha účelná. Možnosti určení tohoto významu bývají omezeny, protože se nám oblast slovních významů často rozpadá na dvě různé části, které lze uvést vzhledem k základnímu významu nebo některým významům na vztahy metafory a metonymie (viz dříve), dále proto, že sám obecný význam se dá těžko určit nebo splývá s nejobecnějším významem jednotlivým (*supot* 1 supání 2 supavé zvuky vůbec), a konečně proto, že je příliš obecný a pracovně málo využitelný:

suk — něco, co je tvrdé n. utvrzuje(?)

suchý — jsoucí bez něčeho, bez hodnoty(?)

Tento význam se však může uplatnit při určování homonym. Významová výstavba slova představuje složitý a specifický celek, skládající se z tolika oblastí významového užití, kolik má slovo různých významů. Tento celek nelze ovšem chápat izolovaně, ale je třeba přihlížet i ke všem jeho vnitřním i vnějším, jazykovým i mimojazykovým souvislostem. O postižení těchto souvislostí nám nyní půjde.

3

A. Upozornili jsme už na to, jak se slovo začleňuje oběma svými složkami, zvukovou významovou, do v z t a h ů k o s t a t n í m j e d n o t k á m s l o v n í z á s o b y, jak je přitom skrze význam jednak ve vztahu s mimojazykovou skutečností, s věcmi, jednak ve vztahu k pojmům, jednak ve vztahu k významům jiných slov, jak je charakterisováno souvislostmi gramatickými i slovotvornými, a všimli jsme si také toho, jak slovo ve svých významech může vytvářet rozsáhlou oblast kontextů, které je přivádějí v různých situacích do styku s jinými slovy. Kromě toho na sebe působí navzájem také zvukový tvar a význam slov.⁴⁴⁾

Je tedy vztahů uvnitř i vně slova víc než dost a jsou tak evidentní, že dnes není už ani třeba vyvracet izolující pojetí lexikálních jednotek. Příkladem uveďme

⁴⁴⁾ Otto D u c h á č e k. *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, Praha 1953.

aktuální práce. První podstatný příspěvek podal r. 1910 R. M. Meyer,⁴⁵⁾ který se dal, jak sám uvádí, inspirovat H. Osthoffem.⁴⁶⁾ Meyer rozeznává v celku slovní zásoby dílčí systémy, t. j. skupiny slov přirozené (věcné), uměle vytvořené a poloumělé (sem patří i skupiny pojmů, soustavy nomenklatur a terminologii). Meyer ovšem přistupuje k látce s hlediska historického, ba etymologického, považuje tyto systémy za pevné, ale nevidí jednotný princip pojmenování. Tak je základní problematika naznačena hned na začátku cesty.

Současně se objevila v teorii, jistě ne bez vlivu tehdejší psychologie, otázka zvukově-sémantických a „syntagmatických“ vztahů slova u de Saussura (*Les rapports syntagmatiques, Les rapports associatifs*) a z těchto kapitol vycházejí někteří badatelé.⁴⁷⁾ Saussurův žák Ch. Bally propracovával především studium synonym a antonym a podal též návrh pojmového slovníku, jehož jednotky by tvořila základní synonyma synonymických řad.⁴⁸⁾ Později pak vytvořil Bally pojem asocičního pole⁴⁹⁾ a snaží se mezi asociacemi, kterých může být nekonečně mnoho, najít konstitutivní asociace jazykové, což je věc velmi důležitá.⁵⁰⁾

Pojmové vztahy v slovní zásobě jsou dosud nejlépe propracovány v jednostranném pojmovém slovníku Halligově—Wartburgově,⁵¹⁾ vztahy věcné v slovníku Dornseiffově.⁵²⁾

Roku 1924 se konečně dostalo i na další problematiku. G. Ipsen totiž vznesl požadavek studia t. zv. významových polí, t. j. skupin slov, jejichž významy by do sebe zapadaly a tvořily vyšší významovou jednotku.⁵³⁾ Jeho pojetí schválil A. Jolles,⁵⁴⁾ který doporučoval studovat po vzoru Dionysia Thráckého dvojice typu *otec — syn; vlevo — vpravo, noc — den, život — smrt*. Jde zde tedy jednak o slova příbuzná, jednak o antonyma. Jolles zároveň odmítal jiné pojetí pole, s nímž už dříve vystoupil Trier.⁵⁵⁾

Trier vycházel z Weissgerbera a vytýkal dosavadní sémantice atomismus. Šlo mu o postižení obsahu jazyka jako celku. Tento celek se mu člení v jednotlivá obsahová pole a z jejich obsahu „se vyčleňuje“ obsah jednotlivých lexikálních jednotek. V Trierově pilné práci materiálové, v jemnosti jeho historickosémantických pozorování i v teoretických formulacích je mnoho kladného. Ovšem u Triera samého se na konec projevuje jistá skepse. Jednak si uvědomil, že obsahově neobjasnil systém jazykový, jednak připouštěl, že by bylo možné studovat i význam jednotlivých slov a vidět při

⁴⁵⁾ R. M. Meyer, *Bedeutungssysteme*, Ztsch. f. vergl. Sprachforschung auf dem Gebiete der idg. Sprachen 43, 1910, s. 352—368.

⁴⁶⁾ H. Osthoff, *Vou Suppletivwesen der idg. Sprachen*, 1899. — Heinz Kronaasser, *Handbuch der Semasiologie*, 1952, s. 135, uvádí z Osthoffa tento citát: „... es gebe Systeme zusammengehöriger Bedeutungen, durch deren Struktur die genaue semasiologische Bestimmung vieler Ausdrücke erst möglich werde; erst durch die Abgrenzung gegen andere Glieder eines solchen Systems werde der Umfang einer Bedeutung klar.“ — Platnost těchto slov jsme si dokázali už dříve, viz třeba slovesa *mastit — mazat*, část 2.

⁴⁷⁾ Ferdinand de Saussure, op. c., s. 172—175.

⁴⁸⁾ Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, I—II, 2-ème ed., 1921.

⁴⁹⁾ Ch. Bally, *Le français moderne* 8, 1940 s. 195.

⁵⁰⁾ Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, 2-ème ed., 1944, s. 128, 135, 138.

⁵¹⁾ Rud. Hallig—Walther v. Wartburg, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, 1952.

⁵²⁾ Franz Dornseiff, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen, synonymisch geordnet*, 1934.

⁵³⁾ Gunther Ipsen, *Der alte Orient und die Indogermanen*, Festschrift für W. Streitberg, s. 200n.

⁵⁴⁾ André Jolles, *Antike Bedeutungsfelder*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58, 1934, s. 97—109.

⁵⁵⁾ Jost Trier, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Bd I, 1931.

tom slovo ve větších významových celcích.⁵⁶⁾ Domníváme se, že právě tato čistě lingvistická metoda, které Trier sám neužíval, může být dnes vhodným pracovním východiskem. Trier studoval v podstatě skupiny slov příbuzných, synonym a antonym.

Kriticky se vyslovil k Trierovu pojetí právě také Wartburg, který vyzbrojen znalostí jazykového zeměpisu a etymologie připravil uvedený pojmový slovník. Wartburg uznával existenci přirozených skupin v slovní zásobě (části těla, příbuzenské vztahy, povětrnostní označení a p.) a ukazoval, jak změna významu jednoho slova znamená významový posun v celé řadě synonym nebo slov příbuzných.⁵⁷⁾

S třetím pojetím pole vystoupil Walter Porzig⁵⁸⁾ a snažil se jazykově odůvodnit studium slova ve vztazích se slovy, která se s ním spojují v situačních, výpovědních kontextech (tím navazuje na Saussurovy vztahy syntagmatické). Nejprve studoval jen spojení dvouslovná, elementární, později i víceslovná: *beissen — Zahn, blond — Haar, reiten — Reittier: Pferd, Esel, Kamel . . ., backen — Bäcker(in) — Teig — Mulde — Ofen — Brot — Kuchen*. Porzigo významné, ale metodicky úzké původní pojetí se časem pozměnilo. Vedle uvedených polí zahrnujících („einbegreifende“) připouštěl Porzig později⁵⁹⁾ i pole rozdělující („aufteilende“), věcná (barva, nádoby, kostra, morální pojmy a j.). Ovšem tato pole mu vlastně vznikala i rozšířením počtu členů vstupujících ve „wesenhafte Bedeutungsbeziehungen“ (viz *backen—Mulde* a j.), právě proto, že mu šlo o vztahy kontextově sémantické.

Zakončíme nyní tento přehled stanoviskem francouzského lexikografa Paul Roberta,⁶⁰⁾ který chápe význam slova ve vztahu k synonymům, antonymům, ale zvláště ve vztazích logických, jako je druh - rod, celek - část, činnost - nástroj, obsah - obsahující.

Jaké bude nyní vzhledem k této literatuře naše stanovisko? Ze zkoumání uvedených linguistů i z předchozího výkladu o základních pojmech lexikologie vyplývá, že je třeba a že je možno studovat objektivně existující významové vztahy lexikálních jednotek, a to i jistý jejich užší okruh, ovšem nikoliv se ztrátou zřetele k ostatním možnostem. Nejdříve je třeba zkoumat slova významově blízká, t. j. synonyma, a v souvislosti s nimi antonyma. Tyto vztahy ovšem nechápeme, jak jsme už naznačili, jako jediné možné vztahy v slovní zásobě. Při studiu synonym narážíme i na synonyma, která označujeme jako částečná, t. j. taková, jejichž oblasti významových užití se kryjí jen z menší části.⁶¹⁾ Takovými synonymy bývají i slova rodově nadřazená nebo slova příbuzná, podřízená slovu významově nadřazenému. I mezi synonymy se vyskytují slova, která se navzájem liší významovými odstíny, synonyma ideografická, nebo synonyma lišící se intenzitou jistého znaku:

opak (na př. názorů) — *protiklad* úplný, pravý opak (na př. osob, názorů, jevů, v řeči) — *antagonismus* ostrý, nesmiřitelný protiklad (zvl. ekon. a společ.).

Nebo: *práce* — *námaha*, *pěšný* — *krásný*, *ledový* — *studený* — *chladný*.

Hranice mezi těmito slovy a slovy příbuznými je plynulá — věc, kterou se někteří badatelé snaží popírat, považující věcné a logické vztahy mechanicky za nejazykové.

⁵⁶⁾ Jost Trier, *Deutsche Bedeutungsforschung*. Germanische Philologie (Festschrift für O. Behaghel), 1. Abt., 1. Reihe, 19. Bd., 1934, s. 173—200.

⁵⁷⁾ W. v. Wartburg, *Betrachtungen über die Gliederung des Wortschatzes und die Gestaltung des Wörterbuchs*. Zeitschrift für romanische Philologie 57, 1937, s. 296—312.

⁵⁸⁾ Walter Porzig, *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 58. Bd., 1934, s. 70—97.

⁵⁹⁾ Walter Porzig, *Das Wunder der Sprache*, 1950, s. 71—74.

⁶⁰⁾ Paul Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Les mots et les associations d'idées*. Tome I, A—C, 1953, s. IVn.

⁶¹⁾ Jos. Filipec, *Problémy a metody studia synonym se zretelem k synonymickému slovníku*, rukopis disertace, 1952, s. 220. — Odtud uveden i následující příklad synonym slova *práce*.

Věcná a pojmová souvislost slov je v jazyku do jisté míry implikována.

Na př. příbuzná i synonymní označení pro barvy implikují pojem barva:

červený — karminový, krvavý, purpurový, šarlatový, rudý, korálový, rumělkový vedle *modrý* a j.

Nebo význam sloves pohybu určujeme specifikací rodového významu a vzhledem k slovesům klidu a p.

Věcný posun se projevuje i v užitích slova v rámci jeho jednoho významu (*hlava* v základním významu může znamenat v různých spojeních na př. i ‚vlasý, účes, lebka‘), mezi různými významy téhož slova (*suk* 1 zbytek větve . . . , 2 větev) a samozřejmě i mezi různými slovy. Tyto zkušenosti potvrzují výsledky jiných badatelů. Také v kontextu se tedy vyvíjejí pevnější vztahy mezi některými slovy příbuznými. Tak na př. slovo *hlava* se dost často objevuje v kontextech v sousedství slov *oko, srdce, noha, pata, ruka*, což potvrzuje zkušenosti Porzigovy (viz dříve) i Sperberovy.⁶²⁾

Nyní uvedeme jako příklad významovou řadu slova *práce*:

Antonyma: *odpočinek, zábava, zahálka*,

částečná antonyma: *klid, nečinnost, volno, prázdno, hra*.

Významově nejbližší synonymum k slovu *práce* je *dílo* (viz I F).

Některé členy synonymické řady se liší od základního synonyma intenzitou významových znaků. Zvláště jde o znak obtížnosti: *námaha, úsilí, lopota, dřina*, lid. *plahočení, plahočina, trmácení*, expr. *roboty, rasovina, rasování*, ob. *otročina, fuška*, lid. *operace*, kniž. *trud, mozoly*, zast. a bás. *znoj*.

Dále sem patří řada dějových substantiv verbálních, jako *pracování, dělání, namáhání, pachtění, hmoždění, lopocení, dění, robotování, robotění, otročení*.

Dále je řada synonym, která jsou jednak významově užší než slovo *práce*, jednak mohou toto slovo nahradit jen zřídka. Jsou to synonyma částečná *činnost, výkon, úkon, tvorba, tvoření, zaměstnání, zaneprázdnění, povolání, služba, úkol, poslání, funkce*.

Označení práce špatné, neodborné a neumělé: *břídilství, fušerství, fušerstvo, fušování, fušeřina, hudlaření, hudlařina, hudlařství, packařina*.

Označení práce drobné, zdlouhavě a nepříjemné: *babročka, babráni, babranina, patláni, piplačka, pipláni, piplanina, páračka*.

Expresivní, nespisovná pojmenování práce: lid. *rachota*, nespis. *makačka, makání, makanda, facha, melouch*; hantýrka *byznys*.

V rámci tohoto významového pole se naskytá též otázka členění věcného a pojmového (*činnost, práce, hra* a j.), slovtvorného (*pracíčka, fušerství, fušerstvo, fušeřina, fušování* a j.), kontextového (srovnání oblasti významového užití synonym), stylistického a slovně druhového. Synonyma náležející různým slovním druhům zpracováváme odděleně a na konec je porovnáme.

Tyto řady i tato pole bývají neuzavřené, různě rozsáhlé a je otázka, jak spolu souvisí a zda spolu musí za každou cenu souviset. Domníváme se, že spolu souvisí hlavně skrze základní, pojmová, opěrná, fundující synonyma, t. j. běžné, bezpříznakové, neutrální členy, jejichž význam — také abstrakce sui generis — je ve významu příznakových členů řady jednak obsažen, jednak různě specifikován. Dále souvisí tyto řady navzájem skrze částečná synonyma, která přecházejí významově k jiným řadám, skrze antonyma a slova příbuzná. V takto pojatých útvarech, po stránce jazykové různě diferencovaných a směřujících k pojmu, se zároveň projevuje dialektika mezi základní a okrajovou slovní zásobou. Protože jsou jednotlivé členy těchto řad

⁶²⁾ Hans Sperber, *Einführung in die Bedeutungslehre*. 1923, určuje pojem t. zv. konsoviace, t. j. typické souvislosti, v které se jisté slovo vyskytuje s jiným slovem. Bývají to často slova náležející do jednoho významového pole.

slova mnohoznačná, budou zde, jak se zdá, značné předpoklady pro působení v ý-
z n a m o v é a n a l o g i e (vyprovokovaný paralelní vývoj některých členů řady).

Tak na př. u řady slov, jejichž nominativní význam obsahuje znak intensity něčeho, ať už zjevný, nebo latentní, bývá jeden z druhotných významů zabarven expresivně. Všiml jsem si slov, která znamenají v e l i k ý, a to v kladném nebo záporném smyslu — ovšem s možností, že jde o různé významy tohoto slova:

hrozný, děsný, strašný, krutý, ukrutný, šeredný; bezedný; úžasný, báječný, bájný, důkladný, bláznovský, bláznivý, bohopustý; mastný; olympský a j. — na př. *hrozný liják, dotěralec* a j., expr. veliký.

Tato zákonitost, jedna z mnohých, ukazuje zároveň, jak synonymie a polysémie jsou spojitě nádoby.

B. Když jsme takto upozornili na některé sémantické vztahy mezi lexikálními jednotkami a naznačili cestu k hledání jistých zákonitostí, obrátíme se ještě k o t á z c e s y s t é m u v slovní zásobě. Někteří linguisté takřka apriorně a neprávem odmítají existenci systému v oblasti významové, ačkoli třeba i uznávají, že je význam sourodý se zvukovou formou a dokonce nad ni důležitější. Někteří zase vidí systém jazykový jen jako odraz vnější skutečnosti, jiní vidí jen možnost abecedního nebo jiného ne-jazykového uspořádání slovní zásoby. Je tedy především na místě dohodnout se o tom, jak budeme jazykový systém chápat.

Především je systém jednotný celek, který nelze uvést na pouhý součet jeho členů. Tento celek se dále člení v podřízené dílčí systémy, které tvoří přechod mezi celkem a nejnižšími jednotkami celku. A konečně jsou mezi těmito dílčími celky a vyšším celkem a stejně mezi dílčími celky a jednotkami jisté vztahy a zákonitosti, které je třeba odhalovat. Náš kusý výzkum, který jsme právě naznačili v oblasti významových vztahů lexikálních jednotek, neodporuje tomuto pojetí systémovosti v slovní zásobě.

Je samozřejmé, že tento systém bude mít své specifické vlastnosti a znaky. S p e c i f i č n o s t lexikálního systému vyplývá z jeho vztahu k mimojazykové skutečnosti a z kvalitativních i kvantitativních rozdílů, na př. proti systému fonologickému.⁶³⁾

S p e c i f i č k é v l a s t n o s t i tohoto systému, které ověřuje naše pracovní zkušenost, jsou tyto: Je to systém homogenní a kolektivní, protože jeho nositelem je homogenní národní celek, je to systém vnitřně členěný, systém, jehož koherence není naprostá, který se vyvíjí a obsahuje přežitky i narůstání, systém otevřený pro přijímání nového, ale mající své hranice a svou oblast, na niž narážejí různé prvky nové, cizí, individuální, exklusivní i potenciální, které však musí projít sankcí systému.

Bude úkolem budoucí práce, odhalovat vztahy, které jsme zde mohli jen zčásti a zběžně naznačit, a sledovat je i v p l á n u v ý v o j o v é m. Jsou jisté náznaky, že ani tato práce nebude bez výsledků.

Vztahy a zákonitosti, které jsme zde naznačili, odhalují se i při výstavbě každého jednotlivého hesla se zřetelem k jeho specifčnosti. Proto jsme mohli pojednat o těchto vztazích i ve svém referátě, věnovaném lexikálně sémantické výstavbě hesla. I c í l lexikografické práce — postizení systémových lexikálních jednotek a vztahů mezi nimi —, i m e t o d y této práce jsou v ě d e c k é.

I když jsme vyvodili jednotlivé pojmy a souvztažnosti z pracovních zkušeností s jednojazyčným slovníkem výkladovým, platí — ovšem se specifickými rozdíly, které je třeba si uvědomit — i p r o s l o v n í k y j i n ý c h t y p ů, na př. dvojjazyčné nebo historické, i p r o p o h l e d s r o v n á v a c í.⁶⁴⁾

⁶³⁾ O těchto rozdílech mluví výstižně Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, cit. dříve, s. 138.

⁶⁴⁾ O problematice dvojjazyčného slovníku promluvil na téže konferenci prof. L. K o p e c k í j. — V. B l a n á r, který pracuje o otázkách historické i srovnávací lexikologie a sé-

PROBLEME DES SPRACHZENTRUMS UND DER SPRACHPERIPHERIE IM SYSTEM DES WORTSCHATZES

I. 1. Wir halten es für notwendig, dieser komplizierten Frage zuerst die Klärung der Grundbegriffe Wortschatz, lexikologisches System, dessen Zentrum und Peripherie vorzuschicken (I.); dann wollen wir auf Grund der Analyse von lexisch-semantischen Einheiten die Kriterien für die Beurteilung deren Zugehörigkeit zum Zentrum, zur Peripherie usw. festlegen und die einzelnen Aspekte der lexikalischen Form und der Bedeutung (II.), sowie auch einige quantitative (III.) und andere Aspekte behandeln.

Der Wortschatz ist die gegliederte Gesamtheit von spezifischen Sprach-einheiten, Wörtern und festen Wortverbindungen, die den Charakter von Bezeichnungseinheiten besitzen. Diese formal semantischen Einheiten (Wortzeichen) entstehen als Ergebnis des Zusammenhanges und Durch-schnittes der lexikalischen und der semantischen Sprachebene. Dabei aber greifen sowohl das Wort, als auch die Wortverbindung auf eine spezifische Art in andere Sprachebenen (die phonologische, morphologische, syntakti-sche und in die Textebene) und als Bezeichnungseinheiten auch in die Real-i-tätsebene ein.¹

Die lexische Einheit ist jedoch nicht isoliert. Sie dient vor allem zur Mitteilung und ist also in die Kommunikationssituation eingereiht, die dadurch entsteht, daß zwischen dem Sprecher und Hörer Aussagen über Sachverhalte ausgetauscht werden. Die Wortbedeutung spiegelt also auch das psychische Leben der beiden Kommunikanten, und zwar seine intellek-tuellen und konnotativen (expressiven und voluntären) Aspekte wider. Beide Partner des Kommunikationsaktes suchen die Mittel, die dazu ge-eignet sind, das Ziel der Mitteilung zu erreichen, und ordnen den zu bezeich-nenden außersprachlichen Realitäten (Gegenständen und Erscheinungen) einzelne lexikalische und sprachliche Formen bei, und zwar auf eine in der betreffenden Gesellschaft übliche Weise.

Heute werden oft die Worte von Ch. MORRIS zitiert, der drei Teile der Semiotik, nämlich Semantik, Syntaktik und Pragmatik unterscheidet.² Aber dieses Problem ist nicht so einfach. Nach unserer Auffassung durchforscht die Semantik die Bedeutung von Zeichen, und zwar als eine gewisse Enti-tät der semantischen Ebene, die durch die Beziehung zur bezeichneten

Wirklichkeit (zum Denotat), zum Partner der kommunikativen Situation und zu anderen Zeichen, bzw. zu ihrer Bedeutung gegeben ist. In der gegebenen Situation handelt es sich um Kombinationsbeziehungen der Zeichen, um die Frage ihrer formalen und vor allem ihrer semantischen Verbindungsfähigkeit. Dieser syntagmatische Aspekt aber ist nicht der einzige. Die Zeichen sind auch durch ihre formalen und semantischen paradigmatischen Beziehungen gegeben und haben einen gewissen Systemwert ('valeur').

Die lexikalische Bedeutung, die von der Klassenbedeutung eines Morphems und von dem Satz Sinn, bzw. von dem auf den Bedeutungen einzelner lexischer Einheiten konstituierten Text Sinn verschieden ist,³ ist also durch die denotative, konnotative, pragmatische Beziehung sowie auch durch Kontext- und Systembeziehungen zu anderen Einheiten gegeben.

Aus dem Gesagten ergibt sich also, daß die lexische Einheit (das Wort) ein Raum- und Komplexgebilde darstellt, und zwar insofern es sich um das Zeichen als Ganzes, um seine Form (Morpheme, Phoneme, bzw. Grapheme) und seine Bedeutung (Morpheme, semantische Faktoren) handelt. Jedes Wortzeichen ist eine Mikrostruktur von Relationen, nicht nur eine bloße Antwort, eine Reaktion auf einen außersprachlichen Stimulus. Das bedeutet, daß die durch gemeinsame Beziehungen verbundenen Zeichen nicht ein summatives Ganzes, ein Konglomerat, sondern ein durchgearbeitetes und hierarchisiertes Komplexgebilde ergeben.⁴

2. Zunächst wollen wir an die Definierung der Hauptbegriffe herantreten.

Der Begriff eines Systems hängt mit dem Begriff der Struktur zusammen. Man kann es als ein hierarchisiertes Gefüge von speziellen Funktionen erfüllenden und strukturierten Invarianteneinheiten definieren.⁵ Die Struktur ist als Konkretisierung des Systems an einer Gruppe von Einheiten und zugleich auch als ein Relationsnetz derselben aufzufassen. Diese beiden Realitäten beeinflussen sich untereinander.

Die Begriffe Zentrum und Peripherie sind vom Standpunkt der lexikalischen Semantik aus Antonyme.⁶ Auch die Peripherie gehört aber noch zum System, man muß sich nur die Frage nach der Grenze einerseits zwischen Peripherie und Zentrum, andererseits zwischen Peripherie und Nicht-System stellen. In der Sprache, nicht nur im Wortschatz, gibt es nämlich immer auch Erscheinungen, die nicht voll systemhaft oder überhaupt nicht systemhaft sind. Das hängt mit der Tatsache zusammen, daß Sprachklassen nicht geschlossen, sondern mehr oder weniger offen sind.⁷ So werden z. B. im lexikologischen System geschlossene Klassen durch Antonyme, d. h. Wortpaare mit konträrer Begriffsbedeutung, die binäre Gegensätze verkörpern, offene Klassen durch synonymische Gruppen repräsentiert. Was aber die Mitgliedanzahl betrifft, stellen auch die Antonyme eine offene Klasse dar, ähnlich wie jede andere Wortklasse. Die Offenheit, die gerade im lexikologischen System ihren Höhepunkt erreicht, folgt daraus,

daß sich die Sprache der Realität bemächtigt, daß sich der Wortschatz von Tag zu Tag erweitert.

In der Sprache existieren aber nicht nur binäre Oppositionen. Gerade das lexikologische System ist in dieser Hinsicht komplizierter als andere Systeme.⁸ Zwischen den beiden Extremen entwickelt sich eine Übergangssphäre, in der sich gewisse Zentral- und Peripherieerscheinungen kreuzen.⁹ Man kann z. B. solche Übergangsfälle und Abstufungen an den Synonymen beobachten oder auch an dem Maß, in dem gewisse morphologische Kategorien verschiedene Bedeutungen von polysemischen Wörtern charakterisieren u. a. (s. auch S. 261f.).

Auch die vom Standpunkt eines einzigen Systems aus nicht systemhafte und außerhalb des Systems stehende Sphäre ist nicht immer einfach und amorph. Sie wird eigentlich durch andere sprachliche und nichtsprachliche Systeme gebildet. Z. B. gehört die Beziehung der Bedeutung zum Denotat noch in die Sprache, der Denotat selbst aber nicht mehr, er gehört jedoch in das System eines gewissen Realitätsausschnittes. Das Sprachsystem selbst kann entweder im engeren Sinne als ein homogenes Gebilde (z. B. die Schriftsprache, ein System einer homogenen Mundart)¹⁰ gegenüber dem Komplex von homogenen Systemen derselben Sprache aufgefaßt werden, deren Träger eine gewisse nationale Sprachgemeinschaft ist, oder — im weiteren Sinne — als dieser Komplex von allgemeineren Kennzeichen (z. B. die sogenannte gesamt-nationale Sprache, d. h. die Schriftsprache samt allen Mundarten, terminologischen Systemen u. a.) gegenüber der Gruppe von typologisch verwandten oder entfernten Sprachen. Die Übergangssphäre in diesen Typen ist von verschiedenem Charakter. Vor allem geht es hier um das verschiedene Maß allgemeiner oder spezieller gemeinsamer Kennzeichen. Auch der Gegensatz des Systemzentrums und der Peripherie ist hier nicht derselbe.

Die Arbeit mit dem Sprachmaterial zeigt, daß nicht einmal unter den einzelnen Systemen, abgesehen davon, ob sprachlichen oder außersprachlichen Charakters, scharfe Grenzen existieren. Dies kommt z. B. bei den Fremdwörtern zum Ausdruck, aber dasselbe bezeugen auch die Mundartsysteme untereinander oder gegenüber der Schriftsprache u. a. Es ist also logisch und notwendig, auch bei einzelnen Systemen eine Grenzsphäre zu sehen, die zu einem gewissen System gehört, aber in gewissen Funktionen auch einem anderen System (anderen Systemen) dienen kann.

Der Gegensatz Zentrum—Peripherie zeigt sich nicht nur vom Standpunkt des ganzen Systems aus, sondern auch in jeder Systemeinheit und in jeder Teilstruktur. Schon in der Wortform kann sich der Gegensatz des Wurzelmorphems und des Ableitungsformanten zeigen, in der Form einer (festen) Wortverbindung ist der Gegensatz des Grund- und Bestimmungswortes bemerkbar, in der Bedeutung einer lexischen Einheit unter-

scheidet man die Begriffsbedeutung und die konnotativen (expressiven) Elemente, in der Kontextverbindungsphäre eines Wortes besteht der Gegensatz zwischen den typischen und untypischen Kontextverbindungen, bei mehrdeutigen Wörtern der Gegensatz zwischen den primären und sekundären (vor allem übertragenen) Bedeutungen, in einer synonymischen Gruppe der Gegensatz des Grundsynonyms und der Synonyme mit verschiedenen Merkmalen usw. Diese Tatsachen, die wir später berücksichtigen werden, beweisen, daß Strukturzusammenhänge im ganzen Sprachsystem existieren. Die Problematik des Zentrums und der Peripherie ist aber komplizierter und sie läßt sich nicht auf diese einfachen Tatsachen reduzieren (s. auch Bemerkung 6, NIDA, PIKE).

Künstliche Sprachsysteme besitzen im Unterschied zu den natürlichen Sprachen keine Peripherie. Ihre Symbole und Einheiten bilden ein völlig geschlossenes System. Wenn ein solches System in einer bestimmten Richtung geöffnet werden muß, gewöhnlich um eine gewisse Einseitigkeit zu überwinden (z. B. bei CARNAP), da verliert es seine ursprüngliche Wirkungs- und Überzeugungskraft.

Die angeführten Begriffe können auf alle Sprachaspekte und Sprachebenen appliziert werden, wobei man Schlußfolgerungen ziehen kann, die entweder das Sprachsystem als Ganzes, oder die einzelnen Sprachseiten und Ebenen betreffen.

3. Es erhebt sich jetzt die Frage, ob auch die Gesamtheit von lexischen Einheiten ein System darstellt und von welchem Charakter dieses System ist.

Das lexikologische,¹¹ d. h. das lexikalische und semantische System unterscheidet sich durch spezifische Züge von den Systemen, die einerseits mit einer verhältnismäßig kleinen Anzahl von Einheiten und distinktiven Merkmalen arbeiten, wie z. B. das phonologische System, andererseits sich auf eine andere, und zwar höhere Abstraktionsstufe stützen, wie z. B. die Grammatik.¹² Man kann also sagen, daß das lexikologische System zwischen dem formal sprachlichen grammatischen System und den spezifischen „Systemen“ einzelner Realitätsabschnitte steht, die sich in unserem Denken widerspiegeln. Wir werden jetzt diese beiden Aspekte ausführlicher beachten und dann an die einzelnen Seiten des eigentlichen lexikologischen Systems herantreten.

Die Beziehung des lexikologischen Systems zum grammatischen System: Das System im Wortschatz ist vor allem an das grammatische System gebunden. Diese Gebundenheit ist natürlich in einzelnen Fällen verschieden, enger oder freier: So wird z. B. jede lexische Einheit ausnahmslos und obligatorisch in eine der Wortarten eingegliedert. Nur im Rahmen dieser morphologisch-syntaktisch-lexikologischen Kategorien wird die Wortbedeutung bestimmt (z. B. *schön* Adjektiv oder Adverb, *Schönheit* Substantiv). Die Wortarten differenzieren sich einerseits durch

quantitative Kennzeichen, vor allem durch ihre Anzahl und Frequenz in Texten, andererseits durch ihre syntaktische, semantische und stilistische Funktion.

Die Interjektionen z. B. gehören zur Sprachperipherie sowohl durch ihre Anzahl,¹³ als auch durch ihre Frequenz. Sie kommen in Fachtexten fast nicht vor, im Gespräch dagegen sind sie von beträchtlicher Frequenz, die natürlich auch von einzelnen Sprechern abhängt. Die Onomatopöie, die durch ihre Form reale Laute nachahmt, steht der außersprachlichen Realität noch näher.¹⁴ Andere Wortarten, wenn auch manche von ihnen wenig zahlreich sind, wie z. B. Vorwörter und Bindewörter (Begriffswörter mit Beziehungsbedeutung), gehören unzweifelhaft zum Systemzentrum. Ihre kleine Anzahl wird durch die hohe relative Frequenz¹⁵ kompensiert und sie ermöglichen die Kombination der Wörter mit Begriffsbedeutungen (der Nomina, Verba und Adverbia).

Aus diesem Beispiel geht hervor, daß der in bezug auf das System periphere Charakter gewisser lexischer Mittel für die Untersysteme, z. B. die Funktionsstile, von Bedeutung ist, wo diese Erscheinung kleine und ungleichmäßige Frequenz aufweist.

Zum Unterschied von diesen Kategorien, auf deren allgemeiner Grundlage sich die lexikalische Bedeutung konstituiert, greifen einige weitere Kategorien in die semantische Struktur lexischer Einheiten tiefer ein (bei flektierenden Wortarten). Es sind vor allem der Numerus und die Kategorie der Belebtheit und Unbelebtheit, die sich auch mit der Differenz der Deklination und Konjugation verbindet, und in geringem Maß auch das Genus (bei den Nomina). Die Form der lexikalischen Mittel, die als Träger dieser Kategorien auftritt, kann dann Bedeutungsunterschiede derselben lexischen Einheit auch formalisieren.

Die Unterschiede im Numerus von Substantiven signalisieren manchmal Bedeutungsunterschiede polysemischer lexischer Einheiten, z. B. das tschechische Wort *datum* in der zweiten Bedeutung: (Pl. *data*) ‚Angabe‘; *efekt* 3. (Pl. *efekty*) ‚wirksame Mittel‘, z. B. Lichteffekte, 4. (im kapitalistischen Handel) ‚Wertpapiere, Effekten‘; *hlava* (‚Kopf‘) 13. (auch Pl. *hlavy*) ‚der vordere Teil‘, z. B. Kopf des Bettes, Grabes u. a. Analogische deutsche Beispiele: *Brand* 2. (Sg. ungebräuchlich) ‚das Brennende‘; 3. (ohne Pl.) normalsprachlich ‚quälender Durst‘; 4. (Pl. ungebräuchlich) ‚Krankheit ...‘. Ähnlich bei *Brett* 2., 3. (nur im Pl.) ‚Bühne; Schneeschuhe‘; bei *Brut*, *Busch*, *Charakter*, *Chorus*, *Dame*² 1. (ohne Artikel und Pl.). Hier zeigen sich auch stilistische, terminologische, zeitliche, Frequenz-, Expressivitäts- und andere Unterschiede.

Die Unterschiede in der Kategorie der Belebtheit und Unbelebtheit, die sich im Rahmen einer und derselben Wortart auch mit dem Unterschied des paradigmatischen Typus verbinden können, greifen in diesen Fällen auch in die Frage der Worteinheit ein: *běhoun*, -*a* Mask. ‚Läufer‘ u. a. Bedeutungen gegenüber *běhoun*, -*u* ‚Läufer‘ (Teppich) u. a.; *čistič* (1. Pl. -*i*) ‚Reiniger‘, (1. Pl. -*e*) ‚Reinigungsmaschine‘; ähnlich bei *drtič* ‚Zermalmer; Brechmühle‘; *nosič* ‚Träger‘; *jezdec* (1. Pl. -*i*) ‚Reiter‘ (1. Pl. -*i*, -*e*); *kohout* (1. Pl. -*i*), *kohoutek* (-*tcí*) ‚Hahn‘; (1. Pl. -*tky*) ‚Wasserhahn‘.

Die Unterschiede des Genus realisieren sich meist in verschiedenen Wörtern, nur selten auch im Rahmen derselben Bedeutung und derselben Wortform.

Auch bei den Verben kommt es vor, daß gewisse Formen, z. B. die Form des Imperativs oder die reflexive Form verschiedene Bedeutungen signalisieren, z. B. bei *hleděti* ‚schauen‘ 2. Imperativ *hled(-me, -te)!* ‚schau mal‘, 6. *hleděti si, hleděti* ‚sorgen für etwas‘.

Anmerkung: Die Beispiele sind dem Wörterbuch der tschechischen Schriftsprache (*Slovník spisovného jazyka českého*, Praha 1960, 1964, zur Zeit arbeitet man an dem 3. Band) und dem Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache 1, Berlin 1964 entnommen worden.

Die angezeigten Tatsachen bezeugen, daß man aus der bisher vernachlässigten grammatisch-lexikologischen Sphäre interessante Folgerungen allgemeineren Charakters ziehen kann. Die primär zum Zentrum gehörenden (z. B. die grammatischen) Spracherscheinungen können sich in einer bestimmten Ebene (z. B. der semantischen) entweder wieder zentral (wie Wortarten) oder peripherisch (wie morphologische Kategorien, vor allem das Genus) erweisen. Die zentrale Funktion dieser Kategorien übernehmen dann die Erscheinungen der betreffenden Ebene (in unserem Falle der semantischen Ebene, die wir später besprechen werden).

Die Beziehung des lexikologischen Systems zur außersprachlichen Realität: Lexische Einheiten bezeichnen Objekte der außersprachlichen Realität, die spezifische „Systeme“ bilden. Die nach diesen Systemen organisierten Bezeichnungseinheiten bilden thematische Gruppen im Wortschatz. Als Grenzfall dieses Typs sind terminologische Gruppen anzusehen. Zahlreiche thematische Gruppen in verschiedenen Sprachen stehen sehr nahe beieinander, aber die Typen von Einheiten, ihre Anzahl und semantischen Aspekte sind mehr oder weniger verschieden.

In den Systemen der Realität, insbesondere in der technischen und wissenschaftlichen Sphäre, kommen zahlreiche Veränderungen vor, die sich durch die Entstehung neuer und den Untergang bisheriger Wirklichkeiten erweisen. In Folge davon kommt es in den Bezeichnungssystemen auch zu Veränderungen, Umgruppierungen und Differenzierungen.

So hat sich z. B. in den letzten Jahren eine Art von Ballspiel *Badminton* (im tschechischen Sportslang *fédrbal* aus dem deutschen Federball) verbreitet. Oder eine neue Art von Sportgerät wird *Skibob* (aus dem Englischen) bezeichnet; während des Krieges spielte man (und spielt hier und da noch heute) *nohejbal* (das Wort ist fehlerhaft gebildet aus *noh-[a] + -ej-* nach dem Modell *vol-ej-bal*, engl. *volley-*). Viele Bezeichnungen von neuen Erscheinungen sind auf wissenschaftlich und technisch wichtigen Gebieten entstanden, wie z. B. in der Kybernetik, Kosmonautik, in neuen linguistischen Richtungen u. a. Auf der einen Seite gibt es zweckmäßige und geeignete Bezeichnungen, wie z. B. feste Wortverbindungen *vodní lyže* (‚Wasserschi‘), auf der anderen Seite dringen in das Sprachsystem auch formal unbefriedigende Bezeichnungseinheiten.

Viele Bezeichnungen, vor allem die von neuen Erscheinungen, empfindet man also aus verschiedenen Gründen neben einheimischen Mitteln als peripherisch, formal ungeeignet, aus fremden Sprachen übernommen, die richti-

ge Bedeutung der bezeichneten Realität nicht als treffend. Diese Kollision wird dann dadurch behoben, daß manche von ihnen aus der Peripherie in das Zentrum vordringen, andere in der Peripherie bleiben, andere untergehen, einige in andere Systeme übergehen und einige endlich eine spezifische, semantische und stilistische Schattierung erhalten und eine bestimmte Funktion in der Übergangssphäre zwischen Zentrum und Peripherie erfüllen. Das ist vor allem der Fall bei Fremdwörtern (vgl. weiter) und teilweise auch bei Eigennamen.

Die Personen- und Ortsnamen beziehen sich auf Personen und Orte, mit denen das Leben einer nationalen Sprachgemeinschaft direkt verbunden ist, aber auch auf verschiedene Realitäten, die außerhalb dieses Rahmens stehen. Sie gehören aber nicht zum Sprachsystem im engeren Sinne. Sie sind unilaterale Zeichen, auf Denotate hinweisende Formen. In lexikalischer, formaler Hinsicht gehören sie aber in das Sprachsystem gerade so wie einheimische oder fremde Appellativa. Das beweist auch die Tatsache, daß sich diese Formen in das Sprachsystem verhältnismäßig leicht eingliedern. Aber erst die Bedeutung entscheidet darüber, welche von diesen Formen peripherisch bleiben und welche in das System tiefer eindringen. Hier vor allem macht sich der Unterschied in der höheren oder niederen sozialen Stabilisierung der in einer neuen Funktion verwendeten Namen geltend.

Z. B. fremde Eigennamen, wie *Speciosa* („die Herrliche“), *Spiridion*, *Eutalia* u. a. gehören dem System des Tschechischen formal nicht an. Anders verhält es sich mit den Namen, wie *Venuše* (expressiv „die Schöne“) und noch mehr mit den Namen, wie *Abraham*, *don Juan*, *Jidáš* („Judas“), die allgemein bekannt sind, in das semantische und stilistische System übergehen und phraseologische Wendungen ausbilden, und endlich mit terminologisierten Namen, wie *Röntgen*, die heute zu Appellativen geworden sind (*rentgen*, *rentgenové* neben *Roentgenovy paprsky* „Röntgenstrahlen“). Diese Namen gehen aus der Systemperipherie in die Übergangssphäre über — ebenso wie die tschechischen und tschechisierten Namen vom Typ *Honza* (*honza* pejorativ „ein gutmütiger Dummkopf“), *Adam*, *Eva* (bedeutet in 2. expr. Bedeutung, „Weib“; es kommt auch in phraseologischer Verbindung vor: *chodit v rouše Evině*, *Adamově* „in Adamskostüm“, d. h. nackt), die entsprechende neutrale Synonyme (von begrifflicher Bedeutung) besitzen. Die meisten dieser Fälle gehören aber zur Systemperipherie. Ihre Verwendung ist eng, sie sind auf einen bestimmten Funktionsstil und auf gewisse Äußerungen darin beschränkt.

Die Stellung des lexikologischen Systems zwischen dem grammatischen System und den „Systemen“ der Realität ist also klar. Das semantische System dient vor allem der Übersetzung, der Umformung der Realität in die Sprachebenen. Diese allgemeine Feststellung wird dann im weiteren an verschiedenen Aspekten des lexikologischen Systems gezeigt werden.

II. Zentrum- und Peripherieprobleme vom Standpunkt der einzelnen Aspekte der lexisch semantischen Einheiten und deren System.

1. Diese Aspekte sind dadurch gegeben, daß sich jede lexische Systemeinheit als Korrelationsverbindung von Form und Bedeutung im Text (in einer Rede) realisiert, der als Ergebnis des Verkehrs von den Angehörigen einer nationalen oder anderen, sprachlich mehr oder weniger homogenen Sprachgemeinschaft anzusehen ist. In den meisten Fällen sind diese Verbindungen stabilisiert und konventionell: die Beziehungen zwischen den beiden Funktiven (Form und Bedeutung) und auch die externen Beziehungen sind ausgearbeitet, die Einheit ist als bilaterales Zeichen in das System fest eingegliedert. In einigen Fällen aber ist die dialektische Einheit von Form und Bedeutung komplizierter, es sind z. B. einer lexischen Form asymmetrisch mehrere Bedeutungen beigeordnet und in jeder von ihnen kann die Form eine gewisse Distribution aufweisen.

Die Feststellung von Kriterien für die Beurteilung der Zugehörigkeit von lexischen Einheiten zum Zentrum, zur Übergangssphäre und Peripherie, bzw. zur Grenzsphäre oder zu einem anderen System setzt die Kenntnis der zu dieser Beurteilung wichtigen Faktoren voraus (vgl. die Tafel bei S. 273). Das bedeutet aber keineswegs, daß in jedem konkreten Fall alle diese Faktoren auf einmal mitspielen müssen. In einzelnen Fällen sind nur gewisse Faktoren relativ relevant, und zwar in einem Maß, das sich erst in der gemeinsamen Beziehung aller in Betracht kommenden Faktoren feststellen läßt. So ist z. B. die Frage von Form und Bedeutung, das Kriterium der Synonyme und der stilistischen Zugehörigkeit von Wörtern von allgemein grundlegender Wichtigkeit. Diese Faktoren werden weiter beschrieben werden, und zwar in Beziehung zum synchronischen System der Schriftsprache.¹⁶ Trotzdem bleiben aber in konkreten Fällen verschiedene Schwierigkeiten beim Einordnen der Einheiten.

2. Die Form der meisten lexischen Einheiten der Nationalsprache ist stabilisiert. Bei manchen kommen aber bei derselben Bedeutung auch Varianten vor, die verschiedenartig motiviert sind und den dynamischen Faktor in der Entwicklung des Systems darstellen.

A. Varianten der phonetischen oder graphischen Form (s. Nr. 1 in der Tafel genannten)¹⁷ können entweder alle systemhaft sein,¹⁸ oder es gehört wenigstens eine von ihnen zum Systemzentrum, andere aber gehören zur Übergangssphäre, Peripherie, Grenzsphäre oder befinden sich außerhalb des Systems. Typ 1 ist also mit Typ 9, 13, 14 nach der angezeigten Tabelle bei S. 273. (stilistische, territoriale, Frequenz-, Zeitmerkmale) kombiniert (vgl. folgende Tafel):

Varianten	Zentrum	Übergangssphäre	Peripherie, bzw. Grenzsphäre	Andere Systeme
1. Phone- tische und graphische	bažina hedvábí barchet cikorka	<i>seltener</i> bažina	 <i>gU</i> cigorka	<i>veraltet</i> hedbávi, <i>mundartlich</i> her- bábí, herbávi <i>seltener</i> barchent
2. Quantität	babuška	<i>expr.</i> bábuška <i>expr.</i> babinec	<i>seltener</i> bábinec	
3. Aussprache		<i>debut</i> [deby, debut] <i>Gesprächstil</i> baby [bejby, béby]		
4. Graphische	brebtat normalizace <i>neben -sace</i>	<i>gU expr.</i> breptat		

Anmerkung: In diesen Zusammenhang gehört auch die Frage der Onomatopöie, vgl. sub I, 3. — *gU* bedeutet geläufige Umgangssprache (*obecná čeština*).

B. Besondere Aufmerksamkeit beanspruchen die Fremdwörter.¹⁹ Diese starke Gruppe stellt eine sehr kompliziert differenzierte Gesamtheit von Einheiten dar, die als Folge des Kontakts von verschiedenen Sprachsystemen entstanden sind.

Hier ist vor allem die Gruppe von fremdsprachlichen Wörtern und Wortverbindungen, die in der einheimischen Realität nicht auftreten und für fremde Sprachsysteme charakteristisch sind, wie z. B. *dreadnought*, *guinea* aus dem Englischen, *ahinsa* aus dem Indischen. Die Graphik und Aussprache ist in diesen Fällen dieselbe wie in der Ausgangssprache, bzw. sie steht ihr sehr nahe. Diese Einheiten werden nicht zum Bestandteil des einheimischen Sprachsystems, und zwar weder durch die Form, noch durch die Bedeutung, sie stehen nur auf seiner Grenze als Bezeichnungen fremder Realität.

In eine weitere Gruppe gehören Wörter fremden Ursprungs, die die für eine fremde Sprachgemeinschaft typischen Realitäten bezeichnen, die aber entweder auch in der einheimischen Realität existieren oder hier wenigstens verwendet werden. Es sind Fachwörter (z. B. *grisaille* franz. ‚Bezeichnung malerischer Technik‘; *appeasement* engl. ‚Politik des Nachgebens‘), semantisch (*grandseigneur* franz. übertragen) oder stilistisch spezifizierte Wörter (*aperçue* franz. Buchstil), die eine spezifische Assoziationssphäre ausbilden. Diese Wörter und Wortverbindungen können durch heimische Äquivalente, sofern diese existieren, weder in Form, noch in Bedeutung ersetzt werden,

z. B. *enfant terrible*, *fin de siècle* („konec století“) aus dem Französischen, *self-mademan* („samouk“), *sex-appeal* aus dem Englischen, *deus ex machina* aus dem Lateinischen. Bei diesen Einheiten wird entweder ihre ursprüngliche graphische Gestalt oder auch Aussprache aufbewahrt, deren Transkription von der ursprünglichen graphischen Gestalt zu entfernt wäre (*coach* [kouč] engl., *grandseigneur* [granseñér] franz.) und oft auch weitere Schwierigkeiten beim Flektieren verursachen würde (man findet da auch biegungslose Wörter, wie *abonmá* [franz. abonnement] zum Unterschied von *grapefruit*, -u engl.). Es ist selbstverständlich, daß auch diese Wörter an der Peripherie des einheimischen Systems bleiben.

Bei mehreren dieser Wörter kommt es bei der Annäherung an ein fremdes System zur weiteren Adaptierung ihrer Form, so daß es zu Dubletten kommt: *abonnement*, *abonmá* franz. und in der heutigen Rechtschreibung *apartmá* neben *appartement* (engl.), *angažmá* neben *engagement* (franz.) gegenüber dem weniger geläufigen biegungslosen *gouvernement* (guvernámá franz.) neben dem deklinierbaren *gouvernement*, -tu.²⁰

Zur Tschechisierung der graphischen Gestalt kam es in den letzten Jahren vor allem bei den Termini, z. B. Kochtermini: *biftek* (früher geschrieben auch *bifstek*, *beefsteak*), *koktajl*, *koktejl*, *cocktail* (beide englisch), *frikasé* (früher geschrieben auch *fricassée* franz.); Sporttermini: *hokej* (f. g. hockey), *foťbal* (f. g. football), *kraul* (f. g. crawl), alle drei aus dem Englischen; Textiltermini u. a.

Durch den fortschreitenden dynamischen Übergang festigt sich also im heutigen Tschechischen die tschechisierte graphische Gestalt der Fremdwörter, die ihrer Aussprache durchaus angepaßt ist. Der ursprüngliche Typ *business*, *byznys* mit vorwiegend fremder Wortform geht in den Typ *dabing*, *dubbing* mit der vorwiegend tschechisierten Gestalt und in den Typ *bufet* [byfé, bufet] (f. g. buffet); *fejeton*, *fejton* (f. g. feuilleton) über, wo die tschechisierte Form vorherrscht. Der Typ *dabing*, *dubbing* geht in den Typ *jachtink* [-ty-], *jachting*; *brownink* [-ny-], noch neben *browning* [braunynk] über. Die Wörter fremden Ursprungs gehen also aus der Systemperipherie in die Übergangssphäre über und werden allmählich heimisch. Sofern sie wichtige Realitäten bezeichnen, finden sie ihren Platz im semantischen System der Nationalsprache, passen ihre Form dem einheimischen System an und werden in sein Zentrum eingegliedert: *byró* (f. g. auch *bureau*) biegungslos, *byro*, -a franz.; *džem*, *jam*; *gauč*, veraltend *kauč* (f. g. couch, beide Wörter aus dem Englischen).

Im weiteren Anpassungsprozeß werden dann die Fremdwörter auch in das morphologische System der Sprache eingegliedert: *atom*, -u, *idea*, *ideg* oder *ideje*; *energie*, -e (alle aus dem Griechischen); *forma*, -y; *granát*, -u (beide lat.). Dasselbe gilt auch von ihren Ableitungen. Solche Wörter besitzen kein adäquates Äquivalent. Daneben dringen sie aber auch in die

Teilsysteme, in die Funktionsstile und Schichten und haben auch Synonyme neben sich: gU expr. *grobján, krobján* (deutsch); Gesprächstil *humbuk* (amer. engl.); *interes* (aus lat. Grundlage): 1. Gesprächstil ‚Interesse‘, 2. veraltet gU ‚Zins‘; gU *flinta, fortel* (deutsch).

Die Gestalt *kauč* neben *gauč* zeigt, daß die Aussprache und infolgedessen auch die Schreibweise von Fremdwörtern manchmal aus einer Hyperkorrektheit oder aus Unkenntnis und aus Bequemlichkeit verstümmelt wird. So entstehen verschiedene tschechisierte Formen, volkssprachliche (in der ehemaligen Auffassung von Landvolk), vulgäre (*grém, cirgus* neben *krém, cirkus*) und regionale (*gicht, kicht* veraltend gU).

Endlich haben sich einige Wörter in das Sprachsystem so fest eingegliedert, daß ihr fremder Ursprung den Sprachbenützern nicht mehr bewußt ist: *barva, bouda, musiti, škola, taliř* u. a. Der Prozentsatz an Fremdwörtern aller Entwicklungsstadien ist also ziemlich groß.

Anmerkung: Fast in allen Fällen ist die Form der Fremdwörter im Deutschen dieselbe wie im Tschechischen, nur mit dem Unterschied des Anfangsbuchstabens; vgl. auch Fremdwörterbuch, Leipzig 1954.

C. Die Frage der morphologischen Form und der morphologischen Kategorien wurde schon früher aufgeworfen (I, 3).

D. Den Wortschatz betrifft auch die Frage der wortbildenden Mittel lexischer Einheiten, der Wortbildungsmodelle (durch Ableitung, Zusammensetzung und Abkürzung) und der festen Wortverbindungen.

a) Suffixale Ableitung:

Zentrum	Übergangssphäre	Peripherie, bzw. Grenzsphäre	Andere Systeme
bahenní hněvivý horní, hořejší hraniční	<i>Buchstil</i> hněvný <i>Buchstil</i> hoření hospodský hrabiště	<i>selten</i> bahenný <i>selten</i> hněvuplný <i>veraltend</i> honetní <i>selten</i> honet <i>franz.</i> <i>selten</i> hospodní	<i>veraltet</i> hraničný <i>mundartlich</i> hra- bisko

b) Präfixale Ableitung: In der heutigen Sprache wächst die Anzahl von Mitteln, die zum Ausdruck semantischer Nuancen (hierher gehören auch die Synonyme) und stilistischer Differenzierung dienen; z. B. dienen zum Ausdruck des Gegensatzes der positiven Qualität bei Adjektiven neben Antonymen (*neu — alt; alt — jung*) auch die Präfixe *ne-* (un-), *bez-* (-los, -frei) und seltener *a-* (*nekulturní, selten bezkulturní; atypický* neben *nety-*

pický). In diesen Zusammenhang läßt sich HAVRÁNEKS Beobachtung über die Adjektive mit der Vorsilbe *bez-* (der Typ *bez-bolest-ný* und *bez-hlav-ý*)²¹ heranziehen, die meine Ansicht unterstützt.

Die Adjektive dieses Typs hat bei uns in hohem Maß J. JUNGMANN'S dichterische und wissenschaftliche Schule unter dem Einfluß des Polnischen und Russischen eingeführt. Von den 290 in J. Jungmanns Tschechisch-deutschem Wörterbuch (*Slovník česko-německý*, Praha 1835—39) angeführten Ableitungen des ersten Typs sind in dem akademischen 9bändigen Wörterbuch der tschechischen Sprache (*Příruční slovník jazyka českého*, Abkürz. PS) nur 91 belegt, daneben aber 188 neue, von den 64 Ableitungen des zweiten Typs sind im PS 30 und 58 neue Belege.

Das bedeutet also (in meiner Interpretation), daß der erste Typ 199, der zweite 34 veraltete, seltene und kurzlebige, d. h. systemlose und periphere Ableitungen aufweist. Aus den 188 (58) im PS angeführten Ableitungen waren dagegen 90 (23) selten und 39 (25) dichterisch, d. h. daß nur 59 (7) zum Systemzentrum und zur Übergangssphäre gehörten.

c) Die Zusammensetzungen nehmen in der Entwicklung des Neutschechischen zu, und zwar hinsichtlich ihrer Anzahl und der Wortbildungstypen. In der heutigen Sprache erweitert sich das Repertoire der Funktionen, die durch Zusammensetzungen ausgedrückt werden können. Sie drücken semantische Schattierungen aus und bezeichnen neue Realitäten, besonders in verschiedenen Fachgebieten. Ihr Entstehen wird auch durch den Druck von Systemen anderer Sprachtypen, vor allem des Deutschen und des Russischen, gefördert. Im großen und ganzen kann man sagen, daß Zusammensetzungen im Tschechischen aus der Peripherie gegen das Zentrum vordringen. Ein wichtiges Kriterium ist dabei die Existenz von Synonymen. Diejenigen von ihnen, die begriffliche Bedeutung haben, kommen oft in Form von festen Wortverbindungen vor. Dagegen stehen Stammwortsynonyme, die als Ausdruck der Univerbisierungstendenz entstanden sind,²² größtenteils außerhalb des Systems der Schriftsprache und gehören dem Slang an.

Zum Unterschied von früheren Sprachperioden nehmen neben den Zusammensetzungen mit einer adjektivischen Komponente auch die Zusammensetzungen mit zwei substantivischen Komponenten zu (der Typ *vodovod*, ‚Wasserleitung‘ *nosorožec*, ‚Nashorn‘, *vinohrad*, ‚Weinberg‘, *cituloslove*, ‚Empfindungswort‘). Manche von ihnen sind im Tschechischen zum Unterschied vom Russischen unorganisch gebildet: *normohodina*, richtig *normovaná hodina*; *trudoden*, richtig *pracovni, úkolový, měrný den*. Nur Zusammensetzungen von semantisch grundlegendem Charakter, deren beide Komponenten tschechisch sind, gehören aber in das Sprachzentrum (*vodovod, listopad*), andere gehören in die Übergangssphäre oder Peripherie oder Grenzsphäre. In den letzten Jahren erscheinen sogar auch echte Zusammensetzungen, wie *grammolekula, kilowalhodina* und in die Schriftsprache dringen aus dem Bereich des Slangs und der Arbeitssprache auch hybride Zusammensetzungen, wie *motokolo, moloopravna*, und Zusammensetzungen mit *elektro-, foto-, auto-* u. a.,²³ die früher außerhalb der Norm standen. Dies ist eine Folge der fortschreitenden Internationalisierung der Terminologie, die die Annäherung von Sprachen verschiedener Systeme bewirkt. Heute sind

diese Typen in die Systemperipherie und einige von ihnen auch in die Übergangssphäre eingedrungen.

Mit dem dynamischen Aspekt der synchronischen Auffassung der Sprache hängt der Umstand zusammen, daß neben wirklich notwendigen, in das System fest eingegliederten Zusammensetzungen auch die von peripherem Charakter entstehen, z. B. suffixale Varianten des Typs *bezpředsudečný*, *bezpředsudkový*, *bezpředsudný* Buchstil (alle drei selten); *bezdomý*, seltener *bezdomovný*, *bezdomový* u. a.

d) Besonders in den letzten zwanzig Jahren haben sich Abkürzungswörter verbreitet. Diese gehören — als Wörter — zur Systemperipherie und haben den Charakter provisorischer Bildungen, wenn sie auch (seltener) die einzige Bezeichnung der Realität (wie z. B. das aus dem Russischen übernommene Wort *chozrasčot*) darstellen oder durch Kürzung existierender Wortverbindungen entstanden sind.

3. Die Bedeutung von lexischen Einheiten: Es war hier schon mehrmals notwendig, die Bedeutung zu berücksichtigen. In das Sprachsystem gehören aber nur lexische Einheiten, deren Bedeutungen durch die Sprachgemeinschaft erarbeitet worden sind, also nicht wenig benutzte Bildungen, individuelle Verwendungen, metaphorische Übertragungen. Solche Aktualisierungen haben nur peripheren Charakter, zum Unterschied von den invarianten lexisch semantischen Einheiten.²⁴ Man unterscheidet also zentrale und periphere lexische Einheiten, zentrale und periphere Bedeutungen und typische und periphere Wortverwendungen.

Die Asymmetrie des sprachlichen Zeichens verursacht, daß zu derselben Form mehrere Bedeutungen (Polysemie), und umgekehrt mehrere Formen zu derselben Bedeutung (Synonymie) beigeordnet werden können. Die Bedeutungen derselben lexikalischen Form bilden auf Grund des Austausches und der Opposition von semantischen Elementen und Kennzeichen („markers“) ein Teilsystem. Dieses System wird heute auch algebraisch in Form der Bäume dargestellt.²⁵

Es entsteht jetzt die Frage, ob alle Bedeutungen von lexikalischen Formen auf dieselbe Weise zum Sprachsystem gehören oder nicht. Es ist die Frage des Maßes der Polysemie.

Die Lexikographen konstruieren Grundstrukturen von mehrdeutigen „Wörtern“, von denen manche mehr als zwanzig verschiedene Bedeutungen haben. Aber diese Wörter in allen ihren Bedeutungen, den primären, sekundären und weiteren gehören nicht zu einem einzigen System, z. B. zum System der Schriftsprache, sie stehen auch außerhalb ihres Rahmens und gehören also in andere Systeme (z. B. mundartliche Wörter, Slangs u. a.). Dadurch entsteht der Typ der zwischensystemhaften Polysemie, die die Tatsache widerspiegelt, daß die gesamt-nationale Sprache ein System von Systemen ist. Durch gewisse Bedeutungen kann zwar ein Wort der

Schriftsprache angehören, aber nur z. B. den einzelnen Funktionsstilen und Stilschichten, terminologischen Systemen u. ä. So hat z. B. das Wort *běhoun* (‘Läufer’) in drei Bedeutungen die Funktion eines Terminus, das Wort *besidka* (‘Laube’) ist in der dritten Bedeutung veraltet, usw. Demgegenüber sind viele polysemische Wortformen systemhaft homogen: *akademický, akt, aparát, baterie, běhat* (‘laufen’), *bilý* (‘weiß’), *bláznit* (‘narrisch sein’), *bouda* (‘Baude’), *bráti* (‘nehmen’), *býti* (‘sein’), *celý* (‘ganz’) u. a. m. (ich führe nur Äquivalente der primären Bedeutung an). Das bezeugt, daß die Homogenität des Systems vorsichtiger beurteilt werden muß, auch was die semantische Gliederung von lexischen Einheiten betrifft, und daß man das System in seiner Lage unter anderen Systemen sehen muß.

Die Polysemie ist von der Synonymie begleitet, die als ihre komplementäre Erscheinung aufzufassen ist. Das bedeutet, daß mehrere Formen (Wortformen, Wortverbindungsformen) die Tendenz zeigen, dieselbe Bedeutung auszudrücken. Aber alle diese Einheiten, die Teilstrukturen im Rahmen derselben Bedeutung bilden, sind nicht gleichwertig. Neben neutralen Einheiten von begrifflicher Bedeutung gibt es auch Einheiten mit semantischen, stilistischen und anderen Merkmalen (vgl. auch weiter).

Auch in den synonymischen Gruppen kommt die Polarität zwischen Zentrum und Peripherie zum Ausdruck, und zwar einerseits durch die Beziehung von Synonymen mit Merkmalen zu Grundsynonymen ohne Merkmale, andererseits durch die Beziehung von peripheren Synonymen zu Synonymen mit geläufigen Merkmalen.²⁶

Dieser Umstand bestätigt, daß synonymische Gruppen die Grundqualitäten des Systems widerspiegeln und Teilsysteme darstellen, die durch die Bedeutungsbeziehung ihrer Glieder zum Grundsynonym (bzw. im Falle synonymischer Untergruppen zu Knotensynonymen) bestimmt sind. Das Verhältnis der betreffenden lexischen Einheit zum Grundsynonym und der Charakter dieses Synonyms können also als eines der wichtigen Kriterien beim Feststellen der Zugehörigkeit der betreffenden Einheit zum Systemzentrum oder zur Peripherie oder zur Übergangssphäre dienen.

4. Der stilistische Aspekt von lexischen Einheiten: Lexische Einheiten in ihren übertragenen und direkten Verwendungen, ja sogar auch in einzelnen Bedeutungen gewinnen stilistische Schichtenmerkmale, unter denen man binäre, oft hierarchisierte Gegensätze aufspüren kann, wie z. B. Neutralität — Existenz von Merkmalen, begriffliche — expressive (positive oder negative) Bedeutung, direkte — übertragene (individuelle — lexikalisierte) Verwendung, fremde — einheimische, geschriebene — gesprochene, schriftsprachliche — nicht schriftsprachliche (vom Standpunkt der regionalen oder gesellschaftlichen Gliederung aus), seltene — usuelle, neue — veraltete. Diese Merkmale kombinieren sich in gleichgeordnete (z. B. veraltete Einheiten, die auch der geläufigen Umgangssprache angehören kön-

nen) oder determinierte Verbindungen (expressive Einheiten der geläufigen Umgangssprache u. a.). Dadurch gewinnt die Sprache die Möglichkeit, einerseits lexische Einheiten bis in einzelne Verwendungen zu spezifizieren und ihre feinen Übergänge und Nuancen auszubilden, andererseits auf dem Wege der stilistischen Abstraktion ihre durch spezifische Merkmale gekennzeichneten Klassen auszubilden.

Zum Systemzentrum gehören vor allem stilistisch neutrale Einheiten von begrifflicher Bedeutung in direkten Verwendungen, typischen Kontexten, zur Peripherie gehören exklusive, besonders fremde, seltene, neue, dichterische, individuelle, übertragene nicht lexikalisierte Einheiten, sowie auch gewisse Einheiten der geläufigen Umgangssprache, die zwar zur Grenzsphäre der Schriftsprache gehört, deren gewisse Elemente aber in das System tiefer eindringen.

Lexische Einheiten des Systemzentrums gehören zu allen Funktionsstilen als Untersystemen des Sprachsystems. Periphere Einheiten dagegen gehören auf Grund spezifischer Merkmale entweder nur zu einem einzigen Funktionsstil (z. B. spezifische Termini im Fachstil, dichterische Neubildungen und Poetismen in der schönen Literatur) oder zu mehreren Stilen, aber haben dann gewisse Beschränkung, kleine Frequenz u. ä. Manche Einheiten gehen aus anderen Systemen über die Grenzsphäre in die Peripherie über.

III. Von beträchtlicher Bedeutung ist in bezug auf unser Problem

1. die quantitative Betrachtung von lexischen Einheiten. Hierher gehört vor allem die Frequenz der Einheiten und ihre Beziehung zur bezeichneten Realität.

Die Feststellung der Häufigkeit von Wortverwendungen hat einen formalen und einen semantischen Aspekt. Bei den meisten Wörtern wird die Häufigkeit von Wortformen ohne Berücksichtigung der Bedeutung festgestellt, wobei die sogenannte Grundform (z. B. die Nennform bei Verben) nicht die höchste Frequenz aufweisen muß. Manche Wortformen z. B. bei Substantiven (Plural, Wortformen in gewissen Kasus) werden nicht verwendet.²⁷

Zum Zwecke einer tieferen Erkenntnis des Sprachsystems ist aber die Häufigkeit von Wortformen in einzelnen Bedeutungen lexischer Einheiten von großer Wichtigkeit und die Ergebnisse eines solchen Verfahrens dienen der Gliederung von Bedeutungen, dem Bedeutungsaufbau, der Unterscheidung von primären Bedeutungen von denen, die auf Grund ihrer Merkmale zur Sprachperipherie gehören.

2. Diese Aspekte sind wenigstens in zweierlei Richtung zu ergänzen, und zwar was die Zeit- und Raumachse betrifft.

Lexische Systemeinheiten befinden sich nicht auf derselben Entwicklungsebene. Es existiert da eine ganze Reihe von Übergängen, z. B. Wörter verschiedener Entwicklungsstufen, wie Historismen, veraltete und

veraltende Wörter, Wörter des Buchstils, seltener zurücktretende Wörter und dagegen Neuwörter, Neuprägungen, Neubedeutungen, dichterische Neologismen, Modewörter u. a.

Neuwörter stehen an der Systemperipherie, bzw. an ihrer Grenze. Wenn sie eine für die bestimmte Gesellschaft wichtige Realität bezeichnen und deren einzige Bezeichnung sind, dann können sie auch in das Sprachzentrum eindringen, obgleich sie früher nicht häufig benützt wurden. In diesem Falle gewinnen sie ihre Frequenz erst sekundär.

Natürliche Sprachen sind auch räumlich differenziert. Homogene Mundarten gehen in Interdialekte und Mundartzonen über, die neben den spezifischen auch allgemeine Kennzeichen besitzen. Diese Teilsysteme weichen von der Schriftsprache ab und stehen außerhalb ihres Systems, obgleich sie mit ihm viele gemeinsame Merkmale aufweisen.

An der Grenze der Schriftsprache steht die geläufige Umgangssprache, von der gewisse Elemente in die Peripherie kommen, andere aber — besonders durch den Gesprächstil und teilweise durch den Stil der schönen Literatur auch in die Systemübergangssphäre eindringen. Umgekehrt dringen lexische Elemente aus dem Systemzentrum in die Mundarten ein, die sich im Entwicklungsprozeß stark nivellieren. Die Isolexen, mit deren Hilfe man die gleiche Realitäten bezeichnenden mundartlichen lexischen Einheiten darstellen kann, würden unzweifelhaft eine nicht kleine Dispersion aufweisen, sie würden aber mundartliche und sprachgeographische Zonen gerade so markant herausgliedern wie die Isoglossen im Falle von phonetischen und grammatischen Erscheinungen.

IV. Auch das homogene Sprachsystem weist innere dialektische Gegensätze auf: Form — Bedeutung, Sprachverwendung von Seiten des einzelnen Benützers — von Seiten der Gesellschaft, hohe — niedrige Frequenz, Produktivität — Unproduktivität von Wortbildungstypen, Gleichzeitigkeit — zeitliche Entfernung, Raumzentralcharakter — Raumdifferenzierung usw., die von den gemeinsamen externen Gegensätzen verschiedener Sprachen begleitet und ergänzt werden. Auf Grund dessen entwickeln sich folgende Hauptsphären: a) Systemzentrum, b) Systemübergangssphäre, c) Systemperipherie, d) intrasystemhafte Grenzsphäre, e) außersystemhafte Sphäre anderer Sprachsysteme. Zwischen diesen Sphären, vor allem zwischen dem Zentrum und der Peripherie, entwickelt sich ein reger Austausch. Spracheinheiten, die diese Gegensätze in den natürlichen Sprachen realisieren, entwickeln sich in hierarchisierten Sprachebenen und bilden Systeme von Übergängen, Abstufungen, Varianten aus. Die vorrückende Anpassungsfähigkeit des Systems ist im Tschechischen an den Fremdwörtern zu beobachten, und zwar an ihrer phonetischen und graphischen Form, an der morphologischen Formung und an ihrer Bedeutung.

S y s t e m				
1. Zentrum	2. Übergangssphäre	3. Peripherie	1. Sphäre	Anderer Systeme
1. phonetische Form graphische Form	tschechische, tschechisierte	Freunde Grapheme	geht in weitere Sphären über	
2. Grammatiklogik Morpho- Syntax	Spuren von fremdem Einfluß	In bezug auf semantische Ebene		
3. Wortbildung	fundierte Wörter	AM *) auch fremdem Modell		
4. Bedeutung	konnotative (expressive) sekundäre Bed., auch mit Merkmalen, AM	metaphorische Ver- wendung	sterb., vulgär	
5. Polysemie	primäre Bedeutungen			
6. Synonymie Bedeutungs- stil- Aspekt	Grundsynonyme; ideographische, neutrale	AM		
7. Kontexte (Wort- verwendung, Ver- bindungen)	(synthetische) von semantischem Grundcharakter, neutrale	übertragene nicht lexikalisierte		
8. Phrasologie	AM	fremde Zitate		
9. Frequenz	häufige	seltene		
10. Funktionsstile und Stilschichten	Durchschnitt der vier Hauptstile (fach-, Gespräch-, publiz., beherrsch.)	spezielle Aspekte dieser Stile, z. B. dichterisch		
11. Terminus	die in formaler und semantischer Hinsicht gefäufig sind	spez., aber mit dem gehäuften Wortvorrat zusammenhängende		
12. Soziale Differen- zierung	die ganze Nationalge- meinschaft betreffen- den, stabilisierten Er- scheinungen	Arbeitssprache, Spezialisierung	Slang	Argot
13. Zeitachse		veraltete, hochstilisch	neue	veraltete
14. Territoriale Achse		gehäuften Umgangssprache		regionale, mundartliche

*) Anmerkung: Die Abkürzung AM bedeutet *andere Merkmale*: stilistische, Frequenz-, Zeit-, territoriale, soziale (9, 10, 12—14).

Das lexikologische System steht an der Grenze zwischen dem grammatischen, formal sprachlichen System und den „Systemen“ der Realität. Erscheinungen der einen Sprachebene wirken in den anderen Ebenen verschieden, z. B. wirken Kategorien des Zentrums entweder zentral (Wortarten in der lexisch semantischen Ebene) oder peripherisch (morphologische Kategorien in der semantischen Ebene).

Will man die Zugehörigkeit lexischer Einheiten zu einer der fünf oben angezeigten Sphären feststellen, braucht man dazu Kriterien, auf Grund derer man gewisse Faktoren miteinander konfrontieren und diese zu inneren Sprachstrukturen konstruieren kann. Diese Strukturen betreffen sowohl die Form, als auch die Bedeutung lexischer Einheiten. Bei der Analyse der Form kann man zentrale Invarianten und periphere Varianten, zentrale und sekundäre Wortbildungstypen unterscheiden.

Auf Grund der Analyse der Wortbedeutung wurden die intersystemhafte Polysemie und die Gegensätze innerhalb der synonymischen Gruppen, wie auch die Wichtigkeit von gewissen Stilmerkmalen festgestellt.

Die Unterscheidung der genannten Sphären kann auf verschiedenen Gebieten appliziert werden, z. B. in der Terminologie und in der Lexikographie. Vor der tschechischen Lexikographie steht neben anderem die Aufgabe, ein einbändiges einsprachiges Wörterbuch auszuarbeiten, daß das heutige Sprachsystem in seiner lexikalen, semantischen und stilistischen Gliederung darstellen soll, und zwar womöglich ohne periphere Elemente mit Ausnahme derjenigen, die man auf Grund der Durchforschung von allen in Betracht kommenden Faktoren als progressiv bezeichnen kann. Zu diesem Zweck wird man vor allem die Einheiten der geläufigen Umgangssprache, die Einheiten von niedriger Frequenz und die Einheiten älterer zeitlicher Schichten und ihre Entwicklungstendenzen richtig würdigen müssen.

Zu den wichtigen Aufgaben künftiger Forschung gehört auch die historische Untersuchung des Problems von Zentrum und Peripherie.

Anmerkungen

¹ Vgl. dazu J. FILIPEC, Zur Theorie und Methode der lexikologischen Forschung, *Zeichen und System der Sprache* 3, Berlin 1966, SS. 146—162.

² CH. MORRIS, *Signs, Language and Behavior*, New York 1955².

³ Dazu J. J. KATZ—J. A. FODOR, The Structure of Semantic Theory, *Language* 39, 1963, SS. 170—210. — J. J. KATZ, The Semantic Component of a Linguistic Description, in der Sammelschrift zit. hier Anm. 1.

⁴ Das konstatieren schon die Thèses présentées au Premier Congrès des philologues slaves, *TCLP* 1, 1929, SS. 5—29, s. auch *PSRL*, vor allem SS. 38f., 55f.

⁵ Zur Beziehung von System und Struktur vgl. z. B. J. KLAUS, *Moderne Logik*, Berlin 1964, SS. 422 f. — Auch L. HJELMSLEV, Dans quelle mesure les significations

des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure, in *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*, Oslo 1958, SS. 64If.

* Mit der Problematik von Systemzentrum und Peripherie befaßt sich der Beitrag von J. VACHEK, On peripheral phonemes of Modern English, *BSE* 4, 1964, SS. 7 — 109. — Die Existenz von peripheren Elementen in der Sprachstruktur betonte auch K. HORÁLEK, Úvod do studia slovanských jazyků [Die Einführung in das Studium der slawischen Sprachen], Praha 1962², S. 27. — Über Kern und Peripheriemorpheme vgl. E. A. NIDA, Morphology, Ann Arbor 1962², SS. 83 f. und weiter über unmittelbare Bestandteile von demselben Standpunkt SS. 88f. — Zu demselben Problem in der Silbe K. L. PIKE—E. V. PIKE, Immediate Constituents of Mazateco Syllables, *IJAL* 13, 1947, SS. 78f. — B. HAVRÁNEK spricht über das Sprachzentrum und über die komplizierten peripheren Formen in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků* [Zur wissenschaftlichen Analyse der modernen Sprachen], Praha 1958, S. 287. — Dasselbst K. PETRÁČEK, S. 29 und die Zusammenfassung von K. HORÁLEK, S. 41.

† Dazu L. HJELMSLEV, op. cit. sub 5, SS. 652f. Er verbindet die Offenheit und Geschlossenheit der Klasse auch mit der Anzahl ihrer Einheiten. Es ist jedoch klar, daß es nur relativ mehr oder weniger geöffnete oder geschlossene Klassen gibt. Nicht einmal die Anzahl der Vorwörter, vor allem die der sekundären, der Phoneme und Grapheme ist definitiv. — Zur Offenheit von außersprachlichen Systemen vgl. G. F. MEIER, *Zeichen und System der Sprache* 1, Berlin 1961, S. 102ff. — Zur Opposition der freien und gebundenen Struktur im Wortvorrat und in der Grammatik vgl. H. A. GLEASON, The Relation of Lexicon and Grammar in *Problems in Lexicography*, Bloomington 1962, S. 91ff.

* Vgl. für die Morphologie M. DOKULIL, K otázce morfologických protikladů [Zur Frage der morphologischen Gegensätze], *SaS* 19, 1958, SS. 81—103. — Allgemein K. HORÁLEK, A propos de la théorie des oppositions binaires, *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, Cambridge Mass., London—The Hague—Paris 1964, SS. 414—417.

* Zu den Begriffen Zentrum, Peripherie, Übergangssphäre vgl. die Bemerkung im Diskussionsbeitrag von F. DANEŠ, *Zeichen und System der Sprache* 2, Berlin 1962, S. 62 und seinen Artikel im vorliegenden Band.

¹⁰ Zur Homogenität des Systems in den Mundarten J. FILIPEC, Synonyma a studium nářeční slovní zásoby [Synonyme und das Studium des Wortschatzes in den Mundarten], *NŘ* 36, 1953, vor allem SS. 97, 105f.

¹¹ Zu den Ansichten über das System im Wortschatz vgl. J. FILIPEC, Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie [Tschechische Synonyme vom Standpunkt der Stilistik und Lexikologie], Praha 1961, SS. 210f. und die Resultate SS. 237—240. Vgl. auch L. HJELMSLEV l. c. sub 5. — Auch A. A. UFIMCEVA, Opyt izučenijsa leksiki kak sistemy, Moskva 1962 und A. I. KUZNECOVA, Ponjatje semantičeskoj sistemy jazyka i metody eë issledovanija, Moskva 1963.

¹² Vgl. I. POLDAUF, Podíl mluvnické a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu [Anteil der Grammatik und der Lexikologie an der Problematik der Aktionsart], *Studie a práce lingvistické* [Linguistische Studien und Arbeiten] 1, Praha 1954, SS. 200ff.

¹³ Nach J. ZIMA gibt es in der tschechischen Sprache ungefähr eintausend Interjektionen, vgl. *Expresivita slova v současné češtině* [Die Expressivität des Wortes im gegenwärtigen Tschechisch], Praha 1961, SS. 33f.

¹⁴ Onomatopoetische Ausdrücke bilden nur einen geringen Teil des Wortschatzes. — Vgl. auch P. TRŮST, O „významu“ hlásek [Über den „Sinn“ von Lauten], op. cit. sub 12, S. 71.

¹⁵ M. TĚŠITELOVÁ, Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě [Quantitative Beziehungen im Wortschatz], in *Cesty moderní jazykovědy* [Wege der modernen Sprachwissenschaft], Praha 1964, S. 106.

¹⁶ Vgl. dazu das Schema in den Tschechischen Synonymen ..., zit. sub 11, S. 132.

¹⁷ Vgl. auch O. S. АСНМАНОВА, Очерки по общей i русской лексикологии, Moskva 1957, SS. 195f.

¹⁸ Zum Problem der Varianten vgl. A. JEDLIČKA, Zur Prager Theorie der Schriftsprache, *TLP* 1, 1964, SS. 52ff.

¹⁹ V. MATHESIUS, Cizí slova ze stanoviska synchronického [Fremdwörter vom synchronischen Standpunkt] und K výslovnosti cizích slov v češtině [Zur Aussprache der Fremdwörter im Tschechischen] im Buch *Čeština a obecný jazykozpyt* [Das Tschechische und die allgemeine Linguistik], Praha 1947, SS. 96—129.

²⁰ Das Wörterbuch der tschechischen Schriftsprache weicht in einigen Fällen von der in den *Pravidla českého pravopisu* [Regeln der tschechischen Orthographie], Praha 1957 durchgeführten Kodifikation auf Grund der konkreten Kenntnis des Sprachmaterials ab. Die Regeln ... führen z. B. konsequent *abonmá, abonnement; angažmá, engagement; apartmá, appartement* an, das Wörterbuch aber nur *angažmá, apartmá*. — Dem Grundsatz der fortschreitenden semantischen Annäherung entspricht im Wörterbuch der Unterschied zwischen dem seltenen Wort *bijou* und dem geläufigen *bižuterie, bijuterie*.

²¹ B. HAVRÁNEK, Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový a pod. [Die Adjektive des Typs bezpříznakový usw.], *SaS* 1941, SS. 90f.

²² Allgemein über die Komposita und Ableitung M. HELCL, K tvoření slov skládáním [Zur Wortbildung durch Zusammensetzungen], in: *O vědeckém poznání...*, zit. sub 6, SS. 170—173. — Auch M. DOKULIL, Tvoření slov v češtině [Die Wortbildung im Tschechischen] 1, Praha 1962, SS. 23f.

²³ Zu diesen drei Typen und deren unadäquaten Charakteristiken im Wörterbuch der tschechischen Schriftsprache vgl. F. DANEŠ, Vývoj češtiny v období socialismu [Die Entwicklung des Tschechischen in der Etappe des Sozialismus], in: *Problémy marxistické jazykovědy* [Probleme der marxistischen Linguistik], Praha 1962, S. 322.

²⁴ Diese Problematik hat z. B. L. BLOOMFIELD gesehen in *Language*, New York 1933, S. 149. Er spricht über „marginal meaning“ und „central (normal) meaning“.

²⁵ Vgl. FODOR-KATZ, op. cit. sub 3; auch meine Arbeit zit. sub 1. — Vgl. auch E. A. NIDA, *Towards a Science of Translating*, Leiden 1964, S. 48ff.

²⁶ Vgl. dazu in MEINER Arbeit cit. sub 11, vor allem SS. 114ff., 204f., 264f., auch SS. 112—132.

²⁷ Semantische Frequenzdaten hat das sonst verdienstvolle tschechische Frequenzwörterbuch nicht berücksichtigt, vgl. J. JELÍNEK-J. V. BEČKA-M. TĚŠITELOVÁ, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce [Frequenz von Wörtern, Wortarten und Formen in der tschechischen Sprache], Praha 1961. — Diese Angaben werden angeführt z. B. im englischen Wörterbuch von M. WEST, *A general Service List of English Words with Semantic Frequencies*, London 1963'. — Zur Statistik der Wortformen vgl. H. MEIER, *Deutsche Sprachstatistik*, Hildesheim 1964, auch einige Stellen der Sammelschrift *Teorie informace a jazykověda* [Die Informationstheorie und die Sprachwissenschaft], Praha 1964 — Vgl. auch P. GUIRAUD, *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1951, *Problèmes et Méthodes de la linguistique statistique*, Bussum 1959. G. HERDAN, *Type-Token Mathematics*, 's-Gravenhage 1960.

K úkolům české lexikologie

1. Úkoly české lexikologie vyplývají z dosavadního vývoje tohoto lingvistického úseku a úseků jí nejbližších a z jejího postavení v dnešním kontextu lingvistiky spolu s jejími pomocnými vědami. Lexikologie ve světě i u nás se ustavuje zhruba od padesátých let, a to i na pozadí názorů, které jsou k ní buď velmi kritické, nebo i zamítavé. Různé a často i protikladné názory se týkají především hlavních otázek. Mezi ně počítáme zvláště otázku lexikální jednotky [L], a to v aspektu výpovědním (výskyt) i systémovém, paradigmatickém, abstrakčním. Podle názoru některých lingvistů je však i pro lexikologii základní jednotkou morfém a výskyt, což má pak důsledky i pro pojetí jen výpovědní sémantiky¹ a pro pojetí jazykových rovin (srov. dále). Další názorový protiklad se projevuje v strukturním a nestrukturním pojetí slovní zásoby a v míře strukturnosti. Podle našeho názoru lze strukturně zkoumat i celek (makrostrukturu), i jednotky (mikrostruktury),

¹ Morfém jako základní jednotku lexikologie doporučuje např. K. T o g e b y, *Grammaire, lexicologie et sémantique*, Cahiers de lexicologie 6, 1965, 5. O morfému se mluví též u J. J. K a t z e *The Semantic Component of a Linguistic Description*, sb. Zeichen und System der Sprache (ZSS) 3, Berlin 1966, s. 202. K protikladu paradigmatické a výpovědní sémantiky srov. v mém referátu o lexikální sémantice na 10. mezinár. kongresu lingvistů v Bukurešti, SaS 29, 1968, 72–73.

a to jejich formu i význam. Jsou však pojetí, která nepovažují výzkum jazykového významu a zvláště významu LJ za vědecký, tím méně za strukturní. Protože většina LJ má funkci pojmenovací, soudí někteří, že v slovní zásobě nejde o systém jazykový, ale jen o odraz systému jistých úseků reality. Ostatně ani strukturní pojetí není jednotné. Je tu především protiklad metod analytických a operacionalistických² a mezi posledně jmenovanými jde o dílčí metody distribuční, transformační, algebraicko-logické, psycholingvistické, statistické aj. Podle našeho názoru je však komplexní povaze LJ jediné adekvátní i komplexní metoda výzkumu.³

Dnešní česká lexikologie v synchronním aspektu výzkumu, v jehož rámci lze především rekonstruovat systém, je výsledkem individuálních prací, v nichž lze rozlišit čtyři zdroje. Jsou to (1) materiálové zkušenosti získané zpracováním rozsáhlého materiálu pro jednojazyčné (a na jiném úseku pro dvoj- jazyčné) slovníky, (2) teoretická lingvistická tradice reprezentovaná především pražskou školou, (3) kritické využití podnětů lingvistické, především strukturně orientované teorie (ženevská škola, kodaňská škola, deskriptivismus, generativní gramatika), (4) kritické kontakty s významnými díly zahraniční lexikologie a lexikografie, především sovětské a francouzské.

(Ad 1) Práce na velkých jednojazyčných slovnících češtiny, Příručním slovníku jazyka českého a Slovníku spisovného jazyka českého,⁴ byla spojena s budováním české lexikografické teorie, která pak začala v jisté etapě přerůstat v lexikologické příspěvky. To se poprvé projevilo na bratislavské lexikografické konferenci (1952), především v referátu Horákové, Isačenkové a koreferátu Dokulilově,⁵ a zvláště na konferenci o vědeckém poznání současných jazyků v Praze 1956. V hlavním referátě byla lexikologie — ve shodě s chápáním LJ jako tvarově-významového znaku — pojata jako lingvistický úsek tvarový a obsahový, přičemž posledně jmenovaný má oddíl sémantický a onomaziologický. Těžiště referátu bylo v zdůraznění kontextu a slovních spojení, rozlišení systémového a projevového aspektu LJ, postížení hierarchie významů polysémické lexikální formy s nadhozením dílčí otázky obecného významu a v důrazu na systémové vztahy LJ.⁶ Podnětná slova byla též řečena o vztahu lexikologie k nauce o tvoření slov (referát Poldaufův a Dokulilův). Pozdější vývoj ukázal, že myšlenky zde přednesené byly perspektivně nosné a v souladu s dobovým kontextem a že některé z nich měly i předstih před rozvojem lexikologického bádání v jiných zemích (rozlišení systémové LJ a výskytu, kritické stanovisko k izomorfismu a k tzv. obecnému významu).

Vzájemná souvislost lexikologie a lexikografie vydała a nepochybně ještě vydá cenné plody, jak pokud jde o charakteristiku jednot-

² S. Ullmann, *Language and Style*, Oxford 1964, 17n., srov. SaS 28, 1967, 171n.

³ J. Filipec, *Zur Theorie und Methode der lexikologischen Forschung*, ZSS 3, s. 154—173.

⁴ J. Filipec, *Akademický Příruční slovník jazyka českého dokončen*, SaS 19, 1958, 211—224; I. Poldauf, *Slovník spisovného jazyka českého*, SaS 20, 1959, 210—216.

⁵ *Lexikografický sborník*, Bratislava 1953. K. Horálek, *K teorii pojmenování*, s. 9—19; A. V. Isačenko, *Dnešní stav a úlohy lexikologie a lexikografie*, s. 39—48; M. Dokulil, s. 19—21. Paralelně se rozvíjí také slovenská lexikologie.

⁶ B. Havránek — J. Filipec, *Lexikálně-sémantická výstavba hesla — ústřední otázka lexikografické práce*, sb. O vědec. pozn. soudobých jazyků, Praha 1958, 177—190: mo je část nezkráceně též SaS 18, 1957, 129—150.

livých LJ, tak o typy slovníků. Tak např. pro poznání souvztažností v slovní zásobě je důležitý slovník synonymický, konfrontační lexikologie může využít slovníků dvojjazyčných a vícejazyčných.⁷ Výsledky lexikologického zkoumání dílčích struktur v slovní zásobě může lexikografie zužitkovat pro jednotné zpracování příslušných hesel, definic aj. Naproti tomu jsou ovšem mezi lexikografií a lexikologií četné rozdíly. Teorie lexikografie je vždy spjata s jednotlivými typy slovníků, je tedy účelově aplikovaný úsek lexikologické problematiky a praktickou popisností (výslovností, pravopisu, morfologie aj.) tuto problematiku v mnohém přesahuje. Vývoj spěje k osamostatnění lexikologie a k jejímu vybudování jako teoretického úseku vedle gramatiky. Ve shodě s touto obecnou vývojovou tendencí má být také organizace kolektivního vědeckého výzkumu. Např. v Ústavu pro jazyk český bude na základě jednojazyčných slovníků různých typů vypracována teorie české jednojazyčné synchronní lexikografie, jejíž koncepcí jsem podal v r. 1966, a tato teorie se chápe jako předstupeň české, obecně orientované synchronní lexikologie.

(Ad 2) Lexikologie může čerpat četné podněty z učení pražské školy. Není možno uvést zde víc než několik poukazů, ačkoli by bylo třeba doplnit záslužnou knihu Vachkovu⁸ právě kapitolou týkající se sémantiky a lexikologie. Už teze⁹ pražské školy poskytovaly obecný rámec pro další hlediska. Především zdůrazňovaly celostní pojetí funkčního systému, vztah celku a jednotlivých faktů, synchronní analýzu, i když se zřetelem k dialektice vzniku a zániku, což bylo později charakterizováno jako dynamický aspekt proti saussurovské staticitě. Za samozřejmou pokládaly samostatnou existenci slova jako výsledku pojmenovací aktivity, členící realitu na prvky jazykově uchopitelné. V době, kdy ještě převládala historická sémantika, sledující historické změny izolovaných slov — Trierova práce vyšla teprve 1931 a starší náběhy Meyerovy aj. byly zřejmě zapomenuty —, správně postihovaly, že „lexikologie jako věda o slovníku“ (tj. slovní zásobě, s. 20) se má zabývat i systémem slov a jejich významových vztahů (např. koordinace a opozice), systémem ovšem složitějším a rozsáhlejším než systémy morfologické. Pro určení specifičnosti tohoto systému se doporučovala konfrontace různých jazyků, zvláště úzce příbuzných.

Jednotliví členové pražské školy prohlubovali tyto obecné formulace a doplňovali je v jednotlivých úsecích. Významná svědectví o tom by mohla být uvedena z učení V. Mathesia, B. Havránka, N. S. Trubeckého, R. Jakobsona, S. Karcevského, B. Trnky, P. Trosta, J. M. Kořínka aj.¹⁰ Z osobností stojících mimo názorovou oblast pražské školy, které však svou prací přispěly při budování české lexikologie, lexikografie a lexikální sémantiky, budiž uveden aspoň Vl. Šmilauer (k bodům [3] a [4] srov. dále porůznu).

2. I když chápeme lexikologii ve svazku ostatních úseků lingvistických a mimolingvistických, jako logika, psychologie, sociologie, psycholingvistika, matematika, antropologie aj., přece jen hlavní úsilí musí platit jejímu čistě

⁷ J. Filipec, *K perspektivě zkoumání slovní zásoby v češtině a u slovanských jazycích*, ČsRus 8, 1963, 67—71. — E. Durovič, *Porovnávací slovník současných slovanských spisovných jazyků*, AUC-Philologica, SlavPrag 4, 1962, 525—533.

⁸ J. Vachek, *The Linguistic School of Prague*, Bloomington—London 1966.

⁹ *Thésés*, TCLP 1, 1929, 5—29, zde zvl. s. 7n., 11n., 26n.

¹⁰ Těžiště těchto prací je v TCLP 1—8.

lingvistickému pojetí a propracování. Nejplodnější takové pojetí je bez pochyby strukturní.

Při výzkumu slovní zásoby jako podsystemu přirozeného jazyka používáme jistých meta jazykových označení. Za taková nejjednodušší označení, každému zřejmá, považujeme: jednotka daná vztahem funkcí formy a významu, jazyková rovina. vztahy: část – část (souřadnost, vzájemná závislost), celek – část (nadřazenost), část – celek (podřazenost, závislost), ekvivalence (totožnost; stejnost) – různost – podobnost.¹¹ Na základě těchto vztahů se vytvářejí struktury jednotek (jejich částí).

Není pochyb o tom, že v budoucnosti a až budou k dispozici výsledky výzkumu za pomoci mechanizačních a automatizačních postupů, bude možno použít při popisu slovní zásoby dedukce, která ze systému vyvodí podsystemy několika úrovní (*úroveň* rozlišují od *roviny*, srov. dále), různě bohaté, relativně otevřené nebo zavřené a v jistých případech i paralelní, např. je-li význam LJ jistého slovního druhu vyjádřen i u jiných jednotek jiných slovních druhů (*pohybovat se – pohyb – pohybový – pohybově*). V dané etapě rozvoje lexikologie však musíme pracovat převahou induktivně, i když ne zcela bez zřetele k celku, tj. analyzovat jednotlivé LJ, zjišťovat jejich relevantní faktory a prvky a uvádět je do vztahů a do tříd, řad, skupin, množin.

Za strukturu budeme považovat jistý celek základní povahy sestávající z prvků spojených typickými formálními a významovými vztahy, jednoduchý nebo složitý, zapjatý do externích vztahů s dalšími strukturními celky a popř. i hierarchicky členěný. Můžeme pak mluvit o mikrostruktuře jedné LJ, o mikrostruktuře dané dvěma (antonyma), třemi jednotkami (*člověk: muž – žena*), o dílčích strukturách v slovní zásobě a o makrostruktuře systému¹² pojatého jako celek sestávající z dílčích systémů a struktur. Jako dílčí systém označíme homogenní soubor LJ spojených navzájem jistými vztahy (srov. dále), popř. množinu struktur. Objektivnímu systému odpovídá také mentální aparát lidského mozku, který je schopen onen objektivní systém odhalit, popř. i vytvořit.¹³ Typy struktur se uvádějí čtyři:¹⁴ výpovědní řetězec, závislostní strom, strukturní síť, jejíž uzly mohou být mnohonásobně spojeny, a struktury zobrazitelné maticemi. Za základní strukturní diferenciaci je třeba považovat vedle synchronie – diachronie (existuje ovšem i jejich vzájemná souvislost) diferenciaci systém – řeč, doplněnou dnes na trojici systém – řeč – text,¹⁵ a diferenciaci vztahů paradigmatických (asociačních) a kombinačních (syntagmatických), kterou F. de Saussure postuloval pro gramatiku i pro lexikologii. Odtud vyplývají dva aspekty lexikologie a sémantiky, paradigmatická a výpovědní, a odtud také dva hlavní přístupy: od výpovědi nebo od systémových paradigmat.

Každý předmět je poznán tehdy, známe-li jeho vnitřní strukturu a jeho místo

¹¹ J. Filípec, *K otázce vztahů v jazyku, zvl. vztahu podobnosti*, SaS 28, 1967, 373–8.

¹² J. Filípec, *Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System*, TLP 3, 1968, 105–118; K. Baldinger, *Sémantique et structure conceptuelle*, Cahiers de lexicologie 8, 1966, 3–46.

¹³ I. A. Meičuk, *K voprosu o termine „sistema“ v lingvistike*, ZSS 2, Berlin 1962, 147–157.

¹⁴ H. A. Gleason, *The Organization of Language: A Stratificational View*, Monograph Series on Languages and Linguistics, č. 17, 1964, 75–95.

¹⁵ O textu L. Hjelmslev, *Prolegomeny k teorii jazyka* [rus. překlad], *Novoje v lingv.* 1, 1960, 266, též v generativní gramatice. Srov. též J. Filípec, *Česká synonyma...*, Praha 1961, 18.

vzhledem k okolí. Jazykový systém však nemůže být dosud takto dokonale poznán, lze poznat jen dílčí struktury, a to ještě ne v úplnosti jejich vztahů navzájem i k systému. Může však být poznán ve svém fungování, jak se projevuje v jednotlivých textech.

3. Segmentací textu můžeme dojít k jednotlivým jazykovým jednotkám, a tedy také k LJ, jednoduchým (slovům) a složeným (tzv. spojením „slov“, vlastně *spojením slovních forem* na rozdíl od volných *spojení slov*).¹⁶ Ve výpovědních řetězcích se kombinují jednotky různých jazykových rovin tak, aby výsledné výpovědi byly gramaticky správné a měly smysl. Tento smysl však není nečleněn, nýbrž vzniká jako komplexní kvalita z jednotlivých významových jednotek. Přitom mluvčí (kódovač) a posluchač (dekódovač) jako účastníci komunikačního procesu znají naprostou většinu těchto jednotek, jejich správné aplikace, jejich kombinační možnosti a jejich vztah k jiným jednotkám, z jejichž počtu danou jednotku vybírají (srov. dříve pojetí systému jako mentálního aparátu). Tím přicházíme k důležitému rozlišení výpovědních realizací jazykových jednotek a jejich systémových kvalit, hodnot. Tomu odpovídá rozlišení LJ v systému a v užití, výskytu (rozdíl *type — token*).

Výskyty LJ ve výpovědi nelze kombinovat libovolně, musí mít jistý společný prvek. Nemůžeme např. běžně říci: *Karel analyzoval, kvetl do lesa* ap., můžeme však říci: *Karel plaval, plachtil, kutálel se, vlnil se do lesa*, protože využíváme významové potence těchto sloves, která znamenají jistý druh pohybu. To svědčí o nutnosti rozlišovat vedle formy LJ i význam a nadto ještě prvky formy a významu.

Pozorujeme-li jednotlivé výskyty, vidíme, že jsou velmi rozdílné, ale i velmi blízké, např. *Karel šel — jde, Karla šla, K. kráčí, loudá se, odchází, přichází, pohybuje se, píše* ap. Tak v prvním a druhém příkladu jde o rozdíl dvou slovních tvarů téže LJ *jit* a o rozdíl gramatického významu (čas, v 3. případě rod), u *kráčí* je jiná forma a stejný význam, u *loudá se* je význam obohacen o prvek pomalosti, u *odchází — přichází* jde o význam směru vyjádřený opozičními prefixy ap. Tímto způsobem můžeme odlišit několik typů vztahu LJ:

F_1/V_1 táž LJ (totožnost) *jit*

$F_1/V_1 — F_1/V_1$, stejné LJ: *jit — jit*

$F_1/V_1 — F_2/V_2$, různé LJ: *jit — jist*

$F_1/V_1 — F_1/V_{II}$, ($V_1 \cap V_{II}$) = \emptyset homonyma: *kolej* ‚budova‘ — *kolej* ‚stopa na cestě‘

$F_1/V_1 — F_1/V_2$, ($V_1 \cap V_2$) $\neq \emptyset$ polysémie: *práce* ‚činnost‘ — ‚výsledek činnosti‘

$F_1/V_1 — F_2/V_1$, synonymie, významová stejnost: *pěkný — hezký*

Hlubší členění

$F_1(f_1 \cdot f_2)/V_1 — F_2(f_1 \cdot f_3)/V_1$ *or-ání — or-ba* slovotvorná synonyma

$F_1(f_1 \cdot f_2)/V_1 \cdot g_1 — F_2(f_1 \cdot f_3)/V_2 \cdot g_2$ *kuch-at — kuch-ta* slovotvorně i slovnědruhově různá slova

$F_1 \cdot \varphi_1/V_1 \cdot g_1 — F_1 \cdot \varphi_2/V_1 \cdot g_2$ *šel — jde* různé slovní tvary téže LJ, též lexikální význam, různý gramatický význam

$F_1/V_1(v_1 \cdot v_2): F_2/V_2(v_1 \cdot v_2 \cdot v_3) — F_3/V_3(v_1 \cdot v_2 \cdot \text{kontra } v_3)$ *šel: loudal se — hnal se*

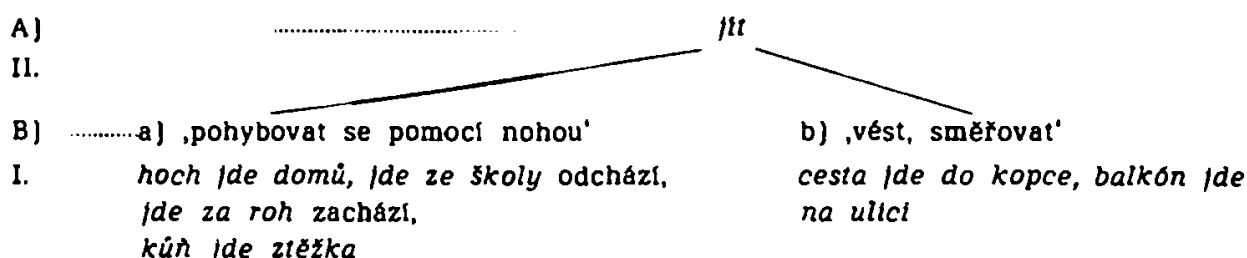
Obě poslední slova jsou antonyma s opozicí sémantických prvků (‚pomalu‘ — ‚rychle‘).

Poznámka: *F* znamená formu LJ, *V* význam, *f*₁ prvek formy, *v*₁ prvek významu, *g*₁ gramatický význam, *φ* slovní tvar.

¹⁶ K otázce segmentace a samostatnosti slova kromě prací Smirnického srov. např. sb. *Morfologičeskaja struktura slov v jazykách različnych tipov*, M—L 1963, zvl. čl. Žirmunského, Piotrovského o hranicích slova, s. 6n., 161n.

Pomocí těchto jednoduchých operací stavíme LJ do protikladů a zjišťujeme jejich shody a rozdíly, jejich distinktivní rysy, jejich příznakovost a bezpříznakovost. Jde tu o základní metodu vnitro jazykové konfrontace, k níž patří metoda substituce a komutačního testu.

Nemůžeme se však spokojit jen výzkumem výskytů ve výpovědích. Musíme rozlišovat zvláště případy, kdy lze přiřadit formálně různé výskyty k téže lexikální formě s tímž lexikálním významem, protože jde o LJ jako množinu slovních tvarů, z nichž jeden má základní povahu, je reprezentující: *jit* (*jde, jdeš, ...; šel, šla, ...; půjdu* atd.). Tato množina slovních tvarů vykazuje také další rozdíly, z nichž nejnápadnější jsou rozdíly v distribuci, tj. v souboru slov, s nimiž se daná LJ v daném významu kombinuje. Tu pak přicházíme v rámci jedné LJ k rozlišení (I) empirické úrovně výskytů a (II) úrovně abstrakce, která má zase dvě úrovně, (A) úroveň abstrakce formy (lexému) a (B) úroveň abstrakce významu podle schématu.

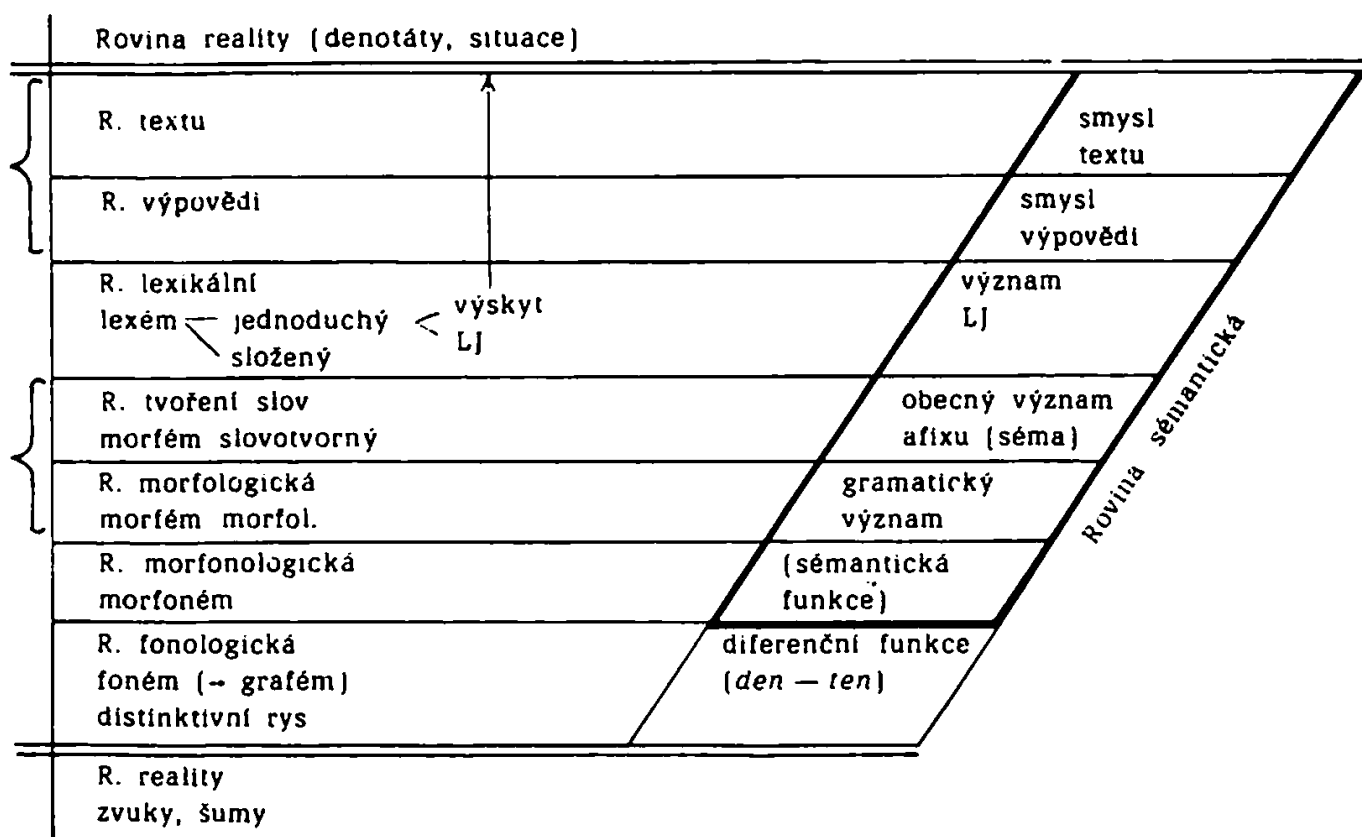
Můžeme např. rozeznávat synonyma na úrovni II. A), tj. ve všech významech lexémů (*hrozný — děsný*) nebo na úrovni II. B) a) (*jit — kráčet*) nebo jen na úrovni I. (kontextová synonyma: *jde: odchází, zachází, přichází* ap.). Označuje-li výskyt obecný pojem (třídou denotátů, v. dále), např. *hmota je v pohybu, jazyk je systém systémů*, pak ovšem rozdíl mezi úrovněmi I. a II. odpadá. Lexikologie tedy musí pracovat s výskyty, mají-li její zjištění odpovídat požadavkům přirozeného jazyka, ale musí usilovat o maximální zobecnění této empirické skutečnosti. Otázky abstrakce a redukce mnohosti jevů na omezený počet definovaných jevů patří k základním postulátům vědecké metody.

4. LJ nelze chápat jen jako lexikální formu nebo jen souvztažnost formy a významu. Chceme-li nejen popsat, ale i vysvětlit a v budoucnosti i sestrojít, modelovat její chování, jak to pro syntax správně zdůrazňuje generativní gramatika,¹⁷ musíme přihlížet i k dalším relevantním aspektům LJ. Jde celkem o sedm aspektů: (1) lexikální forma, (2) gramatická utvářenost (vnitřní gramatičnost) LJ, (3) význam, (4) sémantický kontext (distribuce), (5) gramatický kontext, (6) stylistické příznaky a (7) četnost. K tomu přistupují externí jazykové vztahy LJ, paradigmatické a syntagmatické vztahy k ostatním LJ a k jednotkám jiných jazykových rovin.

Ve schématu jazykových rovin má LJ (slovo) víceméně centrální postavení. Jednak je realizována jednotkami nižších rovin (morfém, morfoném, foném) a tvoří jejich kontext, jednak sama realizuje vyšší jednotky, výpověď, text, a nalézá v nich svůj kontext. Jednotky vyšších rovin se konstituují na

¹⁷ N. Chomsky, *The Logical Basis of Linguistic Theory*, Cambridge, Mass., 1962. rus. překlad Novoje v lingv. 4, 1965, 483.

základě jednotek nižších rovin. Ovšem tu je důležitý rozdíl: vzhledem k jednotkám nižších rovin vystupují LJ jako systémové hodnoty i výskyty, vzhledem k jednotkám vyšších rovin jen jako výskyty. Rozdíl proti jiným schémátům, veskrze vertikálním,¹⁸ je v našem schématu v tom, že sémantická rovina jde napříč ostatními rovinami, což odpovídá její funkci v jazyku a pojetí bilaterálního znaku. LJ je svými složkami ve vztahu i s rovinami mimojazykovými, a to s rovinou fyzikálních zvuků, jejichž napodobení má sémantickou funkci u onomatopoi, a s rovinou označených skutečností, konkrétních i abstraktních.

Bylo už řečeno, že je třeba redukovat mnohost popisných empirických faktů na zvládnutelný počet metajazykových faktů. Redukce však se týká všech relevantních aspektů LJ a probíhá tak, že jednotky patřící v jistém aspektu k periférii systému, popř. k jeho oblasti přechodu, a tedy příznakové, uvádějí se na jednotky centra, bezpříznakové.¹⁹ (1) Výskyty LJ se promítají z úrovně empirie, tj. textu a výpovědi, do systému. To znamená např. oddělení výskytů vzniklých individuálním přenesením od výskytů lexikalizovaných. Dále sem

¹⁸ K jaz. rovinám E. Benveniste, *Les niveaux de l'analyse linguistique*, 1962, rus. překl., *Novoje v lingv.*, s. 434–449; S. Lamb, *The Sememic Approach to Structural Semantics*, *Amer. Anthropologist* 66, č. 3, část 2, Menasha 1964, 57–78; B. Trnka, *On the Linguistic Sign and the Multilevel Organization of Language*, *TLP* 1, 1964, 37; P. Sgall, *Zur Frage der Ebenen im Sprachsystem*, tamže, s. 95–106; J. Filipec, op. cit. sub 3, 155; J. Krámský, *Postavení slova v systému jazyka*, *SaS* 28, 1967, 369–373.

¹⁹ J. Filipec, *Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*, *TLP* 2, 1966, 257–275.

patří důležitá otázka variant a invariantu. Formální varianty LJ jsou vlastně jen fonetické, zvukové a morfologické. (2) Formálně motivované LJ se uvádějí do vztahu k motivujícím (*pohybuvý* → *pohyb*). (3) Motivované, sekundární významy LJ se uvádějí na motivující, primární. To je důležité při polysémii i při synonymii. Přitom se naskýtají ještě další významné otázky: Polysémie, zvláště ve velkých slovnících, je často systémově nehomogenní [tamže, s. 269n.], četné významové oddíly patří do frazeologie, popř. k hlavnímu významu. Dále: jestliže lexém představuje úroveň formálního invariantu LJ, naskytá se otázka, jaký je k němu sémantický invariant.

Je to celý významový komplex nebo hlavní (motivující) význam nebo tzv. obecný význam (Gesamtbedeutung)?²⁰ V duchu izomorfismu by bylo možno odpovědět, že k invariantní formě lexému je přiřazen invariantní obecný význam (Jakobson) a pak by byl hlavní, a tedy výchozí význam LJ hlavní variantou, ostatní významy (Kuryłowiczovo pojetí jen sekundárního významu je vzhledem k složitější problematice lexikologické zase neadekvátní) by pak byly kombinatorními variantami. V mnoha případech však se nedá postihnout sémantický prvek společný všem významům polysémického lexému. Bývá jen průnik mezi některými významy. U některých LJ se takový společný prvek dá určit, např. u lexému *příbor* (1. „náčiní, kterým se jí“, 2. „nádobí, souprava, které se používá při jídle“) je to prvek „prostředek sloužící k jídlu“. U jednoznačné LJ je invariant totožný s jediným významem, ovšem každý význam LJ nemá povahu invariantu. Hlavní význam má proti vedlejším významům přece jen mnohem silnější pozici, motivuje je, má relativně velkou frekvenci, bývá stylisticky bezpříznakový ap.

Závěr tedy vyznívá tak, že obecný význam nelze vždy určit, významová souvislost polysémické konstrukce bývá někdy oslabena a pak má povahu invariantu hlavní, popř. ta významová varianta, která patří k centru systému a k níž ostatní (příznakové) varianty odkazují (např. základní synonymum, jako *jit*, *pohybovat se*, *oko* ap. v hlavních významech). (4) Řídké a netypické sémantické kontexty se uvádějí na typické, (5) řídké a stylisticky omezené syntaktické konstrukce LJ se uvádějí na běžné, (6) stylisticky příznakové výskyty na neutrální a bezpříznakové, (7) výskyty malé četností na četné. Těmito redukčními postupy zjištěná základní slovní zásoba má být v první řadě analyzována a zkoumána jako systém.

5. Jestliže chápeme lexikologii jako tvarově-obsahový úsek orientovaný sémanticky a onomaziologicky, pak uznáváme za movens LJ význam. Význam se dnes filosoficky, se zřetelem k G. Fregovi a dalším, chápe jako vztah formy k denotátu, popř. k designátu, pojmu (u Frega Bedeutung — Sinn).²¹ Z hlediska uživatele jazyka však se chápe jako korelát formy spojený s ní funkčním vztahem interdependence, nikoli pouhé determinace: význam nelze ztotožnit s proměnnou formy-konstanty. Ukazuje se plodným chápání významu nikoli jako psychologické kvality, nýbrž jako jazykové systémové hodnoty, která je dána jako průsečík funkčních vztahů pojmenovacích a gnozeologických, která však není na té úrovni abstrakce jako pojem, protože nevyklučuje ani vyjádření aspektů pragmatických a psychologických. Pro význam LJ při-

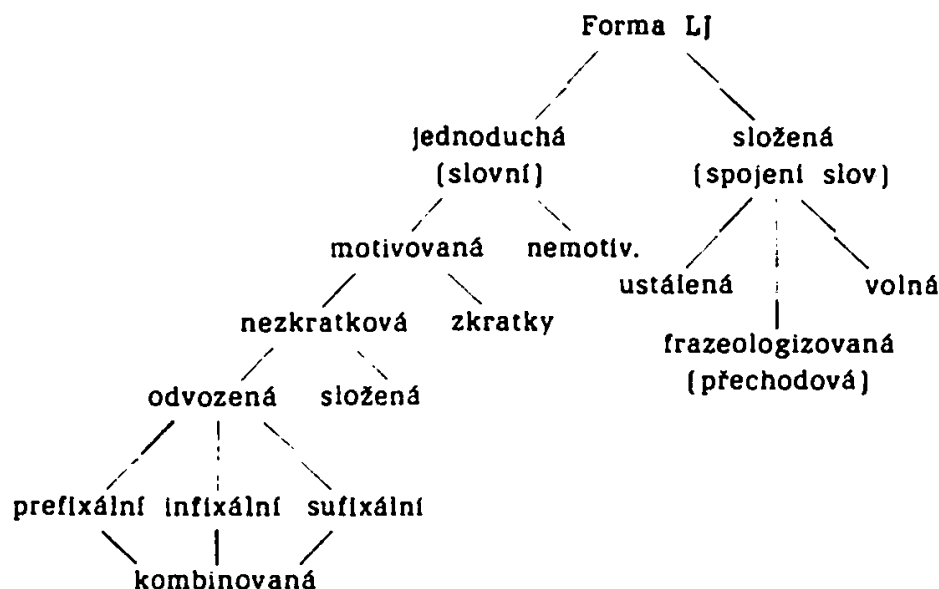
²⁰ R. Jakobson, *Zur Struktur des russischen Verbums*, Char. Gu. Mathesio, Praha 1932, 74—84; *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre*, TCLP 6, 1936, 240—288; P. Novák, *K otázce obecného významu gramatických jednotek*, SaS 20, 1959, 81—87.

²¹ J. S. Stepanov, *O předposylkách lingvistické teorie značení*, VJaz 1964 č. 5, s. 68n.; L. Tondl, *Problémy sémantiky*, Praha 1966, 131n.; srov. SaS 28, 1967, 299n.

rozeného jazyka je typický jistý rozptyl, označovaný z hlediska logiků jako vágnost. Význam však také může nabývat určitých krajních pozic (u termínů, u vlastních jmen aj.). Forma významu se projevuje v tom, že významový komplex je členěn v jednotlivé významy, mezi nimiž je souvislost významových prvků (srov. dále), a jednotlivé významy jsou členěny a utvářeny jako seskupení, kombinace diskrétních významových prvků (v_1, v_2, \dots) a tvoří spolu s relevantními faktory gramatického kontextu strukturní vzorce. Na rozdíl od jiných pojetí se tedy domníváme, že i význam lze chápat strukturně a analyzovat strukturními metodami.

6. Strukturní pojetí se projevuje především v tom, že se zjišťují rozdíly významů a distinktivních rysů, pokud jsou signalizovány rozdíly formálními, a to ve všech uvedených aspektech LJ. Těmito postupy se člení slovní zásoba v třídy LJ v jistém aspektu homogenní.

(1) Tak např. po stránce formální utvářenosti dostaneme následující schéma:

Můžeme tedy odlišit např. *jít do zaměstnání* („kráčet do služby“) jako volné spojení proti frazeologizovanému označení stavu „vstoupit, nastoupit, zastávat zaměstnání“. U slovo tvorně motivovaných slov zjišťujeme pomocí tohoto postupu vztah k motivujícím a základním slovům a tím jejich strukturní slovo tvorný význam.

(2) Strukturně důležitá je vnitřní gramatičnost LJ. Jde tu především o rozdíly slovních druhů,²² které tvoří základní morfologicko-syntakticko-lexikálněsémantické kategorie slov. Základní je tu protiklad mezi slovy plnovýznamovými a pomocnými, mezi prvními pak mají specifickou povahu zájmena (situačně odkazovací) a číslovky (kvantitativně pojmové). Zároveň tu jde o protiklad LJ syntagmatických, popř. syntaktických a synsyntagmatických (předložky), popř. synsyntagmatických (spojky a částice). Uvedený protiklad je charakterizován i tím, že u plnovýznamových slov (sloves, pod-

²² B. Havránek, *Řadění slovních druhů v mluvnici*, Rusko-české studie, sb. VŠP, Jazyk a liter. 2, 1960, 465–470; O. P. Suník, *Obščaja teorija častej reči*, M—L, 1966, srov. SaS 28, 1967, 312–315.

statných jmen, přídavných jmen a příslovci) je možné přenášení významu, u ostatních slov nikoli.²³

Různost LJ a jejich významů bývá také signalizována rozdíly morfologických kategorií: životnost/neživotnost (*čistič, jezdec, kohoutek, nosič, hlava*), číslo jednotné/množné (*hlava — v hlavách lůžka, datum — data, údaje*), slovesný vid dokonavý/nedokonavý, zvratnost/nezvratnost, osobnost'/neosobnost' (*jít — jde mu o to*), způsob (*jít — jdi!, hledět — hled!*) a). Sem patří též přechod slovních druhů: *sláva* podst. jméno, *sláva mu!* citoslovce, podobně *hanba* podst. jméno, citoslovce, příslovce (*je mu hanba*). Tu už však přecházíme k otázce kontextu, okolí LJ (o význ. srov. části [4] a [7]).

[3] Především jde o kontext gramatický.

a) Výskyty LJ se kombinují s LJ různých slovních druhů. Přitom se realizují vztahy determinace a rekce, řídčeji i koordinace. Můžeme tedy zjistit slovnědruhové strukturní kombinační vzorce každé LJ. Např. u adverbii jde o tyto možnosti:

Adv + V *rychle jít*, Adv + Adj *velmi dobrý*, Adv + Adv *velmi dobře*. Obdobné vzorce charakterizují také složené LJ, např. *starý mládenec* A + S, *dát na pamětnou* V + praep + S atd.

b) Velmi důležité jsou, ovšem jen u konstrukčních slov, jejich konstrukční rozdíly. Tu jde jednak o protiklady předmětovost/podmětovost, tranzitivnost/intranzitivnost, silná/slabá vazba,²⁴ jednak o konkrétní vazebné rozdíly:

drnčet ‚vydávat zvuk‘ : ‚způsobovat zvuk‘ (nač, čím), podobně u *rachotit, řinčet, tlouci* (koho, co) : *pták tlouče, mjet* (koho, co) : *čas mije*; *disponovat* (kým, čím) : *disponovat* (koho); *vidět* (co) : *vidět na hodiny* ap.

c) Velmi potřebné je zkoumání v a l e n c e konstrukčních slov, zvláště sloves, tj. jejich abstraktního vztahu k závislým větným pozicím, které mohou být vyplněny jednotkami jisté sémantické třídy.²⁵ V trojstupňové proceduře se určí u každého konstrukčního slova počet těchto obligatorních a fakultativních pozic, argumentů (např. obligatorní subjekt, objekt, fakultativní další objekt), dále se určí jejich syntaktická (i slovnědruhová) funkce a nakonec se zjistí jejich obecné i specifické sémantické prvky (srov. dále).

d) Různé významy lexému bývají také charakterizovány jistým typem (jistými typy) t r a n s f o r m a c í tohoto lexému v jisté výpovědi: *hrát na housle — hra na h. — hráč na h. — hraje na h.*, ale *hrát Hamleta — herec H. — H. se hraje — hra o Hamletovi*.²⁶

Ovšem ve všech těchto případech se projevuje asymetrie znaku, tj. v jednom významu může být více konstrukcí a transformací a stejná konstrukce, popř. transformace může charakterizovat více významů, např. *pokořit* (koho, co) ve významu ‚podmanit‘ i ‚ponížít‘, *bohatý* 2. nač, čím, v čem. Transformace jako každá změněná forma má nutně za následek i jistou změnu sémantickou. Invariantem souvztažných trans-

²³ J. Filipec, *O přenášení významu v slovní zásobě, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti*, AUC-Philologica, SlavPrag 4, 1962, 497—506.

²⁴ J. Oravec, *Vazba sloves v slovenčine*, Bratislava 1967, 17—23.

²⁵ G. Helbig, *Der Begriff der Valenz als Mittel der strukturellen Sprachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts*, Deutsch als Fremdsprache 2, 1965, č. 1, tamže 3, 1966, č. 3 a 4, tamže 4, 1967, č. 1, s. 28—33.

²⁶ Ju. D. Apresjan, *Eksperimentalnoje issledovanie semantiki russkogo glagola*, Moskva 1967, 52n.; M. Coysaud, *Transformations linguistiques et classification lexicale*, Cahiers de lexicologie 6, s. 25—34.

formů je konkrétní situace (Apresjan, s. 57n.), tedy denotativní význam, nikoli signifikativní (smysl výpovědi). Ten však se právě konstituuje jako komplexní kvalita na základě významů jednotlivých výskytů LJ. Ostatně jak by poznal badatel, že jde např. při velké distribuční různosti a při existenci několika možných transformací o též význam, kdyby tento význam předem sám neznal nebo neměl spolehlivého informátora nebo slovník s určením významu?

(4) LJ realizují v kontextu své gramatické i sémantické kvality. Např. můžeme říci *číst knihu*, nikoli (*číst nůž*), protože *číst* znamená 'vnímat zrakem (hmatem) psaný (zobrazený) jazykový projev, popř. ho i reprodukovat mluveným slovem' (*číst knihu, dopis, báseň, noty, slepecké písmo* atd.). U kombinovaných slov tedy dochází k průniku jistého společného sémantického prvku, kromě kterého mají dané LJ ještě prvek (prvky) rozdílný. Abstraktní povaha vědy nám ukládá zjistit sémantické třídy slov, s nimiž se zkoumané slovo spojuje v různých výpovědích. K tomu potřebujeme sémanticky neprázdné úseky výpovědi, tj. minimální kontexty, které zkoumané slovo sémanticky adekvátně určují.

Dále je třeba soustředit pozornost na sémantický obsah kontextových slov a zkoumat jednak sémantické třídy slov, jednak jejich sémantické prvky. Sémantické třídy slov je třeba zkoumat empiricky, ale dosáhnout přitom maximální obecnosti. Např. SSJČ uvádí u sloves *jít* a *chodit* v hlavním významu sémantické omezení příliš obecné (o lidech a živých tvorech vůbec), srov. dále u slovesa *jít*.

Při výzkumu sémantických prvků se zjišťuje obsazení uvedených syntaktických pozic LJ sémantickými prvky obecné povahy, jako fyzický předmět, abstraktní předmět, životný/neživotný, lidský/nelidský, činnost/stav, místo/směr, čas/způsob/příčina aj., a specifickými sémantickými prvky, jako část těla, těleso, dopravní prostředek aj.

Např. sloveso *nést* v hlavním významu má dvě obligatorní pozice (žena *nese* dítě) a jednu fakultativní (*nese* mu *oběd*). V subjektové pozici je zastoupen sémantický prvek lidský (člověk), živočich (pes *nese* břímě), životný/neživotný, objekt je životný/neživotný.

Z toho vyplývá, že jednak potřebujeme inventář sémantických prvků obecných a specifických, jednak soupis sémantických funkcí spojitelnosti LJ, jako kauzace (způsobit něco: *vyvolat konflikt, posadit*), likvidace kauzace (*odstranit nedorozumění*), vysoký stupeň něčeho (*těžká nemoc, bohatá zkušenost*) a opak, činnost vzhledem k objektu, působená subjektem (*zabývat se politikou*), stav subjektu zasaženého objektem (*trpět nemocí*), činnost věcného subjektu vzhledem k objektu (*nemoc ho trápí*) atd.²⁷

LJ v jednotlivých významech jsou charakterizovány také (5) stylistickými ukazateli, které se nejlépe zjistí substitucí synonym v témž kontextu, a (6) sémantickou frekvencí, tj. frekvencí lexémů v jednotlivých významech.²⁸ Frekvenční hodnoty je třeba korigovat, např. zřetelem

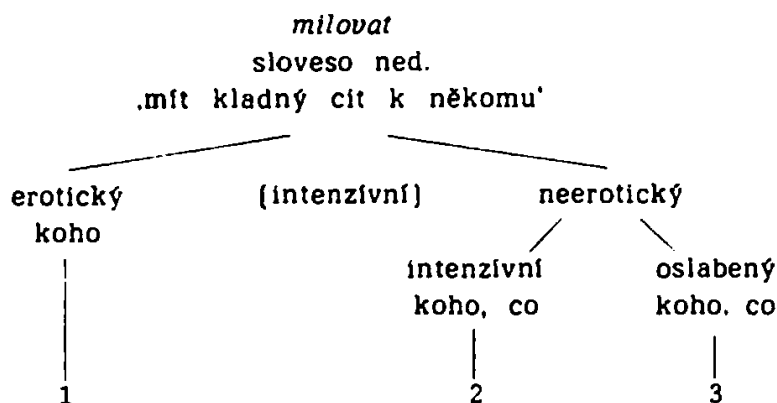
²⁷ A. K. Žolkovskij — I. A. Meščuk, *O vozmožnom metode i instrumentach semantičeskogo sinteza*, Naučno-techničeskaja informacija č. 6, Moskva 1965, 23—28.

²⁸ M. West, *A General Service List of English Words with Semantic Frequencies and a Supplementary Word-List for the Writing of Popular Science and Technology*, London 1963; M. Těšitelová, *K statistickému výzkumu slovní zásoby*, SaS 22, 1961, 171—181.

k tzv. disponibilitě slov.²⁹ Frekvence výskytů LJ se zjišťuje z textů, v nichž jsou pochopitelně i LJ nesystémové.

Frekvenční hodnoty ovšem mají jistou průkaznost pro odlišení systémové hodnoty slov, srovnej např. rozdíly frekvence u základního synonyma a příznakových synonym: *jít* 3336-8-74 : *kráčet* 102-7-35 : *spět* 33-7-19, ve srovnání s němčinou *gehen* (a další slovní tvary téhož infinitivu) 4846 : *schreiten* 1830.³⁰ Ovšem tu jde všude o celkovou frekvenci výskytů daného lexému bez zřetele k významovému rozlišení. Možnosti frekvenčního a kvantitativního výzkumu nejsou ještě u konce. Také valenci a jiné aspekty LJ lze zkoumat kvantitativně.³¹

7. Uvedenými dílčími metodami lze formálně, ovšem ne bez zřetele k sémantice, signalizovat významové rozdíly. Tím je však význam objeven jen zvnějšku a kromě toho každá z uvedených dílčích metod nese v sobě nutně jistá omezení (srov. zvláště sub 6. (3) d). Všechna slova např. nejsou formálně motivovaná, nejsou charakterizována konstrukcí, některá se vyskytují buď v jednom spojení, nebo ve velkém počtu spojení atd. Proto je nutné hledat metody přímé vnitřní analýzy významu. Takovou vhodnou metodou je metoda analýzy v sémantické prvky. Význam je pojat rozsahově jako jazyková hodnota a jako seskupení, kombinace metajazykových, diskretních sémantických prvků (komponentů, faktorů, množitelů, figur ap.),³² tj. diferencujících příznaků, které lze vydělit strukturním rozbořením, vnitrojazykovou konfrontací významu LJ umístěné v dílčích významových strukturách paradigmatických (polysémií, antonymií, synonymií atd.) a kombinované s jinými LJ. To už bylo naznačeno u spojení *číst knihu* a u slova *příbor*. Všimněme si ještě slovesa *milovat* (schéma).

Jeho tři významy jsou i u slova *láska* (*k milé, k matce, k hudbě*). Mezi prvním a druhým významem je vztah intenzity citu (vášně) [podle dokladů v SSJČ je přechod

²⁹ G. Gougenheim — R. Michéa — A. Sauvageot — P. Rivenc, *L'élaboration du Français fondamental* (1-er degré), Paris 1964.

³⁰ J. Jellínek — J. V. Bečka — M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha 1961; H. Meier, *Deutsche Sprachstatistik*, Hildesheim 1964.

³¹ I. G. Oľšanskij, *Valentnostnyj analiz ustojčivych sočetanij slov (Na materiale nemeckoj frazeologii)*, Učenyje zapiski 30, Moskva 1964, 167—176.

³² K sémantickým prvkům po podnětech Harrisových, Kroebových, Greenbergových, Zolkovského aj., zvl. W. H. Goodenough, *Componential Analysis and the Study of Meaning*, *Language* 32, 1956, 195—216; F. G. Lounsbury, *A Semantic Analysis of Pawnee Kinship Usage*, *Language* 32, 1956, 158—194; G. F. Meier, *Noematische Analyse als Voraussetzung für die Ausschaltung der Polysemie*, *ZSS* 3, 117—145.

i mezi druhým a třetím významem: *láska k vlasti* u 2. a *láska k pravdě* u 3. stojí blízko). Antonyma *nenávidět*, *nenávidět* se vztahují především k prvním dvěma významům, protože jde o intenzivní záporný cit k někomu, ale není vyloučen ani přechod k třetímu významu (*nenávidět*, *nevražít*, *sočít*, obecnější *mít odpor*, *nechut*, *nelibost*). Tyto LJ patří k dílčí struktuře pojmenování citových vztahů vyšších bytostí k okolí, a to kladných/záporných, intenzivních/neintenzivních, k osobám/věcem, konkrétům/abstraktům, a spolu s nimi k nadřazeným strukturám emocí a citů. Sémantické prvky a jejich protiklady jsou vyabstrahovány z jazykové empirie.

Syntaktickou formulací relevantních metajazykových prvků je jazyková definice významu. Na rozdíl od definice jsou však ve významu i prvky explicitní, v definici často utajené. Rozdíl proti tradičnímu postupu je také v tom, že prvky lexikálního významu chápeme v těsné souvislosti s významovými prvky gramatickými, výpovědními (viz valenční pozice).

Všechny sémantické prvky nejsou na stejné úrovni, některé mají v hierarchii vztahů větší strukturní váhu (např. prvek ‚cit‘ v uvedeném schématu) než jiné a také protiklady prvků mají různou frekvenci a uplatňují se v hierarchii závažněji nebo podružněji. To všechno bude možno lépe zkoumat po analýze bohatšího materiálu. Ukazuje se, že vedle protikladů binárních jsou i protiklady trojitě (např. se středním členem mezi krajními pozicemi) a vedle protikladů kontradiktorních (privativních), jako u antonym, i protiklady slabší. I v tom se projevuje jednak logický, jednak empirický aspekt přirozeného jazyka.

Sémantické prvky nejsou vázány na jedinou dílčí strukturu, a proto se i LJ obsahující jistý prvek mohou v téměř významu objevit ve více strukturách, např. *milovat* — *láska* — *nenávidět* i v struktuře společenských vztahů, ovšem vztahová strukturní síť, do níž jsou zapojeny, je pak zcela jiná.

Vztahy mezi LJ a jejich prvky (srov. též sub 2.) jsou složitější, než jak by vyplývalo z uvedeného popisu, který odpovídá schématům klasické logiky. Jsou tu jednak i další vztahy, např. inkluze tříd ($T_1 \supset T_2$), vztah členství v třídě ($t \in T$), vztahy transformační, jejichž specifickým případem je i synonymie, jednak se mohou v některých podsystémech projevovat i různé vztahy současně. Tak např. synonyma lze chápat jako transformy základního synonyma, ale kromě toho jsou i vedlejší synonyma se specifickými příznaky, např. stylistickými, sémanticky podobná, distribučně užší a s nižší frekvencí základnímu synonymu i podřizena.

Na základě strukturních vztahů se realizují v jazyku vedle formálních souvislostí dílčí významové systémy LJ relativně uzavřené (popř. otevřené), tj. jednak systém přijímá nové jednotky — centrum je relativně nejstálejší —, jednak dílčí struktury jednotek (*velký* — *malý* ap.) jsou poměrně stálé. Nejistálejší jsou v slovní zásobě právě antonyma. Každý dílčí systém se zakládá na existenci společného prvku, jeho vnitřní členění pak na existenci diferenčních prvků. U antonym (I)³³ jde o protiklad relevantního prvku (kontradiktorní nebo mírnější, podle toho, jde-li o vlastní, absolutní nebo částečná antonyma): $ax : a$ kontra- x , polysémie (II) vzniká jako konstrukt na základě toho, že významy LJ téhož slovního tvaru mají

³³ J. Filipec, *Česká synonyma...*, část o antonymech, s. 215—222; O. Ducháček, *Sur quelques problèmes de l'antonymie*, Cahiers de lexicologie 6, s. 55—66

společný prvek, ovšem nemusí mít vždy všechny významy společný prvek: $abx : aby : byz : aw$, u homonym (III) právě není takový společný prvek lexikálního významu, synonyma (IV) významově stejná mají obecný typ $ax : ax$, významově podobná $ax : ax'$, slova souřadná (V), tj. stejně podřízená, a nadřazená (VI) lze zapsat $Ax \rightarrow (a_{I,x} : a_{II,x} : a_{III,x})$, slova spojená vztahem konverze (VII)³⁴ vznikají jako pojmenování obsahu vztahu mezi subjektem (S) a objektem (O) jednak z hlediska subjektu, jednak z hlediska objektu — v logice jde o tzv. inverzní vztah (x) (y) [$xRy \equiv yRx$], např. $a > b$, $b < a$, *koupit-prodat*, *obdržet-předat*, *dostat-dát*, *dát-vzít*, *přijmout-nabídnout* ap., stupňovitá pojmenování (VIII) mezi dvěma krajními pozicemi: *černý-načernalý/černavý-nečerný-nebílý-bělavý-bílý-sněhobílý* ap. Kromě toho jsou ještě systémy významových funkcí kombinačních, jako kauzace a další, zmíněné dříve. Je jasné, že všechny uvedené vztahy nejsou např. mezi fonémy, proto také nelze v lexicologii vystačit jen s metodami izomorfismu.

8. Analýzou invariantních lexémů a jejich polysémie přicházíme k jednotlivým LJ, tj. bilaterálním znakům. Povahu sémantického invariantu mají jen ty významy LJ, které patří k centru, tj. jsou ve většině aspektů LJ základní ve srovnání s jinými LJ, odkazujícími k nim. U slovesa *jit* je to jen hlavní význam. Každá LJ je určena jen tehdy, jsou-li zjištěny její vztahy k jiným LJ, její místo v dílčích strukturách slovní zásoby a její fungování ve výpovědi a v textu. O vztazích a dílčích systémech jsme už promluvíli, nyní nám půjde ještě o jednotlivé dílčí struktury.

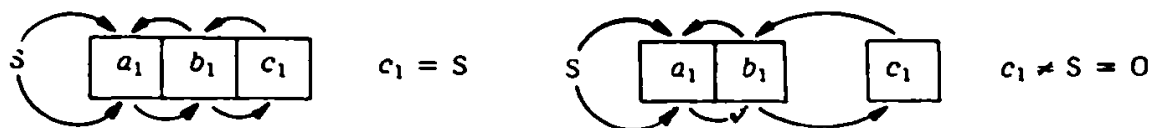
Poznámka k slovesu *jit*: SSJČ uvádí u tohoto slovesa 18 významů. Prvních sedm však tvoří jeden hierarchicky vybudovaný hlavní význam, v němž jde o konkrétní pohyb, a sem patří také významy SSJČ 8 a 9 (*jit do zaměstnání, ze zaměstnání*, tj. nikoli volná spojení se samostatným významem složek, nýbrž s významem ‚nastoupit, opustit něco. jistý stav‘). Významy 14–17 jsou frazeologizovány (*jit k hodit se, jit jak dařit se, jde to je možné, neos. jde o to, o někoho týká se*) a tvoří periférii celé významově stavby slovesa. Mezi nimi a významy 1–5 je zřetelný předěl. Projevuje se tu protiklad (1) osobní a (2) neosobní vazby, a dále protiklad hodnocení, a to sub 6 denotátů (osob, věcí: *jit k čemu, ke komu hodit se*), sub 7 způsobu hodnocení (*jit jak: dobře/špatně dařit se*) a sub 8 modality (*to jde je možné*), sub 9 pak jde o vztahovost: *jde o to jedná se*. 13. význam podle SSJČ je zastaralý, 18. význam *jit!*, vyjadřující odmítnutí, podiv, patří k významu č. 1. Celkem tedy má sloveso devět významů. Obecný význam není zcela jednoznačný (‚pohyb, směřování‘). Hlavní význam je vybudován jako bohatě členěná distribučně syntaktická a frazeologická oblast (srov. podobně v Slovníku současné spisovné ruštiny, kde je ovšem další významové členění velmi podrobné; v Ušakovově slovníku má sloveso dokonce 40 významů!). Omezení hlavního významu v SSJČ je příliš obecné: (*o lidech a živých tvorech vůbec*); zajíc, vrabec a jiní tvorové nechodí, nejdou. Srov. obdobně i sloveso *chodit*.

Rozbor sémantických prvků ukazuje, že sloveso *jit* má obecný význam pohybu + bližší určení (prostředek pohybu: nohy; způsob pohybu: kroky). Podobné bližší určení má každé sloveso pohybu.

Obecný význam slovesa *pohybovat* (*postava se pohybovala*) lze určit jako kombinací prvků: měnit polohu těla/tělesa (a_1, b_1, c_1). Protože jde o sloveso podmětové, má jednoargumentovou valenci se subjektem S a řadu sémantických vztahů uvnitř strukturního vzorce, který takto vzniká (jsou v schématu

³⁴ J. Lyons, *Structural Semantics. An Analysis of the Vocabulary of Plato*, Oxford 1963.

vyznačeny šipkami dole, kdežto syntaktické vztahy šipkami nahore). Důležité, že je to subjekt, který mění polohu svého těla ($S = c_1$). Naproti tomu u objektového slovesa *pohybovat něčím* (*pohybovat rty*) je prvek c_1 vnějším objektem (O) a valenční vzorec je tu dvouargumentový (S, O):

Celá dílčí struktura sloves pohybu je tedy určena obecnými sémantickými prvky pohybovosti, prostředku, prostoru, způsobu a směru. Teprve na základě těchto prvků, empiricky zjištěných u různých LJ, lze postupně zjišťovat sémantické pozice, např. pohyb-klid, prostředek-cíl, prostorovost-neprotorovost, směr nahoru-dolů, vpřed-vzad atd. Jejich dosavadní poznání je pro neúplnost poznání dílčích struktur a jejich vztahů v systému (srov. dříve) často samo ještě jednostranné a neúplné.³⁵

Dále je třeba určit sémantický kontext, tj. sémantické třídy v pozici subjektu a příslovečného určení (u *pohybovat něčím* objektu). Subjekt sloves pohybu je obsazen těmito třídami: a) osoba, množina osob (průvod, dav), b) živočich s křídly (pták, brouk, drak), c) část těla (ruce, nohy, prsa, rty), d) těleso (země kolem slunce, družice kolem země), e) lehký předmět (pírko, mrak, mlha), f) předmět, masa (pero v držátku, voda, suť), g) dopravní prostředek (vůz, auto, loď, letadlo). U jednotlivých sloves pohybu dochází k výběru z těchto možností, k diferenciaci proti ostatním členům dílčí struktury, např. u *letět* se realizuje prvek ‚křídla‘, u *utíkat* a synonym prvek ‚rychlost‘ aj.

Druhá pozice sémantického kontextu sloves pohybu je obsazena těmito třídami: a) prostor pohybu (země, voda, vzduch), b) směr (dopředu/dozadu, nalevo/napravo, stranou, nahoru/dolů, dovnitř/zvnitřku), c) způsob (vlastní/sdělenou silou, rychle/pomalou, pravidelně/nepřavidelně, spojitě/přerušovaně, neomezeně/v jistých mezích), d) prostředek (jeho část), e) objekt (živý/neživý).

Výskyty LJ patřící k těmto sémantickým třídám determinují obecný význam zkoumané LJ (*pohybovat se*), s níž jsou kombinovány. Kontextové výskyty LJ fungují jako determinátory. Tím se objevuje celá řada kontextových ekvivalentů, sloves pohybu s determinovaným významem. Např. *auto se pohybuje* jede, *letadlo* — letí, *chodec* — jde; *pohybovat se kolem země* obíhat, kroužit, *p. se rychle* spěchat, *nahoru* stoupat ap. To je významné i po té stránce, že spojení sémantických prvků různých LJ přirozeného jazyka může být vyjádřeno i spojením LJ, i jednoslovným ekvivalentem. Mezi kombinacemi přirozeného jazyka a metajazyka je tedy souvislost.

O významové souvislosti celé dílčí struktury svědčí i okolnost, že některé polysémické LJ se některými svými významy stávají synonymy. Mezi některými LJ jsou vztahy antonymické: *pohybovat se* — *být v klidu*, *jit* — *stát*, *jit* — *utíkat*, *padat* (*klesat*) — *stoupat*, *utíkat* — *vléci se* (*plížit se*, *loudat se*) a stupňovité: *loudat se* — *jit* — *utíkat* — *hnát se* — *pádit* — *štvát se* aj.

Každá dílčí struktura je na základě svých sémantických prvků ve vztazích s paralelními strukturami odvozených slovních druhů: *pohyb* (*pohybový*, *pohybově*; *pohyblivý*,

³⁵ A. J. Greimas. *Sémantique structurale*, Paris 1966, zvl. 31n. Josef Filipek - 9783954794676

-vě), *chůze, útěk (útěkový), jízda (jízdní, jízdo)* atd. Do této souvislosti patří i cito-slovce, jako *ovej! zpět!* aj. Prvek pohybu je i ve významu slov sémanticky vzdálenějších v kombinaci s jinými prvky, např. u *hodit* ‚prudkým pohybem uvést do pohybu v určitém směru‘ (podle SSJČ), *mrštit, vrhnout; mrskat se, házet se, zmítat se; kmítat se, míhat se* aj.

Je možno vyslovit předpoklad, že množina sémantických prvků v různých jazycích v etapě jejich kulturního rozvoje je zhruba stejná, jejich kombinace a lexikální obsazení a ovšem i jejich vztahy, a tedy i dílčí struktury a systémy jsou víceméně různé, už také proto, že sémantické prvky mohou být v jednom jazyku vyjádřeny jako součást lexikálního významu, v jiném jazyku pomocí gramatických významů. Přihlížíme-li ke všem těmto činitelům, vysvětlíme si, že je počet úplných ekvivalentů v jazycích poměrně malý. Pomocí vhodné kombinace výskytů LJ v kontextu, např. při překladu, lze však dosáhnout velmi uspokojivých výsledků.

9. Aby byl uzavřen kruh, který jsme v úvodu naznačili, totiž postup text → LJ → výpověď → text, musíme ještě promluvit o fungování systému ve výpovědi. Jde tu v podstatě o vztah lexikální sémantiky a syntaxe. Na úrovni systémové abstrakce jsou dány v rovině syntaktické větné struktury jako typy větných vzorců tvořených distinktivními rysy³⁶ a v rovině lexikální jim odpovídají LJ. Ve výpovědi na rovině empirie jde o takové usouvzažnění výskytů LJ, aby bylo dosaženo smyslu sémanticky informujícího o jisté situaci. Tento smysl je jistá komplexní kvalita vyplývající jako výslednice z významů výpovědních jednotek. Mezi oběma úrovněmi, úrovní abstrakce a empirie, není přímé spojení, jak by vyplývalo i z pravidel projekce v původním pojetí.³⁷ K lexikálním významům přistupují významy gramatické, např. slovesné a jmenné, které mohou mít v jazycích jiného typu i lexikální vyjádření.

Sémantická hodnota výskytů LJ ve výpovědi není stejná. Základní hodnotu tu mají slova konstrukční, především slovesa jedno- i víceargumentová, tj. s valenčními pozicemi. Tím vznikají ve výpovědi dílčí sémantické celky predikační povahy, které se podstatnou měrou účastní na vytváření větných vzorců a mohou být změnou slovosledu obměňovány (Daneš. o. c., s. 229n.).

a) Přitom vzniká otázka typů sémantického spojování slov.

Např. ve výpovědi *Karel čte pořád ten nový román* jde o valenční typ S + V + O, přičemž význam slovesa *číst* (srov. *dřít*) zahrnuje prvek psaného (nebo jinak technicky zobrazeného (např. u slepeckého písma) projevu a předpokládá jako subjekt třídu lidských bytostí (v přeneseném významovém užití stroj nebo vyšší živočichy) schopných čtení. Obecný zápis sémantických prvků tohoto přirozeného dílčího kombinačního útvaru: S [abc] + V [def] + O [fgh] ukazuje, že první dva výskyty jsou sémanticky jinak připojeny než druhý a třetí, mezi nimiž je průnikový prvek *f* (třída písemně nebo i jinak znázorněných projevů), takže výsledný význam lze charakterizovat jako sjednocení prvků: S + V = S.V [abcdef], i když i mezi S a V je implicitní prvek, třída vyšších bytostí schopných čtení kdežto výsledný význam druhého a třetího výskytu je průnik prvků: V + O = V.O [defgh]. V prvním případě jde o (1) sémantické připojování, v druhém o (2) vtaňování.³⁸ Vedle těchto dvou typů sé-

³⁶ Fr. Daneš, *A Three-Level Approach to Syntax*, TLP 1, 1964, 225—240.

³⁷ J. J. Katz — P. M. Postal, *Celistvá teorie lingvistických popisů* (překlad), Praha 1967, 45n.; kriticky P. Sgall, *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, Praha 1967, 35n. a *K formálním vlastnostem syntaktických vztahů*, SaS 28, 1967, 359 až 364.

³⁸ U. Weinreich mluví o *linking* a *nesting*, srov. *On the Semantic Structure of Language*, sb. *Universals of Language*, Cambridge, Mass. 1963; Z. Hlavsa, SaS 26, 1965.

mantického spojování slov, jistě základních, protože realizují nejdůležitější větný vzorec a vztah determinace, jde ještě o další typy, a to (3) slučování (popř. rozpojování), (4) sémantickou koordinaci a (5) opakování. Termínem slučování označuji skutečnost, kdy kombinace jistých sémantických prvků přiřazených spojení výskytů různých LJ odpovídá kombinaci tvořící význam výskytu jedné LJ. Takový případ bývá u předložek, jejichž lexikální význam se rovná kombinaci sémantických prvků relevantních kontextových slov a předložky, např. ve spojení *položil knihu na stůl* (X pod stůl) vyjadřuje význam *na* umístění předmětu a na předmět b dotykem shora. Při (4) sémantické koordinaci se také projevuje průnik významových prvků, ale proti vtahování není determinální povahy: *staří a mladí*. (5) Sémantické opakování může být v téže výpovědi i v různých výpovědích: *uýš a uýš* X *nevím...*, *nevím*. Mezi výpovědní typy by vyžadovaly zvláštní rozbor. Vedle typů jednoduchých mohou být i typy sémantického spojování složitější. Tak např. vtažen může být význam slova, spojení i výpovědi (*Přeje mu zdraví* X *Přeje mu, aby byl zdrav*).

b) O dalších činitelích výpovědní sémantiky můžeme pojednat stručně, protože už byly zmíněny. Jde tu jednak o popis sémantických funkcí slov spojovaných ve výpovědních řetězcích, např. ve vztahu slovesa a objektu, adjektiva a substantiva aj. [srov. kauzace atd. 6. (4)].

c) O kontextových třídách slov se zde už také psalo. Jde v podstatě o to, že výskyty tvořící okolí zkoumaného výskytu x, tedy kxq , jsou členy třídy, tedy KXQ , a tím se promítají do roviny abstrakce (srov. třídy slovesa *pohybovat*), na níž se jejich situační, determinovaný význam zobecňuje. Přejdeme tedy do roviny obecných sémantických prvků činnost/stav, poloha/směr, způsob — prostředek aj., které vstupují do větných sémantických vzorců.

d) Dalším činitelem výpovědní sémantiky je funkční perspektiva spolu se slovosledem a intonací. Slova s komunikačním dynamismem přicházejí většinou na konec výpovědi.³⁹ Také pragmatický postoj mluvčího k situaci a modalita působí na sémantiku výpovědi. Intonace může signalizovat změnu významu, a tím i smyslu výpovědi (např. při ironii).

e) A konečně je třeba sledovat vztah dané výpovědi k okolnímu kontextu, k ostatním výpovědím. Zde nejde jen o vztah základu výpovědi k jádru předešlé výpovědi, ale o to, že smysl dané výpovědi vyplývá nikoli jen z významů jednotlivých LJ, nýbrž z celé situace, jejímuž smyslu může být přiřazeno i několik výpovědí, které teprve danou situaci explicitně vyjádří.⁴⁰

10. Naznačené pojetí je dnes jedním z několika možných a ukazuje i dílčí výsledky, i další problémy celé složité práce, již lze sotva upřít vnitřní vývojovou logičnost.

Závěrem upozorňujeme na další aktuální úkoly a okruhy výzkumu. Především je nutný adekvátní popis LJ homogenního systému ve všech jejich aspektech, zjištění lexikálně sémantických invariant a variant, sémantických prvků LJ a sémantických opozic. Bude třeba využít přitom vhodných mechanizačních a automatizačních postupů na základě promyšleného programu. Další úkol je zjišťování dílčích struktur v slovní zásobě, protože jen tak lze vnitroязыkově konfrontovat různé LJ a zjistit jejich vztahy a typy těchto vztahů. K tomu cíli bude třeba i monografických prací o dílčích struk-

249, překládá *přičleňování a včleňování*. Zde užívám místo 1. ekvivalentu *připojování*, protože uvádím také *rozpojování*. Srov. též J. J. Katz, *Recent Issues in Semantic Theory*, Foundations of Language 3, 1967, 182n.

³⁹ J. Firbas, *Non-Thematic Subjects in Contemporary English*, TLP 2, 1966, 240 aj.; P. Adamec, *K úloze sémantiky ve slovosledu*, AUC-Philologica 3, SlavPrag IV, 1962, 297—300.

⁴⁰ Ch. C. Fries, *Meaning and Linguistic Analysis*, Language 30, 1954, 57—68.

turách, dílčích systémech a o jednotlivých slovních druzích. Vedle obecných teoretických úkolů jsou tu i úkoly metodologické, otázka vztahu strukturní lexikologie a lexikální sémantiky k dalším úsekům lingvistickým, přechodovým a nelingvistickým. K důležitým speciálním úkolům patří zpracování frazeologie, terminologie, synonym, slovní zásoby jistého autora a tyto úkoly zároveň souvisí s příslušnými typy slovníků. Na základě prací o slovní zásobě jednotlivých jazyků bude třeba postoupit k sledování obecné problematiky, ke konfrontaci různých systémů slovní zásoby a k úkolům typologickým, k sledování různých dobových vrstev slovní zásoby, k lexikologii nářeční, historické a srovnávací (ve spolupráci příslušných badatelských skupin).

RÉSUMÉ

Zu künftigen Aufgaben der tschechischen Lexikologie

Die Ergebnisse der heutigen tschechischen, synchronisch orientierten, strukturellen Lexikologie, die einigen Monographien und Aufsätzen zu entnehmen sind, ergeben sich aus vier Quellen: (1) Erfahrungen der tsch. Lexikographie und lexikogr. Theorie, (2) die Lehre der Prager Schule, (3) kritische Ausnützung der fremden strukturellen Lehre, sowie auch (4) der Ergebnisse der sowjetischen, französischen und anderen Lexikologie. — In Übereinstimmung mit der Auffassung des sprachlichen bilateralen Zeichens (Form-Bedeutung) wird die Lexikologie in drei Bereiche gegliedert: formale L. und inhaltliche L., die entweder in der Form oder in der Bedeutung ihren Ausgangspunkt findet, also semasiologisch oder onomasiologisch orientiert ist. Zum Unterschied von anderen Konzeptionen wird dabei die paradigmatische Auffassung betont, aber auch die Text- und Aussageproblematik wird untersucht. Eine adäquate Beschreibung lexikalischer Einheiten berücksichtigt sieben relevante Aspekte: Form, Bedeutung, innere Grammatizität, grammatischen und semantischen Kontext, Stilistik und Häufigkeit. Die Differenzierung der Bedeutung wird durch die Differenzierung der Form, Distribution, Valenz usw. signalisiert, aber die Bedeutung soll auch direkt untersucht werden, und zwar als Kombination von metasprachlichen diskreten Bedeutungselementen, die durch die innersprachliche Konfrontation mit anderen, dieselbe Teilstruktur konstituierenden lexik. Einheiten festgestellt werden. Auf Grund der Analyse in Bedeutungselemente werden dann semantische Oppositionen konstruiert. Zum Schluß werden einige künftige aktuelle Aufgaben der tschechischen Lexikologie aufgestellt.

ZUR INNERSPRACHLICHEN KONFRONTATION VON SEMANTISCHEN TEILSTRUKTUREN IM LEXIKALISCHEN SYSTEM

Wenn wir im Rahmen eines Sprachsystems, das aus mehreren Sprach-ebenen mit den entsprechenden Spracheinheiten besteht,¹ auch die Existenz eines spezifischen lexikalischen (d. h. lexikalisch-semantischen) Systems zulassen, dann steht vor uns die Polarität zwischen der Einzeleinheit als Systemelement und dem postulierten System als Ganzem. Daraus ergibt sich, daß sowohl die ältere Lehre von isolierten Einheiten ohne System als auch die Anerkennung des bloßen Systems oder der Teilsysteme (z. B. der älteren Fassung der Feldtheorie²), in deren Ganzem eine Einzeleinheit ihren Wert ausschließlich gewinnt, einseitig und deshalb unrichtig sind.

Wir wollen in diesem Beitrag vor allem 1. auf die gegenseitige Bedingtheit von Einzeleinheit und Ganzem, 2. auf die Existenz der semantischen Teilstrukturen verschiedener hierarchischen Stufen zwischen Einzeleinheit und Ganzem und 3. auf Konfrontationsprobleme dieser Gebilde innerhalb eines Sprachsystems hinweisen.

1. Die lexikalische oder lexische (d. h. lexikalisch-semantische) Einheit (LE) ist als bilaterales Zeichen durch die Verbindung von Form und Bedeutung gegeben und stellt eine Mikrostruktur dar, die durch innere und äußere, sprachliche und außersprachliche Beziehungen (vor allem bei den Bezeichnungseinheiten) in einer Informationssituation gegeben ist.³ Sie hat den Charakter einer realen Abstraktion, die ein Zentrum von potentiellen Einzelwerten darstellt.

Das lexikalisch-semantische (lexikologische) System (LS) als Menge von Einheiten stellt eine Makrostruktur dar, deren Glieder durch verschiedenartige paradigmatische Beziehungen bestimmt sind. Hier müssen vor allem drei Oppositionen erwähnt werden:

a) System — Text

Es ist bekannt, daß wir die durch eine Wahl gewonnenen Mittel in unseren Äußerungen kombinieren. Zum Ausdruck einer gewissen Bedeutung wählt man innerhalb einer Sprache das passendste von mehreren zur Ver-

fügung stehenden Mitteln (*'le mot propre'*, Synonym) und dieses Mittel kann durch verschiedene Äquivalente einer anderen Sprache übersetzt werden: a_1, a_2, a_3 usw.: $a_2 \longrightarrow b_1, b_2, b_3$ usw.

In den tschechischen Übersetzungen der Dreigroschenoper B. Brechts' gibt es z.B. folgende Äquivalente des Ausdrucks *angetrippelt kommen* ‚*přicupat'*: *běžel — klusal — pfiharcovat*. Diese semantisch und stilistisch nicht gleichen Ausdrücke stellen Sprachäquivalente einer und derselben realen Situation dar. Der Sprecher, Übersetzer usw. wählt auf Grund der in seinem Gedächtnis gespeicherten LE diejenigen, welche den real existierenden Spracheinheiten entsprechen und die Ziele seiner Äußerung am besten oder befriedigend erfüllen.

Systemeinheiten erscheinen in einem Text in ihren Teilaspekten, in ihrer Konkretisierung. Diese Opposition⁵ entspricht der Opposition von Satzkonstruktion und Satzaussage,⁶ sowie auch der Opposition von Phonem und phonologischer Variante. Sie wird leider in allen Arbeiten noch nicht respektiert, obgleich sie von prinzipieller Wichtigkeit ist.

In Texten kommen z. B. spezifische Termini, regionale, bildliche Ausdrücke, hapax legomena und Verwendungen von LE mit verschiedenen Merkmalen (s. auch weiter sub c) vor, die vom Standpunkt eines gewissen Textes aus wichtig und notwendig sind (Termini im Fachtext, bildliche Ausdrücke im künstlerischen Text usw.), in anderen Texten aber nicht verwendet werden. Diesen Verwendungen muß im System der Schriftsprache keine Einheit entsprechen, natürlich können sie aber in andere Teilsysteme der Nationalsprache eingegliedert werden (Fachsprache, Mundarten, übertragene und bildliche Verwendungen konstituieren sich auf Grund von direkten Verwendungen usw.).

Statistische Arbeiten, die die Häufigkeit einzelner lexikalischer Formen (Wörter und Wortverbindungen) bestimmen wollen, sind auf unserem Gebiet nur von beschränkter Bedeutung, da sie auch auf Grund einer repräsentativen Auswahl einer beschränkten Menge von Texten die realen Proportionen der Sprachstile, die ohnehin nicht hinreichend bekannt sind, nicht feststellen können, da sie gewöhnlich die semantischen Unterschiede der Wortformen nicht berücksichtigen und die quantitativen Daten in die qualitativen Werte, die jedem Sprachteilhaber in befriedigendem Maß primär gegeben sind, nicht transformieren können. Man muß sich der Grenzen der statistischen Methoden bewußt werden, die sonst einen wichtigen Aspekt der Texteinheiten berücksichtigen.

Text und System sind also verschieden: was im System existiert, muß auch im Text existieren, umgekehrt gilt das aber nicht. Die Form einer LE, der eine Bedeutung (hier Klassenbedeutung) zugeordnet ist, repräsentiert eine Menge von konkreten lexikalischen Textformen. Der Text ist also eine Menge von LE in ihrem Verwendungs- und Aussageaspekt, die einander

in Kombinationsbeziehungen stehen. Es ist zu betonen, daß man Systemeinheiten nicht nur isoliert studieren soll, sondern auch in ihrem Verwendungs- und Aussageaspekt, in Kontextsegmenten, in ihrer Distribution.

b) System — Subjekt

Die Sprache existiert einerseits objektiv, andererseits subjektiv als Eigentum der Sprecher und Kommunikanten einer gewissen Gesellschaft. Der Vorrat an lexikalischen Mitteln bei einzelnen Sprechern deckt sich aber nur teilweise, es gibt da geographische, soziale, Geschlechts-, Generations- und andere Unterschiede. Die Sprache als intersubjektives, soziales Kulturgut konstituiert sich auf Grund einer Interferenz und Anhäufung von einzelnen Mitteln der einzelnen Sprecher (nicht ohne den Einfluß fremder Systeme) und das System entsteht als Ergebnis und Durchschnitt der gemeinsamen Elemente. Da das Verhältnis des Sprachsystems und der Subjektreden dialektisch ist, gilt es aber auch, daß diese individuellen Reden auf Grund einer gewissen Sprachnorm entstehen. Dabei entsteht aber das Problem einer repräsentativen Auswahl des zu interpretierenden Materials. In diesem Zusammenhang muß betont werden, daß viele Experimente mit Subjekten nur relative Geltung haben, besonders wenn sie nicht spontan und in natürlichen Bedingungen verlaufen (Fragebogen u. a.). Auch die Zahl der Subjekte ist gewöhnlich klein, und die Auswahl kann alle gesellschaftlichen Unterschiede nicht respektieren.⁷ Eine Kartei von 11 Millionen Zettel, über die wir in Prag im Institut für tschechische Sprache verfügen, ist unserer Meinung nach verlässlicher, da sie sich auf der Exzerption von Hunderten von Texten aller Stile gründet und auch die Dynamik des synchronischen Sprachsystems deutlich macht.

c) System — Peripherie

Wenn wir annehmen, daß eine Sprache ein System von Systemen ist, dann grenzt dieser Systemkomplex an andere sprachliche und außersprachliche Systeme. Vom Standpunkt der einzelnen Teilsysteme, z. B. des LS muß man also neben diesem „homogenen“ Teilsystem andere sprachliche Teilsysteme (z. B. Schriftsprache — Mundart), andere sprachliche Systeme (z. B. das deutsche und das tschechische) und dann weiter nichtsprachliche Systeme sehen. Jedes System hat sein Zentrum und seine Peripherie, dazwischen aber eine Übergangssphäre und zwischen Peripherie und anderen Systemen eine Grenzsphäre.⁸ Zum LS-Zentrum gehören vor allem neutrale LE und an erster Stelle die Invarianten, zur Übergangssphäre gehören

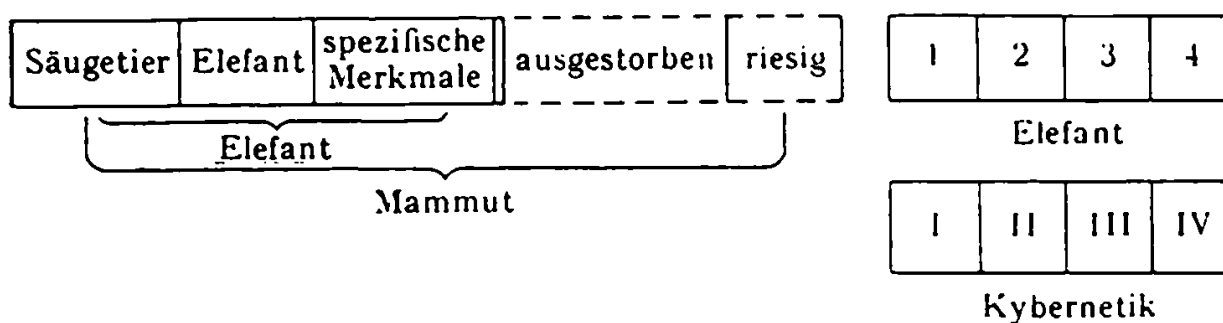
mehrere Varianten mit expressiven und anderen Merkmalen. Die primäre Wichtigkeit vom Standpunkt des Systems aus haben zentrale, d. h. neutrale, semantisch motivierende, gewöhnlich sehr häufige LE, auf der zweiten Stelle sind es LE mit verschiedenen schriftsprachlichen Merkmalen, die zur Übergangssphäre gehören und zur stilistischen Differenzierung der Sprache beitragen. Bei diesen beiden Typen konstituiert sich die lexikalische Abstraktion.

In dieser Perspektive kann man den Wortschatz einer natürlichen Sprache wesentlich reduzieren. Die Reduktion betrifft sowohl die Form (vor allem in den „morphologischen“ Sprachen, z. B. den slawischen) als auch die Bedeutung. Eine wichtige Rolle spielt die Differenzierung der motivierenden (primären) und motivierten (sekundären) Bedeutungen⁹ und die Feststellung der Grundsynonyme der in einer Sprache existierenden synonymischen Gruppen. Diese letztgenannte Arbeit bedeutet eigentlich die Suche nach semantischen Invarianten.¹⁰ Dadurch reduziert sich der Wortschatz auf einige Zehntausende LE.¹¹ Es ist aber bekannt, daß z. B. 41 083 verschiedene Wortformen aus der Gesamtzahl aller vorgekommenen 258 173 Wortformen 96,3 Prozent aller Wörter in geläufigen deutschen Texten ausmachen.¹² Weniger als 4 Prozent fallen also auf seltene, individuelle, bildliche und andere nicht systemhafte Texteinheiten, die keine Systemabstraktion konstituieren.

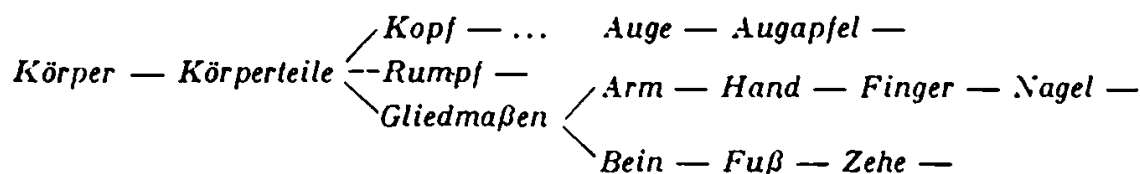
2. Nun stellt sich aber notwendig die Frage nach dem Zusammenhang dieses reduzierten Wortschatzes, dieser semantischen Invarianten (mit der früher konstatierten Beschränkung). Es existieren nicht nur einzelne isolierte LE in Opposition zum Ganzen des Systems, es gibt noch etwas dazwischen, denn die Erfahrung lehrt, daß in der Sprache feine Übergänge und Abstufungen bestehen. Die Wörter treten miteinander in verschiedene semantische und natürlich auch formale Beziehungen. Gewisse LE sind semantisch näher als andere, z. B.

1. *das Mammut*, 2. *der Elefant*, 3. *das Skelett*, 4. *der Bazillus*, 5. *der Tau*, 6. *die Kybernetik*; — *riesig*, *klein*, *diskret*; — *jagen*, *zeichnen*, *weinen*, *rezitieren*; — *aus*

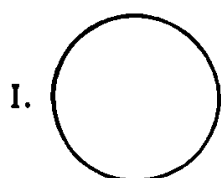
Man könnte eine Skala der semantischen Entfernung einzelner Wörter aufstellen, z. B. in der angegebenen Reihenfolge 1.—6. Warum sind die Wörter *Mammut* und *Elefant* näher als *Mammut* und *Kybernetik* oder *rezitieren*? Alles hängt davon ab, ob in der Bedeutung zweier Wörter gemeinsame Elemente (Faktoren, Sememe u. ä.) anwesend sind oder nicht.¹³ Und dies ist der Fall bei dem Paar *Mammut* (das ausgestorbene riesige, dem Elefanten ähnliche Säugetier) — *Elefant*, nicht aber bei dem Paar *Mammut* — *Kybernetik*. Schematisch dargestellt:

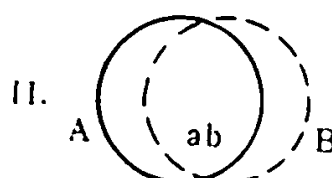
Die Analyse in Bedeutungselemente ist wichtig, da diese bei vielen LE vorkommen, so daß man den Wortschatz in semantischer Hinsicht weiter reduzieren und die betreffenden LE aufeinander beziehen kann. Die Synonymik lehrt,¹⁴ daß neben der semantischen Gleichheit (I) auch die Ähnlichkeit (II), d. h. teilweise Gleichheit und teilweise Verschiedenheit in Frage kommt, dann semantische Unterordnung (III), z. B.

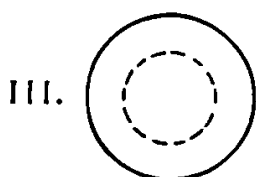
und schließlich semantische Verschiedenheit (IV). S. das Schema, wie es in der Synonymik üblich ist:

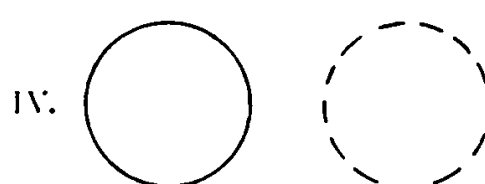
$$A = B$$

$$A(a, b, c) \cap B(a, b, x) = (ab)$$

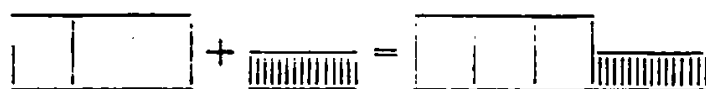
$$B \subset A, \text{ d.h. } A(A_1, B_1, \dots, X_1) \supset A_1(a_1, b_1, \dots, x_1) \supset a_1(a', b', \dots, x') \supset \dots$$

$$A \neq B, \text{ d.h. } A(a, b, c) \cap B(x, y, z) = \emptyset$$

Bei der semantischen Ähnlichkeit und Verschiedenheit gibt es mehrere Stufen, und zwar wenigstens ein Maximum, ein Minimum und ein Mittelmaß, die auch von der Zahl der Bedeutungselemente und vom Kontext abhängig sind. Es gibt z. B. Randsynonyme, d. h. Wörter, deren Bedeutung ein gemeinsames Element aufweist, die aber durch den Kontextzwang an-

genähert werden (*schwarz — dunkel*) und umgekehrt werden Synonyme durch die Opposition ihrer Elemente in einem geeigneten Kontext differenziert und desynonymisiert (*Werk* als Bezeichnung der höheren Qualität — *Arbeit*). Die semantische Funktion des Kontextes äußert sich darin, daß Bedeutungselemente einer verwendeten LE durch ein Element eines Kontextwortes ergänzt werden, so daß man die Bedeutung des betreffenden Wortes in dem betreffenden Kontext durch ein anderes Äquivalent (Synonym) substituieren kann: *er ging ins Zimmer* betrat es; *er ging aus dem Zimmer* verließ es; *er ging mit ihr* begleitete sie; *vzil honorár, penize* annehmen; *vzil někomu penize* wegnehmen, stehlen; schematisch dargestellt:

Semantische Elemente befinden sich auf verschiedenem Niveau, entweder in der Systemebene oder in der Textebene. Neben den relevanten Bedeutungselementen, von denen die begrifflichen zur metasprachlichen Erklärung gehören, gibt es weitere spezifizierende Elemente, die den ersten untergeordnet sind, wie bei *gehen*: *gehen in (...)*, *gehen aus (...)*, *gehen mit (...)* usw. Die Äquivalente sind asymmetrisch, d. h. *gehen mit ihr* = ‚begleiten‘, aber nicht jedes *begleiten* = ‚gehen mit jemandem‘. Die Bedeutung einer lexikalischen Form gewinnt in Kontextverwendungen neben der Ebene der relevanten Elemente noch die Ebene der spezifizierenden Elemente, also: Form/Bedeutung (a, b, c)

(a', b', c')

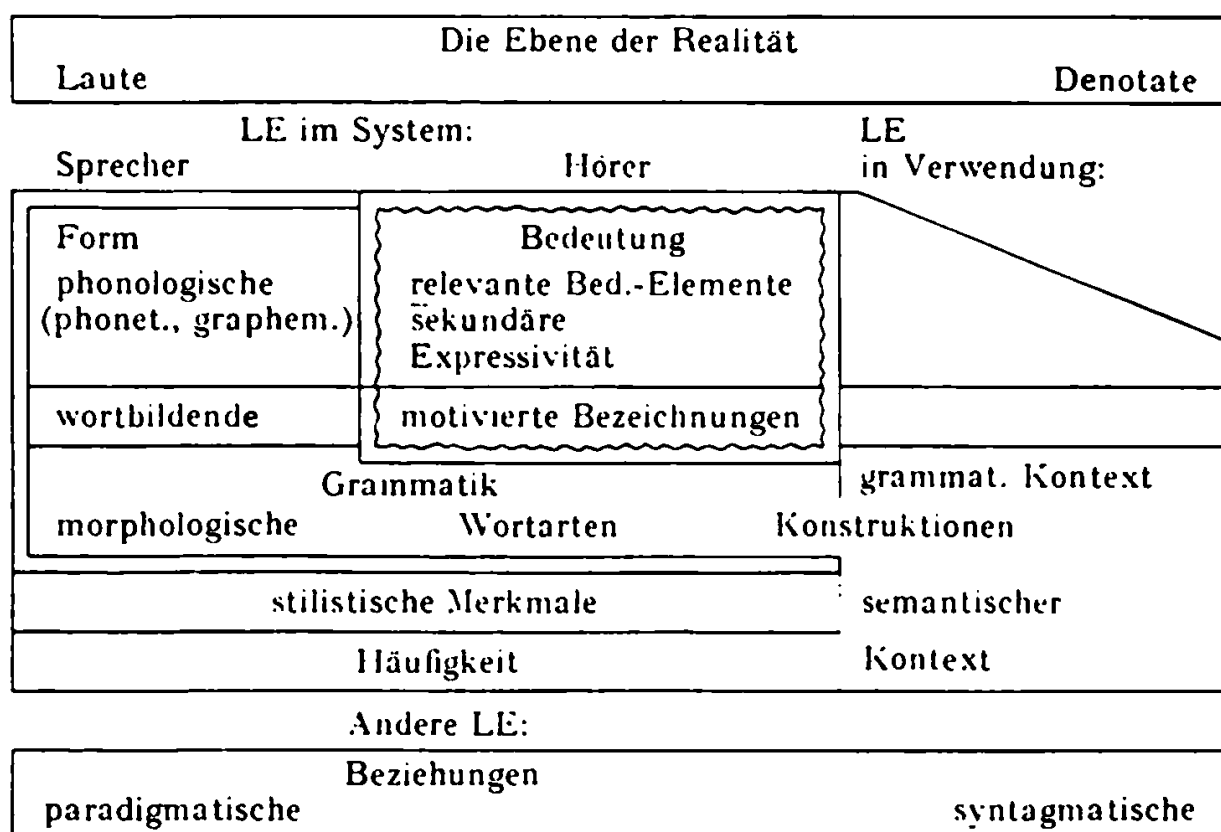
Im System sind an erster Stelle die hierarchischen Beziehungen wichtig,¹⁵ d. h. die Beziehungen untergeordneter Wörter zu übergeordneten, an die sich natürlich die horizontalen (Synonyme, Antonyme und gleichgeordnete Wörter) aufhängen. Hierarchische Beziehungen gründen sich vorwiegend auf semantischen Invarianten, horizontale auch auf Varianten. Gerade dadurch konstituieren sich die aus der Sprachrealität wachsenden semantisch-onomasiologischen höheren Komplexe, höhere Teilstrukturen (die man gewöhnlich *Felder*¹⁶ nennt), die als Zwischenstrukturen verschiedener Stufe bezeichnet werden können, da sie zwischen der Mikrostruktur und der Makrostruktur stehen (über die Polysemie s. weiter).

Natürlich hat auch diese Methode ihre Grenzen, wie jede Methode bei der Erforschung des Wortschatzes. Sie gibt Resultate vor allem bei den autosemantischen Wortarten, weil ihre Bedeutung sach- oder begriffsbezogen ist und relevante Bedeutungselemente umfaßt, weniger bei den Synsemantika mit der Beziehungsbedeutung, die oft allgemein, inhaltsarm und kontextgebunden ist. Vor allem die Autosemantika haben die Bezeichnungsfunktion und betonen die Beziehung der Sprache zur Realität und zur Sprachgemeinschaft.

Die strukturelle Beschreibung der Sprache bedeutet keineswegs, daß man nur die Beziehung (Ullmanns *meaning*) der lexikalischen Form zur Bedeutung (*sens*) als linguistisch anerkennt. Die Bedeutung mit ihren Elementen transformiert die Realität in das System der Sprache. Wird die Realität sprachlich geformt — und das geschieht gerade durch die Bedeutung und Bedeutungselemente, wird sie auch zum linguistischen Problem.¹⁷ Daneben beeinflußt sie direkt die Existenz der Sprache, deren Zweck Ausdruck der inneren und äußeren Realität ist. Die Teilstrukturen sind im Prinzip „offen“. Nur die Antonyme, deren Zahl aber beschränkt ist und die vor allem bei den Adjektiven, weniger auch bei den Substantiven und Verben vorkommen, bilden eine geschlossene Klasse und können zur Strukturierung einer Kleinstruktur beitragen.¹⁸

Die Beziehungen der LE ergeben sich aus ihrer Eingliederung in alle Sprachebenen, d. h. die phonologische, morphologische, wortbildende, semantische, syntaktische, Text- und Realitäts-(Situations-)ebene (s. das weiter angeführte Schema einer LE).¹⁹ Es sind vor allem formale Beziehungen, d. h. Beziehungen der Form von LE und ihrer morphologischen und wortbildenden Formung. Unsere Aufmerksamkeit gehört hier vor allem den semantischen Beziehungen, auf Grund derer sich im Wortschatz semantische Teilstrukturen konstituieren, die als Umformung von Realitätsystemen in spezifische Sprachsysteme aufzufassen sind.

Schema einer lexikalischen Einheit

Bei der Konfrontation der Glieder einer Teilstruktur spielt eine wichtige Rolle die Frage der differenzierenden Faktoren (s. weiter a)–e))

a) Es sind vor allem die bedeutungsdifferenzierenden Faktoren (dazu auf S. 116),²⁰ die Bedeutungselemente oppositionellen Charakters darstellen. Z. B. bei den Verben der Bewegung ist es das Medium (Erde — Wasser — Luft), die Richtung (nach / von oben — unten, vorne — hinten, links — rechts), das Mittel der Bewegung (eigene Füße, Fahrzeug, Schiff usw.), Tempo der Bewegung (schnell — langsam) und ihr Stadium (Anfang — Verlauf — Abschluß).

b) Weiter ist es der kontextdifferenzierende Faktor. LE kombinieren sich in Texten und auf diese Weise entstehen syntagmatische Beziehungen, zu welchen auch die Porzigschen „wesenhaften Bedeutungsbeziehungen“ (*Hund — bellen, Pferd — reiten*) gehören. Jede lexikalische Form hat danach eine gewisse Kombinationsfähigkeit mit einem mehr oder weniger beschränkten Inventar anderer LE, wobei sich neben grammatischen Eigenschaften auch die semantischen geltend machen. Auf diese Weise wird das System in seinem Fungieren gezeigt, es genügt also nicht die in einigen Arbeiten vorkommende Berücksichtigung von isolierten LE. Der Linguist muß danach streben, nicht nur das Inventar der in Betracht kommenden Wörter aufzustellen, sondern auch ihre Klassen herauszupräparieren.²¹ Die Lehre von der Distribution kann zwar den Kontextwert einer LE angeben, aber sie ist nicht imstande die innere Struktur der LE und ihre Elemente aufzudecken.

Von den angeführten Wörtern kann man z. B. die Wörter *Elefant* und *rezitieren* (*der Elefant rezitiert*) nicht kombinieren, weil das Verbum *rezitieren* ein persönliches, menschliches Subjekt voraussetzt und sein Objekt durch die Klasse literarischer und musikalischer Werke (Textwerke) gebildet wird. (Nur in einem Märchen könnte ein Elefant rezitieren oder ein Mensch, den man in übertragenem Sinn als E. bezeichnet.) Umgekehrt kann man sagen *Er rezitiert über einen Elefanten*, aber nicht direkt *einen E.* (nur *den „Elefanten“*, d. h. ein Gedicht unter dem angezeigten Titel). Aber man kann kombinieren *einen E. zeichnen*, weil der E. zur Klasse der Gegenstände gehört, die man zeichnen kann.

c) Neben dem sprachlichen Kontext unterscheidet man den Situationskontext. Unsere Analyse hat gezeigt, daß zwischen diesem Kontext und der Bedeutung eine ständige Wechselwirkung besteht.

d) Den semantischen Faktoren entsprechen die grammatischen, von denen die Wortarten am wichtigsten sind (s. früher über die Auto- und Synsemantika). Die Verschiedenheit der Wortart steigert auch die semantische Verschiedenheit von LE. Neben dem semantischen Kontext steht die Frage des grammatischen, vor allem syntaktischen Kontextes (z. B. Wortkonstruktionen, der Charakter von Objekt und Subjekt). Manche grammatische

und wortbildende Mittel haben auch begriffliche Bedeutung (Steigerung: A ist *größer* als B; Aktionsart: Vollendung — Nichtvollendung), aber es handelt sich dabei immer um Klassenbedeutung, die an einer Menge von LE zum Ausdruck kommt.

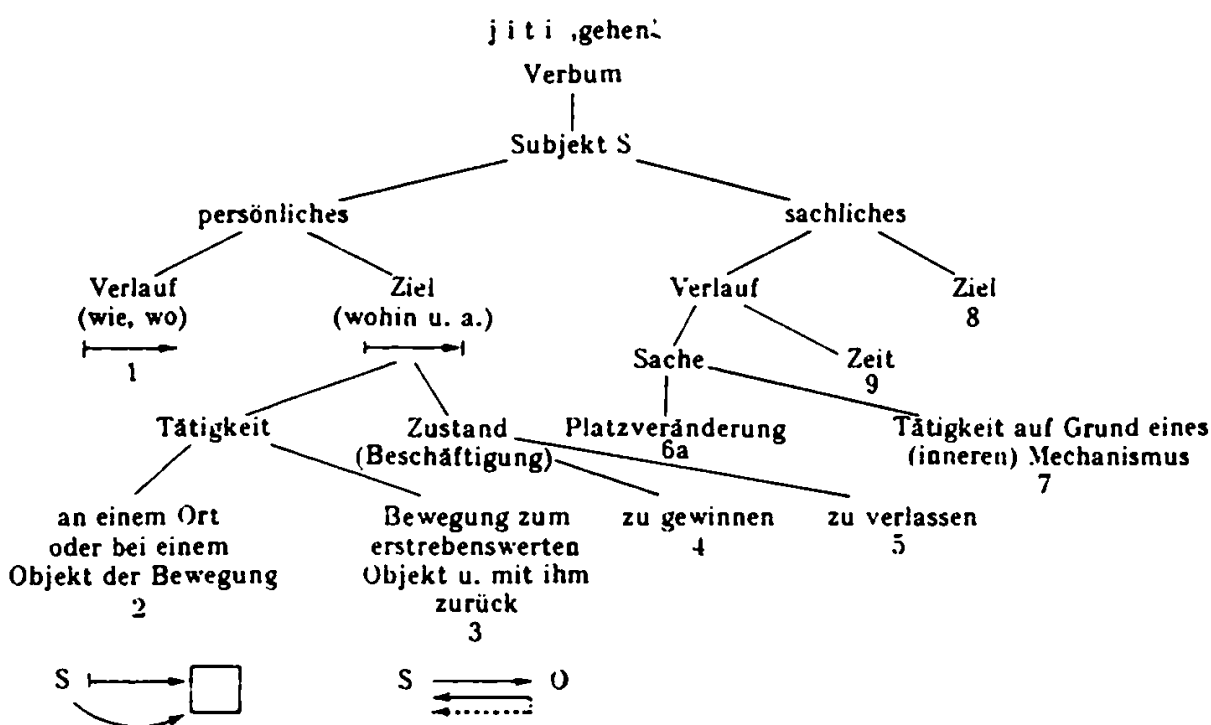
e) Viele LE, vor allem mit den semantisch motivierten (sekundären) Bedeutungen, haben in allen oder in gewissen Kontexten spezifische stilistische Merkmale (auch die expressiven). Sie weisen größtenteils eine kleinere Häufigkeit auf als die neutralen LE, gehören auch nicht zum Wortschatzzentrum. So macht sich die Problematik von Zentrum und Peripherie auch in den Teilstrukturen geltend (vgl. auch die Arbeit unter Anm. 7, S. 72 u.a.).

Bei der Analyse von Teilstrukturen muß man jede LE einer natürlichen Sprache in allen angezeigten Aspekten mit anderen LE vergleichen.

3. Die Analyse von LE weist mehrere Schritte auf:

1. Analyse der semantischen Seite (des Bedeutungsaufbaues) einer lexikalischen Form, die potentiell immer vieldeutig ist, in Bedeutungen und Bedeutungselemente (BE), Feststellung der distinktiven Bedeutungsmerkmale und Zusammenstellung von Oppositionen, die man im Stammbaum darstellen kann,²² vgl. den Versuch bei dem tschechischen Zeitwort *jiti* ‚gehen‘, dessen primäre Bedeutung neben den Elementen des Zeitwortes *sich bewegen* noch weitere BE aufweist (s. weiter).

Die Analyse in Bedeutungselemente wird hier natürlich nicht als absolut und einzig aufgefaßt. Auch sie stellt nur eine Teilmethode dar, was aber einige Anhänger formaler Methoden auf ihr eigenes Arbeitsverfahren nicht beziehen wollen. Man muß z. B. die eigentlichen BE von den Kontextelementen unterscheiden, den Abstraktionsprozeß des konkreten Bewegungs-

elementes in den Bedeutungen 4,5,8,9 sehen, freie und feste Verbindungen (Phraseologie) und die soziologisch wichtige Stabilisierung einer Wortbedeutung gegenüber einer psychologisch motivierten Bedeutungsverwendung berücksichtigen. Nur im Zusammenhang aller dieser Faktoren kann man die oft verwickelten semantischen Probleme lösen.

Anmerkung 1: Die Reihenfolge und Anzahl der Bedeutungen im Wörterbuch der tschechischen Schriftsprache (WTS, *Slovník spisovného jazyka českého*) ist in dem Stammbaum des Zeitwortes *jíti* ‚gehen‘ kritisch vereinfacht, und zwar: 1. das Zeitwort gehen z.B. in der Kontextverbindung zu *Fuß g.* (WTS, 1. Bedeutungspunkt); 2. *in die Schule g.*, *spazierengehen*; *g.*, *um sich beim Chef zu beklagen* (WTS 2,3 und die phraseologisch beschränkte Konstruktionsbedeutung 7); 3 *einen Arzt, Bier holen* (WTS 4: *jít pro lékaře, pro pivo*; phraseol. Konstruktionsbed. 5,6); 4. *zum Militär g.* (WTS 8); 5. *seine Beschäftigung verlassen* (WTS 9); 6. *der Vorhang geht nach oben* (WTS, 10a und phraseol. Bed. 13—18); 7. *die Uhr geht genau* (WTS 10b); 8. *die Tür führt nach dem Hof* (WTS 11); 9. *die Zeit fließt* (WTS 12).

Anmerkung 2: Zur Gruppe von LE mit der Bedeutung ‚sich bewegen‘ gehört das tschechische *jíti* in den ersten drei Bedeutungen, die Bed. 4 u. 5 sind schon mehr abstrakt. Im russischen Wörterbuch (*Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*) bilden unsere 7 Bedeutungspunkte einen einzigen, obzwar stark gegliederten Teil, wo gewisse Punkte des WTS keine Entsprechung gefunden haben und wo auch verschiedene BE in eine unorganische Einheit zusammengeführt wurden. Zur allgemeinen Erklärung, die die Bedeutung des Zeitwortes *dvigalsja* („peremeščajsja“) metasprachlich ausdrückt, kommen weitere BE ‚*stupaja nogami, šagaja' o človeke i životnom*, aber auch *o rybe*, d.i. schwimmen, weiter ‚*plyt, ečas na parochode, letet' o oblakach* u.a. Hier werden also semantisch untergeordnete und gleichgeordnete LE gemischt.

2. Durch die Analyse der Polysemie der mehrdeutigen Lexeme (lexikalischer Formen), indem man einzelne Bedeutungen als Mengen von BE gegenüberstellt, gelangt man zur Feststellung von lexikalisch semantischen Invarianten. Die lexikalisch-semantische Invariante ist ein bilaterales Zeichen als Verbindung von Form und Bedeutung. Diese lexikalische Grundeinheit ist symmetrisch.

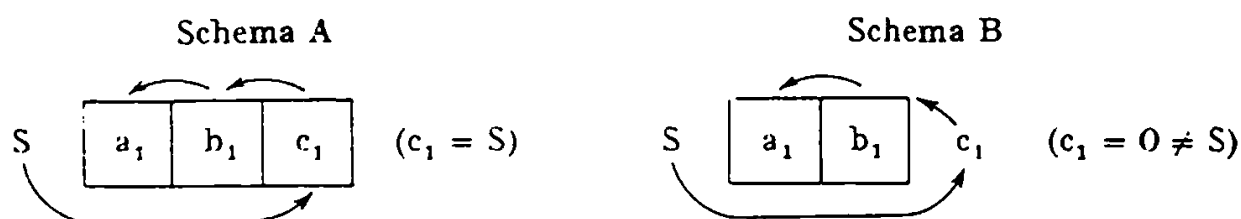
Auch die Polysemie bildet eine Teilstruktur im Sprachsystem, was durch die organische Menge von gemeinsam zusammenhängenden und untereinander oppositionellen Bedeutungen bewiesen wird.

3. Man untersucht nicht das System an sich, sondern das System in Funktion. Deshalb arbeitet man nicht nur mit isolierten LE, sondern mit ihren Verwendungen in Kontexten, wo sie sich mit anderen LE kombinieren; man prüft ihre Kombinierbarkeit (sočetaemoť, Valenz). Auf diese Weise kann man zwar den Wert einer LE feststellen, der als Schnittpunkt aller realen syntagmatischen Beziehungen gegeben ist — man kann dabei auch das stilistische Merkmal und die Häufigkeit kennenlernen, aber durch dieses Verfahren dringt man in die innere Struktur einer Bedeutung nicht ein, dadurch kann man die Bedeutungselemente mit ihren Beziehungen nicht analysieren. Auch die von J. D. Apresjan verwendeten Teilmethoden

der Distribution und Transformation, sowie auch die Häufigkeitstests sind nur relativ und nicht adäquat.

4. Zur adäquaten Erkenntnis einer LE genügt die Beschreibung ihrer syntagmatischen Beziehungen nicht. Man muß auch ihre paradigmatischen Beziehungen kennenlernen. Dadurch kommt man zur Konfrontation von LE, die mehrere Stufen hat, je nachdem, ob sie alle Aspekte von LE berücksichtigt oder nicht und zwei LE oder ihre Gruppen, Zwischenstrukturen betrifft. Durch diese Konfrontation soll man A) innerhalb einer Sprache (eines Sprachsystems) alle Teil- und Zwischenstrukturen, a) das Strukturnetz innerhalb dieser Teilstrukturen (d. h. die Beziehungen unter allen LE einer Teilstruktur), b) das Strukturnetz unter allen Teilstrukturen eines Sprachsystems, B) dasselbe zwischen zwei und mehreren in Betracht kommenden Sprachen feststellen.

Die Voraussetzung der Lösung dieser Aufgaben im Bereich der semantischen Strukturen ist die Analyse in BE, die jedem Element oder jeder Menge von Elementen alle Lexeme eines Sprachsystems zuordnet, die das betreffende Element aufweisen, und weitere Beziehungen herausarbeitet. Z. B. in der Satzaussage *Eine Gestalt bewegte sich langsam im Gebüsch* weist die Bedeutung von *sich bewegen* ‚pohybovat se‘ folgende BE auf: a_1 (ändern), b_1 (die Lage), c_1 (der Körper). Dabei ist das Subjekt S mit dem Körper c_1 identisch und diese reflexive Beziehung, sowie auch weitere Beziehungen der Elemente (ändern etwas, die Lage; die Lage seines Körpers) werden im folgenden Schema A durch die Pfeile dargestellt.

Bei dem intransitiven und transitiven Zeitwort entstehen auf Grund der relevanten BE, ihrer gemeinsamen Relationen und der Relationen zur Umgebung (hier zum grammatischen Subjekt und Objekt O) verschiedene Modelle (patterns). So z. B. weist die Bedeutung des vieldeutigen transitiven Verbuns *etwas bewegen* ‚pohybovati něčim‘ (*Sie bewegte die Lippen*) nur zwei BE auf (a_1, b_1) und das BE c_1 steht außer dem Rahmen der Bedeutung, gehört zu ihrem Kontext, ist mit dem Subjekt nicht identisch (s. das Schema B).

Weiter geht man zu verschiedenen Kontextverbindungen von *sich bewegen* über, auf Grund derer man auch andere Daten (stilistische Merkmale, Häufigkeit) feststellen kann. Auf diese Weise werden die Klassen von Kontextwörtern herausgearbeitet, mit welchen sich das Verb verbindet.³³ Es sind in unserem Falle folgende Klassen:

a) Körperteil	b) Gegenstand, Stoff	c) Körper	d) Verkehrsmittel	e) Lebewesen mit Flügeln, leichter Gegenstand	f) Person. Menge
Körper Lippen Brust	Feder im Federhalter, Wasser, Erdmassen	Erde um die Sonne	Wagen, Auto, Schiff, Flugzeug	Vogel, Drache. Wolken	Zug von Demonstranten (zum Ziel, unterbrochen)

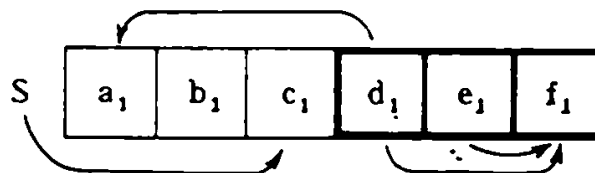
Erst auf Grund dieser Arbeiten kann die Eigenartigkeit von Sprachsystem, Teilstrukturen und letzten Endes auch von LE festgestellt werden.

In Kontextverbindungen mit LE der angezeigten Klassen realisieren sich sekundäre BE, so daß folgende Äquivalente derselben Sprache möglich sind (wie z. B. in der Aussage *Ein Auto bewegt sich ... fährt*): *gehen, fahren, hinüberfahren, fliegen, vorgehen, übergehen, fließen, jagen, kreisen, wackeln* u. a.

In Kontextverbindungen machen sich folgende Differenzierungsfaktoren (Situationsfaktoren) geltend:

a) Raum	b) Richtung	c) Art und Weise durch eigene Kraft. Übertragene Bewegung	d) Mittel	e) Subjekt
Erde, Wasser, Luft	nach/von oben - unten, links - rechts, vorne - hinten	schnell - langsam, regelmäßig - unregelm., stetig - diskret, unbegrenzt - in gewissen Grenzen	eigener Körperteil (Beine, Hände); Verkehrsmittel	Lebewesen, Gegenstand

Diese Situationsfaktoren der LE mit allgemeiner Bedeutung werden bei den hierarchisch untergeordneten LE mit spezifischen Bedeutungen, wie *gehen, fliegen, schwimmen* u. a. zu Bedeutungselementen, d. h. zur inneren Bedeutungskomponente, z. B. *gehen*:

= (a₁, b₁, c₁) ‚sich bewegen‘ + d₁ ‚durch die Bewegung von eigenem Körperteil (Beine)‘ + e₁ ‚in aufrechter Haltung‘ + f₁ ‚auf der Erde‘.

Dazu gehören weitere LE, in deren Bedeutung BE des hierarchisch übergeordneten Zeitwortes ‚sich bewegen‘ als Komponente eintreten.

Dann kommen alle semantischen Varianten (Synonyme, z. B. zu *gehen*: *laufen, springen, schreiten, wandeln* u. a.), semantische Oppositionen (Antonyme, z. B. *sich bewegen* : *in Ruhe bleiben, stillhalten*; *gehen* : *stehen, nach*

dem Wörterbuch der heutigen russischen Sprache auch *bežat*; *fallen, sinken: steigen; laufen: sich schleppen, schleichen* u. a.), insofern sie in der Sprache existieren. Auf diese Weise bilden alle Glieder dieser Teilstrukturen ein höheres Gebilde mit klaren semantischen Relationen. Dazu gehören lexikalische Einheiten anderer *Wortarten*, die semantisch mehr entfernt sind, gewöhnlich

Substantive	Adjektive	Adverbien	Interjektionen
<i>Bewegung</i> (hier viele Zusammensetzungen), <i>Beweglichkeit</i>	<i>beweglich,</i> <i>Bewegungs-</i>	<i>beweglich</i>	<i>los!</i> <i>zurück!</i> u.a.

Viele BE einer gewissen Teilstruktur kommen auch in anderen Teilstrukturen vor; z. B. das BE ‚Bewegung‘ bei *werfen, schmeißen, schleudern*, wo es sich mit anderen BE zu einer Menge von Elementen kombiniert, die in einer anderen LE Ausdruck findet. Dadurch kommen die inneren Zusammenhänge der Teilstrukturen zum Ausdruck. Natürlich machen sich dabei auch die Aspekte der Form geltend, vor allem die Frage der phonologischen Varianten, verschiedener Wortbildungstypen usw. (z. B. die Rolle der Zusammensetzungen bei Farbenbezeichnungen im Tschechischen).

Die künftige Forschung auf dem Gebiete der lexikalischen Semantik hat zwei Hauptetappen: Feststellung von lexikalisch-semantischen Invarianten und Beschreibung aller Teilstrukturen und des entsprechenden Strukturnetzes der Beziehungen im LS. Dabei wird man sich auf die Arbeit der Maschinen verlassen müssen. Die Erfolge in der innersprachlichen, sich auf einer klaren Methode stützenden Konfrontation werden auch eine feste Grundlage für die zwischensprachliche Konfrontation (z. B. Synonyme und Äquivalente), sowie auch für weitere sprachsoziologische, kybernetische und andere Fragen schaffen.

Anmerkungen

¹ Vgl. dazu J. FILIPEC, Zur Theorie und Methode der lexikologischen Forschung, in *Zeichen und System der Sprache* 3, Berlin 1967, S. 154—173.

² J. TRIER, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* 1, Heidelberg 1931, S. 5f.

³ S. das sub 1 angeführte Werk, wo auch weitere Literatur angegeben ist.

⁴ J. FILIPEC, Zur sprachlich-stilistischen Analyse der tschechischen Übersetzungen von den Dramen Bertolt Brechts, in: *Deutsch-tschechische Beziehungen*, Bd. 2, Berlin 1968.

⁵ S. dazu J. FILIPEC, Lexikálně sémantická výstavba hesla — ústřední otázka lexikografické práce [Der lexikalisch-semantische Bedeutungsaufbau — ein zentrales Problem der lexikographischen Arbeit], *SaS* 18, 1957, S. 129—150. Auch G. HERDAN, *Type-Token Mathematics*, 's-Gravenhage 1960; S. K. ŠAUMJAN, *Strukturnaja lingvistika*, Moskva 1965, S. 96 (die Opposition von *genotip* und *fenotip*).

⁶ M. DOKULIL — F. DANĚŠ, K tzv. významové a mluvnické stavbě věty [Zum sog. semantischen und grammatischen Satzaufbau], in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků* [Zur wissenschaftlichen Analyse der modernen Sprachen], Praha 1958, S. 231—246.

⁷ Z.B. ELS OKSAAR schreibt: „136 Studenten in Bonn und 89 Studenten in Hamburg haben in einer Vorlesung (Zeit 45 Minuten) die in ihrem Sprachgebrauch vorkommenden Ausdrücke — Simplicia, Komposita und mehrwörtliche Verbindungen für *plötzlich* und *schnell* notiert.“ In: *Semantische Studien im Sinnbezirk der Schnelligkeit*. Uppsala 1958, S. 31. — Also nur Studenten, in 45 Minuten und sie notierten neben Systemeinheiten, wie *rasch* (138 Fälle) und *eilig* (150 Fälle) klare Syntagmen und Einzelverwendungen, die keine Systemabstraktion konstituieren, wie *torpedoartig*, *mit Windhundsbeinen*, *mit glühenden Absätzen* (alles je 1 Fall) u.a. Dagegen verwendeten sie das Grundsynonym *schnell* überhaupt nicht, nur in der Form *schnellstens* (2 Fälle) und in Verbindungen und Zusammensetzungen (5 Fälle).

⁸ J. FILIPEC, Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes, in: *TLP* 2, 1966, S. 257—275.

⁹ M. WEST, *A General Service List of English Words with Semantic Frequencies...*, London 1963.

¹⁰ J. FILIPEC, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* [Tschechische Synonyme vom Standpunkt der Stilistik und Lexikologie], Praha 1961, S. 203f.

¹¹ M. P. WEST — J. G. ENDICOTT, *The New Method English Dictionary*, London 1961.

¹² H. MEIER, *Deutsche Sprachstatistik 2*, Hildesheim 1964.

¹³ S. in meiner Arbeit, zit. sub 1, S. 167ff.

¹⁴ In meiner Arbeit, zit. sub 10, S. 201f.

¹⁵ J. KURYŁOWICZ, Linguistique et théorie du signe, in: *Esquisses linguistiques*, Wrocław — Kraków 1960, S. 13.

¹⁶ Dazu z.B. H. KRONASSER, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg 1952, S. 133—139. — E. OTTO, *Stand und Aufgaben der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin 1954, S. 104—121. — O. WEISGERBER, *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen*, Düsseldorf 1963, S. 175—214. — H. GIPPER und H. SCHWARZ, *Einleitung zum „Bibliographischen Handbuch zur Sprachinhaltsforschung 1“*, Köln und Opladen 1962, S. XIIIff. — A. A. UFIMCEVA, *Opyt izučenija leksiki kak sistemy*, Moskva 1962. — O. DUCHÁČEK, *Le champ conceptuel de la beauté en français moderne*, Praha 1960. Über diese Problematik und die Synonyme des Wortes *krásný* schon in meiner sub 5 zit. Arbeit vom Jahre 1957, S. 146.

¹⁷ KURYŁOWICZ, op. zit. sub 15, S. 14.

¹⁸ A. DE VINCENZ, Zur Frage der „begrenzten Inventare“ in der Semantik, in: *Orbis scriptus*, München 1966, S. 865—893.

¹⁹ In meiner sub 1 zit. Arbeit, S. 155ff.

²⁰ R. M. MEIER, Bedeutungssysteme, *Zeitschrift für vergl. Sprachforschung. Neue Folge (KZ)*, 43, 1910, S. 352—368.

²¹ Op. zit. sub 1, S. 165.

²² Dasselbst S. 168ff.

²³ Dasselbst S. 166f. — Die Erklärung des Wörterbuchs der deutschen Gegenwertsprache ‚sich an einen anderen Ort, in eine andere Lage begeben‘ ist zu eng, s. *sich begeben* 1. ‚an eine bestimmte Stelle gehen‘. — Es paßt nicht zu den Belegen, wie *der Wagen, der Vorhung bewegte sich* u.a. Auch in dem ersten Beleg *der Kranke konnte sich von Schmerzen kaum bewegen* ist das Verb semantisch verschieden.

Zur Spezifik des spezialsprachlichen Wortschatzes gegenüber dem allgemeinen Wortschatz*

I.

1. Neben der Syntax sind im Fachtext die Termini und ihre semantische Seite von großer Wichtigkeit, weil sich ohne sie der richtige Sinn einer Satzaussage nicht erschließt.

Was ist aber ein *Terminus*? Bei der Beantwortung dieser Frage muß man vor allem eine qualitative Unterscheidung treffen und dabei Abstraktionsstufe (begriffliche – mehr konkrete), Codierung in einem Teilsystem (notwendiges Glied – loses Glied,

* Referat auf der II. Internationalen Konferenz „Linguistische und methodische Probleme einer spezialsprachlichen Ausbildung“ vom 5.-9. 2. 1968 in Leipzig.

zentrale – periphere Stellung) und Definiertheit berücksichtigen. Ein Terminus ist – vor allem im wissenschaftlichen Sinne des Wortes – eine spezifische lexikalische Einheit, die einen definierten Begriff im System eines Fachgebietes bezeichnet. Als Termini im weiteren Sinne werden auch Fachausdrücke oder spezialisierte Bezeichnungen aufgefaßt, insofern sie in einem Sachgebiet eindeutig bestimmbare (konkrete) Dinge bezeichnen und somit auch einen Sonderwortschatz herausbilden. Die Nomenklatur hat vor allem eine mehr formale (gegenüber der gnoseologischen) allgemein bezeichnende und klassifizierende Funktion (vgl. auch das Schema).

Hier muß aber eine Vorbemerkung gemacht werden: In allen, aber vor allem in den abstrakten Fachgebieten, in der Logik und Mathematik, sieht man, daß viele Menschen bestrebt sind, diese Gebiete zu beherrschen. Aber die Mehrheit kann eine gewisse Grenze nicht überschreiten, da sie – unserer Meinung nach – die Termini und die bezeichneten Begriffe aktiv nicht verwenden kann. Aber gerade diese aktive Verwendung hat es dem Kenner ermöglicht, der Wirklichkeit durch diese spezifischen Mittel und ihre spezifische Verkettung neue Erkenntnisse zu entnehmen. Ein Terminus ist nicht nur eine statische Sprachform, sondern auch ein aktives Mittel eines wichtigen Verwendungsbereichs, das – natürlich in ganz bestimmten Grenzen – eine Menge von physischen oder psychischen Operationen voraussetzt.¹ Dadurch kann man sich erklären, daß jedes neue System neue spezifische Termini hervorbringt und daß man, wenigstens in der Linguistik, so viele Terminologien wie Systeme hat.

Die wichtigsten Merkmale eines Terminus sind folgende: 1. seine Einstellung auf ein betreffendes System, aus dem sich sein relationeller Charakter und seine Nicht-Isoliertheit ergibt, 2. sein operationeller Charakter, d. h. seine Fähigkeit, einen Teil einer gewissen Kenntnis durch die sprachliche Form anderen zu vermitteln und sie zu den damit verbundenen Applikationen zu befähigen, 3. seine Textfunktion und 4. seine lexikologische Funktion, die mehrere Teilaspekte umfaßt.

2. Zuerst zur Textfunktion: Den Termini

begegnet man größtenteils in einem Text oder in einer Situation. Die innere Gliederung dieser Texte und ihre Gattungen lassen wir dabei außer Betracht.

Analysiert man die lexikalischen Einheiten eines Textes, so sieht man, daß diese nicht einheitlich sind. Die Mehrheit bilden Wörter und Wortverbindungen des geläufigen Wortschatzes, vor allem die von formalem Charakter. Auf Grund einer Teilanalyse der tschechischen Modernen Logik von O. Zich² sind es folgende Wörter (ins Deutsche übersetzt):

a – und, být – sein, mit – haben, na – auf, v – in, jaký – was für ein, jak – wie, který – welcher, určitý – bestimmt, že – daß, ten – der, muset – müssen, obvykle – gewöhnlich, k – zu, u – bei, s – mit, velice – sehr, on – er, jestliže – wenn, nad – über, smysl – Sinn, předmět – Gegenstand, vyjádřit – ausdrücken usw.

Erst dann kommen Termini, und zwar vor allem allgemeine Termini, die in einigen Fachgebieten verwendet werden, obwohl nicht immer in ganz identischer Bedeutung und Verwendung, wie

jazyk – Sprache, znak – Zeichen, systém – System, pravidlo – Regel, struktura – Struktur, logika – Logik, význam – Bedeutung, společnost – Gesellschaft usw.

und dann spezifische Termini, wie

teorie poznání – Erkenntnislehre, vyjadřovací soustava – Ausdruckssystem, symbolika – Symbolik u. a.

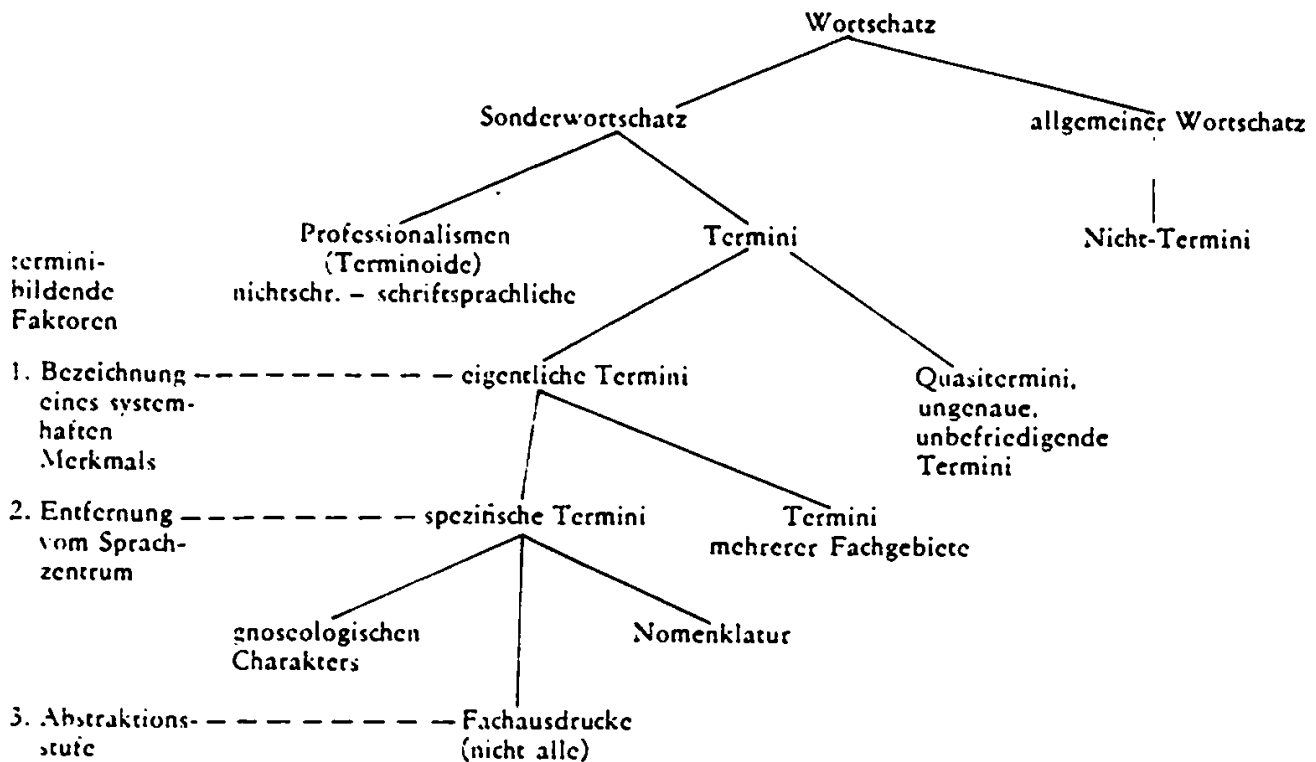
Diese Feststellungen kann man auch im Häufigkeitswörterbuch kontrollieren. So gibt es z. B. im tschechischen Häufigkeitswörterbuch³ acht exzerpierte Textgruppen: A. schöne Literatur, B. Gedichte, C. Literatur für die Jugend, D. Dramen, E. Fachliteratur, F. Presse, G. wissenschaftliche Literatur, H. gesprochene Äußerungen. Die Proben zeigten, daß Termini von allgemeinem Charakter in mehreren, d. h. in 5–8 Gruppen vorkommen, wogegen spezialsprachliche Termini, wie *motor* – *Motor*, *rozptyl* – *Dispersion*, *molekula* – *Molekül*, *protoplasma* – *Protoplasma* u. a. aus 2–3 Quellen belegt sind, natürlich wenn sie in den Gruppen Fachliteratur, wissenschaftliche Literatur bzw. Presse und schöne Literatur vorkommen. In der Belletristik haben Termini eine charakterisierende Funk-

tion. Die Publizistik zeigt, daß Termini durch diese Texte in die Schriftsprache eindringen.

Eine analoge Situation liegt auch in anderen Texten vor, z. B. in der schönen Literatur im Falle der bildlichen Ausdrücke, die zwar relativ selten sein können, aber doch den Text in großem Maße beeinflussen. Auch Termini treten in Fachtexten als Schlüsselwörter hervor, die ihren Kontext beeinflussen, obgleich sie zum Unterschied von den bildlichen Mitteln relativ kontextautonom sind. Gerade durch ihre spezifische stilistische Merkmallosigkeit bil-

den sie das begrifflich orientierte Oppositionsglied zu den merkmalthaltigen Stilmitteln, vor allem zu den expressiven, und beeinflussen auch die mit ihnen kombinierten Nachbarwörter sowie die ganze Aussage durch ihre begrifflich delimitierende Genauigkeit. Sie wirken wie ein Filter, bestimmen und bevorzugen die Auswahl der intellektuellen und neutralen Elemente und konstituieren das Hauptmerkmal des Fachstils, d. h. seine Genauigkeit und Eindeutigkeit.

Weitere mögliche Oppositionen zeigt das folgende Schema⁴:

Dieses Schema zeigt, daß man auch auf die Termini die Konzeption des Systemzentrums und der Peripherie anwenden kann.⁵ Berücksichtigen wir folgende Tatsachen: Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch ein Spezialist (z. B. ein Chemiker) eine lexikalische Einheit des allgemeinen Wortschatzes (ALE), z. B. Wasser, gerade so wie ein Nichtspezialist verwendet (also mit derselben Form, F_d , in derselben Bedeutung, B_d , und in derselben Distribution, Verwendung, V_d). In diesem vom Standpunkt des terminologischen Systems aus seltenen Falle gehört diese lexikalische Einheit (LE)

zum Systemzentrum der Schriftsprache. Es gibt aber auch spezifische Verwendungen von ALE (*falsch* in der Botanik bezeichnet *unechte* Pflanzen, dasselbe gilt von H_2O zum Unterschied von *Wasser*, also ist die Verwendung verschieden, V_v). Eine weitere Verschiebung vom Zentrum stellt LE mit einer spezifischen Bedeutung (B_v) und natürlich auch Verwendung (V_v) dar, z. B. *Wurzel* in der Mathematik, *Farbe* in der Musik ('Klangfarbe').

Schließlich gibt es spezifische Termini mit verschiedener Form, Bedeutung und Verwendung (vgl. das Schema):

Zentrum	Übergangssphäre der Schriftsprache	Peripherie	andere Systeme – der außersprachlichen Realität – der Nationalsprache
$F_d B_d V_d$ Wasser	$F_J B_J V_J$ falsch, H_2O	$F_J B_J V_J$ Wurzel (Math.) Farbe (Musik)	$F_N B_N V_N$ Algorithmus

Vom Standpunkt des gemeinsprachlichen Wortschatzes aus gehören Termini vorwiegend in den Raum zwischen dem Systemzentrum der Schriftsprache und anderen Systemen. Vom Standpunkt des terminologischen Systems aus bilden spezifische Termini ein Zentrum, der gemeinsprachliche Wortschatz ein anderes System. Zwischen beiden gibt es eine Übergangssphäre (z. B. terminologisierte Wörter des allgemeinen Wortschatzes und Termini mehrerer Fachgebiete).

Die Bezeichnung eines *s y s t e m h a f t e n* Merkmals durch einen Terminus, die vor allem von den sowjetischen Spezialisten (Lotte) postuliert wird, kommt in der Realität nicht immer vor. Einerseits gibt es oft wenigstens zwei systemhafte Merkmale, andererseits werden oft Termini fremden Ursprungs übernommen, die kein systemhaftes Merkmal bezeichnen, was aber gerade als vorteilhaft aufgefaßt wird. Drittens gibt es Termini, die sogar zu dem in ihnen enthaltenen Merkmal in Widerspruch stehen. So sagt z. B. G. Klaus über die Termini *materiale Implikation*, bei der gerade von allen inhaltlichen Zusammenhängen der verknüpften Aussagen abgesehen wird, und *formale Implikation*: „Der umgekehrte Sprachgebrauch wäre zweifellos richtiger.“⁶ In solchen und ähnlichen Fällen gibt es die Möglichkeit für die *N o r m u n g*.

3. Die Textanalyse macht noch auf weitere Probleme aufmerksam, von denen ich wenigstens drei erwähnen will.

a) Es wiederholt sich immer die Frage, ob Termini nur den vier bezeichnenden *W o r t a r t e n* angehören, d. h. Substantiven, Adjektiven, Verben und Adverbien. Es ist klar, daß Substantive statistisch weit überwiegen, aber es gibt auch viele Adjektive, die einen nominalen Terminus differenzieren (z. B. bei Klaus: explizite, implizite, rekursive, genetische Definition). Eine wesentlich niedrigere

Häufigkeit weisen Verben und Adverbien auf, z. B. verbale Wortverbindungen:

p ist äquivalent q ($p \leftrightarrow q$)
wenn A ist, so ist auch B
es gibt (S. 159)^{6a}
größer als ($>$)
verschieden von (\neq)
wenn gilt . . . , so gilt auch . . . (\rightarrow)

Adverbien:

immer, jederzeit, nie (im Alloperator und Existenzialoperator), genau, höchstens, mindestens (S. 158 f.)

auch in der Militär- und Turnsprache:

vlevo hled! – Die Augen links!
pochodem, pochod! – Marsch!
snožmo! – Stillgestanden!
upažmo! – Arme seitwärts hebt!

Es kommen hier aber auch Pronomina vor, wie *jeder, alle, einige, gewisse, manche, viele* in Funktion der Quantifikatoren (S. 160), es werden Zahlen verwendet (S. 286), Vorwörter als Glieder der Termini: *zu, gegen* u. a. ($2^2 = 4$, d. h. zum zweiten – potenziert zum z.); eine sehr wichtige Rolle spielen Konjunktionen in der Funktion der logischen Konstanten und somit Termini, die einige Aussagen zu neuen Aussagen verknüpfen, wie z. B. *und* bei der logischen Konjunktion (S. 48), einschließendes oder ausschließendes *oder* (Alternative, S. 58) *wenn – so* (Implikation, S. 72; Regel der Transitivität, S. 86). *dann und nur dann, wenn* (Äquivalenz, S. 82). Diese letztgenannten Wortarten bilden eigentlich einen Übergang zu den Symbolen.

Es ist aber zu betonen, daß die spezialsprachliche Verwendung dieser Wörter von ihrer allgemeinsprachlichen Verwendung abweicht. Sie kommen in spezifischen Kontexten vor, und ihre semantische Funktion ist genau definiert. Sie treten z. B. auch in eindeutige Oppositionen ($p \sim p$ bei der Negation, S. 46) und Relationen ein; jede Vieldeutigkeit wird streng gemieden (S. 70, 253 u. a.).

b) In wissenschaftlichen Texten kommen

Symbole vor, die für die Technik des logischen Schließens sehr wichtig sind und die logischen Operationen in einfacher Form darstellen (S. 41). Diese Symbole gehören unserer Meinung nach nicht der natürlichen Sprache an. Sie sind eine Art Übersetzung eines Textes einer natürlichen Sprache in die Zahlensprache oder die Sprache der Algebra. Im Unterschied zu Wörtern bilden sie eine künstliche Sprache und haben keine wortbildende Potenz wie sprachliche Termini, die also keiner künstlichen Sprache angehören.

c) Es entsteht auch die Frage, ob Termini zur Metasprache gehören, wie z. B. linguistische Termini gegenüber der Objektsprache. Auch im Rahmen der Logik gibt es eine Metalogik und Metasprache (S. 83), wenn z. B. die semantische Äquivalenz der Ausdrücke, die etwas über objektsprachliche Erkenntnisse aussagt ($p \leftrightarrow q$ und $(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow p)$), untersucht wird (Darstellung der Äquivalenz durch die Implikation). Termini der Fachgebiete gehören also zur natürlichen Sprache, obwohl sie spezifische Merkmale haben. Nur wenn eine Aussage über die Polysemie, Synonymie usw. der Termini gemacht wird, handelt es sich um die Metasprache, da die Objektsprache besprochen wird. Auch Definitionen der Bedeutung der Termini gehören zur Metatheorie.

II.

Die Eigenartigkeit der Termini gegenüber dem gemeinsprachlichen Wortschatz verlangt eine noch detailliertere Untersuchung, was die Aspekte einer lexikalischen Einheit betrifft.

Jede LE hat sieben relevante Aspekte: 1. die lexikalische Form als Invariante, 2. ihre grammatische Formung (innere Grammatikalität), 3. die Bedeutung als Systemwert, 4. den semantischen Kontext (Distribution), 5. den grammatischen Kontext (Valenz), 6. stilistische Merkmale und 7. Häufigkeit.⁷

Es muß noch betont werden, daß Termini im Schnittpunkt von zwei Tendenzen erscheinen: a) Sie bezeichnen neue Inhalte mit einer neuen Form. b) Sie reihen den Terminus in das betreffende Sprachsystem ein. Der eine Standpunkt ist mehr der Standpunkt des Autors, der andere mehr der des Empfängers. Der Terminus ist immer Resultat eines Kompromisses der auf das Maxi-

imum orientierten Erwartung und der realen Möglichkeiten, die in manchen Fällen doch bestehen.

1. Die Form der Termini ist gegenüber der Form ALE durch Einheitlichkeit gekennzeichnet. Es gehört zum Wesen des Terminus, daß sowohl seine Bedeutung als auch seine Form für alle gleich und verbindlich sein sollen. Die Form der Termini weist allgemeinsprachliche Formationsmodelle und Elemente auf, seltener jedoch auch spezifische oder solche von einer anderen Häufigkeit, z. B. Ableitungsmorpheme: Präfixe (vy-do-dat – ausliefern) oder Suffixe, Zusammensetzungen (in der Chemie: Natrium-Kalzium-Hydrat, im Englischen sogar 8teilige, 8wörtige Termini) und terminologische Wortverbindungen. Die Einheitlichkeit der Form bezieht sich auch auf die Rechtschreibung, z. B. lehnten während der Vorbereitung der Regeln der tschechischen Rechtschreibung (Pravidla českého pravopisu) die Chemiker die tschechisierten graphischen Formen ohne *h*, mit *z* u. a. (metan – methan, chemizace – chemisace) ab, weil diese ihrer Meinung nach den internationalen Charakter der Termini störten. Wenn also die Sprachgemeinschaft etwas Störendes feststellt, fordert sie eine Korrektur. Das betrifft auch Termini fremden Ursprungs und fremdsprachiger Form, wenn die Sprache in ihrem System keine einheimischen Äquivalente finden kann (z. B. für *faktura* gibt es bisher trotz großer Bemühungen kein befriedigendes einheimisches Wort).

Die Tendenz zur internationalen Terminologie⁸ ist vor allem in der Wissenschaft stark. Sie hat ihren natürlichen Gegenpol in der Tendenz zu einheimischen Äquivalenten (Subjekt – Satzgegenstand, Objekt – Satzergänzung, Hydrogen – Wasserstoff). Viele von diesen Fällen sind historisch sanktioniert, vor allem durch die Schulpraxis. Es gibt natürlich auch Etappen, in denen die nationale oder internationale Orientierung der Sprachgemeinschaft auch in der Bevorzugung oder Ablehnung internationaler Termini durchdringt. Der internationale Charakter der Termini zeigt sich aber nicht nur in der Ähnlichkeit der Form, sondern auch in der Gleichheit der Motivation und in der Übersetzung der Bedeutungskomponenten.

Auch Termini, ähnlich wie ALE, bilden zwei Klassen: die motivierten, beschreibenden Bezeichnungen und die nicht-motivierten. Neben den formal motivierten (Ketten-Schluß-Regel) gibt es auch semantisch motivierte, die aus den ALE durch Übertragung als spezielle Verwendungen vorkommen oder als selbständige Bedeutungen entstanden sind (Feld, Kopf, Wurzel; logische Syntax; Stammbaum-Knoten-Weg u. a. in der Graphentheorie). Sowohl die motivierten als auch die nicht-motivierten Termini können als Ausgangspunkte der Derivation und Bildung von Zusammensetzungen, Wortgruppen und Abkürzungen fungieren. Diese Ausgangstermini sind in den terminologischen Teilsystemen von besonderem systemtragendem Wert, da sie ihre wortbildende Potenz realisieren und als Knotenpunkte der relationellen Teilstrukturen dastehen.

Ähnlich wie ALE werden Termini in formaler Hinsicht durch zwei wichtige Tendenzen charakterisiert: *Univerbisierung* und *Polyverbisierung*. Die erste Tendenz bedeutet, daß aus ursprünglichen Wortverbindungen Einworttermini (und aus Zusammensetzungen wieder Ableitungen) entstehen – oft in gesprochenem Sprachstil; die zweite bedeutet das Gegenteil. Es ist klar, daß Einworttermini neben bequemer Manipulation als Ausgangspunkt der untergeordneten Begriffsklassen willkommen sind. Aber gerade diese Tatsache bezeugt, daß in den Fachtexten die Polyverbisierung als Ausdruck der differenzierenden Tendenz vorherrscht (vgl. neben den determinierenden Adjektiven zu *Definition* weitere substantivische Attribute: *Definition* durch Abstraktion, durch monomorphes Axiomensystem, durch Hinweis, durch Zuordnung u. a.).

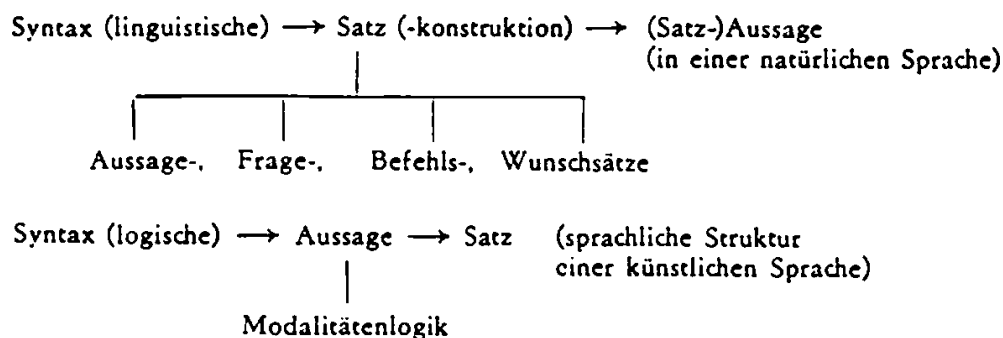
Trotz ihrer Wichtigkeit verweist aber die Form der Termini sehr dringend auf ihren inhaltlichen Aspekt.

2. In morphologischer Hinsicht haben Termini dieselben Eigenschaften wie ALE. In ihrer Zugehörigkeit zu den Wortarten sind sie sehr unterschiedlich. Die meisten Termini sind Substantiva, dann kommen Adjektiva; die nominale Tendenz ist ganz offenkundig. Es fehlen Interjektionen.

3. a) Termini bilden einen interessanten

Typ von LE, deren semantische Seite gegenüber der manchmal vagen Bedeutung begrifflich bestimmt ist. Ein Terminus ist aber mit dem Begriff keineswegs gleichzusetzen. Bei den Termini gibt es auch eine gewisse Polysemie und Synonymie, obgleich diese Fälle nicht als wünschenswert angesehen werden. Es ist wichtig, daß die Bedeutung der Termini aus der Begriffssphäre spezifische Merkmale auswählt. *Wasser* vom Standpunkt eines Chemikers aus ist H_2O , was dem Benutzer einer natürlichen Sprache ganz gleichgültig ist, weil er andere Eigenschaften dieser Flüssigkeit betont. Ähnlich hat *Sprache* vom Standpunkt eines Logikers andere relevante Merkmale als vom Standpunkt eines Linguisten (natürliche Sprache). Dasselbe gilt auch vom Begriff vom Standpunkt der Logik und der Erkenntnistheorie (S. 165). Diese relevanten Merkmale eines Terminus werden durch die Form einer Definition syntaktisch formuliert, z. B.: Die Aussagen sind diejenigen durch sprachliche Gebilde (d. h. Sätze, J. F.) ausgedrückten Gedanken, die die Eigenschaft haben, wahr oder falsch zu sein (S. 31). Die Definition ist die Grundform der metasprachlichen Übersetzung des Inhaltes eines Terminus. Deshalb ist es richtig, daß sie als Grundlage für die Versuche dient, die formalen Modelle der Terminiinhalte zu konstruieren, die den Versuchen der heutigen Lexikologie entsprechen.⁹ Es ist aber zu bemerken, daß die relevanten Elemente einer Definition – ähnlich wie in einer natürlichen Sprache – der Bedeutung in ihrem Relationsnetz nicht ganz adäquat sein können.

b) Die Bedeutung eines Terminus ist im betreffenden spezialsprachlichen Teilsystem gegeben. In dieser Hinsicht unterscheidet sie sich wesentlich von der Bedeutung ALE in einer natürlichen Sprache, die durch sprachliche antonymische, synonymische, polysemische, gleichgeordnete, untergeordnete, übergeordnete, graduelle und andere paradigmatische Beziehungen im System einer Nationalsprache gegeben ist. Die terminologischen Teilsysteme werden durch übergeordnete, gleichgeordnete und untergeordnete Begriffe gebildet, die dem logischen Schema der begrifflichen Eigenschaften, der Art-Gattung-Individuen-Hierarchie, entsprechen, z. B.

Man muß also mit den Teilsystemen der Fachgebiete vertraut sein, will man die Bedeutung eines Terminus richtig feststellen und bestimmen.

4. Man ist oft der Meinung, daß man die Distribution, den semantischen Kontext der Termini, gar nicht zu untersuchen braucht.¹⁰ Es ist zwar richtig, daß Termini gegenüber den ALE relativ kontextautonom sind, vor allem die substantivischen und definierten, weniger aber die Verben, die wegen ihres formalen Charakters mehr kontextgebunden sind. Daneben sollen auch die *Verwendungsmöglichkeiten* der Termini in den Fachgebieten sprachwissenschaftlich untersucht werden.

Die Rolle des Kontextes der Termini unterscheidet sich von der der ALE. Sie ist nämlich wieder begrifflich, d. h. homogener, einfacher und einseitiger; denn es manifestieren sich hier die Verwendungsbereiche der durch Termini bezeichneten Begriffe, was vom Standpunkt des operationellen Charakters eines jeden Begriffs sehr wichtig ist. So konfrontiert man z. B. die Variable mit der Konstante (S. 43), spricht von ihrer mathematischen Funktion, von ihrer Interpretation, von zwei Werten der Variablen, die wahr oder falsch sein können und somit von den sich auf Grund dessen ergebenden vier Kombinationsmöglichkeiten usw. (S. 45). Diese elementaren Kontextdaten der Termini sind für ihre begriffliche und praktische Applikation von besonderer Wichtigkeit.

5. Für die Valenz der Termini gelten dieselben Grundsätze wie für ALE. Ihr stilistischer Aspekt wurde schon besprochen, gleichfalls ihre Häufigkeit.

6. Aus der Konfrontation der Termini mit den ALE ergibt sich die Feststellung, daß sie einen Typ der ALE mit einer spezifisch betonten Form, Bedeutung und Verwendung, also einen vereinfachten exakten und nach

außerhalb der Sprache gerichteten Typ darstellen.

7. Es bietet sich jetzt noch die Frage an, ob Termini auch gewisse sprachliche systemhafte Merkmale aufweisen können. Der sprachliche Charakter der Termini wird durch gewisse Spuren von Teilstrukturen, vor allem von Polysemie und Synonymie bezeugt. Die Polysemie erscheint nicht nur in verschiedenen Fachgebieten, sondern auch in demselben Fachgebiet, wengleich bei verschiedenen, oft konkurrierenden Zentren, Schulen usw. (vgl. z. B. den Terminus *Sprache*, seinen Inhalt und seine Relationen bei de Saussure, Chomsky u. a.).¹¹

In Fachtexten erscheint einerseits stilistische Synonymie der nicht terminologischen LE (beanspruchen – in Anspruch nehmen, es geht/es handelt sich um etwas, was das betrifft/anbelangt), andererseits onomasiologische Synonymie (Bezeichnungsdubletten) der Termini, die auf Grund der angezeigten widersprüchlichen Tendenzen ganz natürlich erscheint (Einworttermini – terminologische Wortgruppen – wortbildende Synonyme einheimischen und fremden Ursprungs, internationale Termini zweier und mehrerer Fachzentren bzw. wissenschaftlicher Schulen usw.)¹². Der Charakter dieser allgemeinsprachlichen Erscheinung ist sowohl in qualitativer als auch in quantitativer Hinsicht wieder spezifisch. Vergleicht man vor allem die einheimischen terminologischen Synonyme, so kann man feststellen, welches von ihnen das systemhafte Merkmal adäquater bezeichnet. Für die Feststellung des sprachlich systemhaften Charakters der Termini ist die onomasiologische Methode zu empfehlen, die im Rahmen onomasiologischer Kategorien als Teilsysteme Bezeichnungseinheiten verschiedener onomasiologischer Struktur untersucht.¹³

In einigen Arbeiten überträgt man auf die

terminologischen Teilsysteme die Bezeichnung *Feld*.¹⁴ Dabei gibt es aber doch Differenzen. Die terminologischen Teilsysteme greifen wesentlich in die außersprachlichen Realitätssysteme der betreffenden Fachgebiete über; ihre sprachlichen Beziehungen sind gegenüber den allgemeinsprachlichen Feldern – besser Teilsystemen – beschränkt (vgl. auch 3 b).

Zum Schluß sei betont: 1. Die Analyse der Termini zeigt, daß dieser extreme Typ LE eine theoretisch wichtige und interessante Konfrontation mit den ALE ermög-

licht. Die innersprachliche Konfrontation kann als Grundlage der zwischensprachlichen im Rahmen einer gewissen Fachterminologie dienen. 2. Bei der spezialsprachlichen Ausbildung ist es notwendig, auf den Zusammenhang der Terminologie mit den betreffenden Fachsystemen hinzuweisen. 3. Es wäre zu wünschen, daß bei der Ausbildung der Terminologie spezieller Fachgebiete die Aufmerksamkeit auch der methodologisch wichtigen logischen Terminologie¹⁵, natürlich in Verbindung mit der logischen Ausbildung, gewidmet würde.

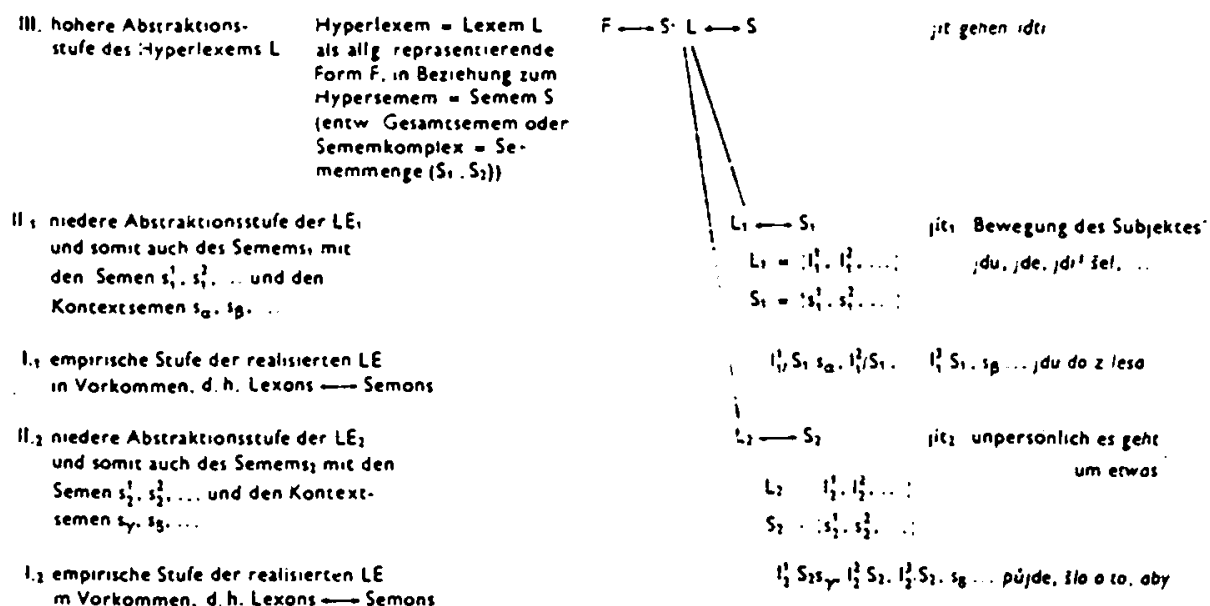
ANMERKUNGEN

- 1 P. W. Bridgman. *The Logic of Modern Physics*. New York 1927. S. 5: „the concept is synonymous with the corresponding set of operations“.
- 2 Auf Grund der Textanalyse der *Moderní logika* von O. Zich und Kollektiv, Praha 1958. Vgl. auch ähnliche Resultate im Häufigkeitswörterbuch der mathematischen Texte, eine Probe abgedruckt in *Cesty moderní jazykovědy* (Wege der modernen Sprachwissenschaft) von P. Sgall und Kollektiv, Praha 1964. S. 111 ff.: *byť - sein, a - und, v - in, bod - Punkt, že - daß, pro - für, z - aus, na - auf, tento - dieser, množina - Menge usw.*
- 3 J. Jelinek - J. V. Bečka - M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha 1961.
- 4 Vgl. dazu vor allem folgende Arbeiten Л. А. Капаннаде, О понятиях «термина» и «терминологии», in: *Развитие лексики современного русского языка*, Москва 1965. — К. А. Левковская, Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии, Москва 1964, S. 5—15. Д. С. Лотте, Основы построения научнотехнической терминологии, Москва, 1961. — Е. Ф. Скороходько, Вопросы перевода английской технической литературы, Киев 1960, hier S. 61 терминоиды. J. Horecký, *Zaklady slovenskej terminologie* (Grundzüge der slowakischen Terminologie), Bratislava 1956; K. Hausenblas, *K specifickým rysům odborné terminologie* (Zu spezifischen Merkmalen der Fachterminologie), *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, S. 248—262; R. Kocourek, *Termin a jeho definice*, *Československý terminologický časopis*, 4, 1965, S. 1—25, hier S. 19 Quasitermini; H. Ischreyt, *Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik*, Düsseldorf 1965 u. a.
- 5 J. Filipec, *Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*, TLP 2/1966, S. 257—275.
- 6 G. Klaus, *Moderne Logik*, Berlin 1964, S. 72 f. — Siehe auch weitere Beispiele.
- 6a Die Seitenzahlen beziehen sich auf das in Anm. 6 genannte Werk.
- 7 J. Filipec, *Zum Aufbau einer strukturellen Lexikologie und lexikalischen Semantik*, vorgetragen 1967 auf dem Internationalen Linguistenkongreß in Bukarest.
- 8 V. Fried, *Mezinárodní slova, jejich shoda a uskali* (Internationale Wörter, ihre Übereinstimmung und Gefahr), *CMF* 39 1956, S. 204—217 und 284—294.
- 9 Е. Ф. Скороходько, *Структура и семантика английских научно-технических терминов*, in: *Прикладная лингвистика и машинный перевод*, Киев 1962, S. 30—65.
- 10 А. А. Реформатский, *Что такое термин и терминология*, in: *Вопросы терминологии*, Москва 1961, S. 51 f.
- 11 Vgl. auch bei О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966, Termini, wie Lexeme, Semantema, Grammatika u. a.
- 12 J. Filipec, *Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (Tschechische Synonyme vom Standpunkte der Stilistik und Lexikologie), Praha 1961, vor allem S. 266—278.
- 13 M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině* (Wortbildung im Tschechischen) I, Praha 1962.
- 14 B. B. Quemada, *Introduction à l'étude du vocabulaire médical (1600—1700)*, Besançon-Paris 1955; L. Guilbert, *La formation du vocabulaire de l'aviation*, Paris 1965. Der Autor operiert mit dem *champ sémantique* und im Sinne P. Guirauds mit *champ morpho-sémantique*.
- 15 W. v. O. Quine, *Mathematical Logic*, New York 1940, S. 2: „... logic has a universal subject matter, and is the common denominator of the special sciences.“

ZUR POLYSEMIE UND LEXIKALISCH SEMANTISCHEN SPRACHKONFRONTATION

1. Die Polysemie bedeutet, daß eine bestimmte Sprachform zum Ausdruck von mehreren semantischen Funktionen dient, die einen bestimmten Zusammenhang aufweisen. Sie ist ein Zeugnis für die im Sprachsystem herrschende Ökonomie. Im Zentrum unserer Aufmerksamkeit ist in diesem Beitrag vor allem die Polysemie vom Standpunkt der lexikalischen Semantik, und zwar deshalb, weil sie einen der Grundtypen semantischer Strukturen im Wortschatz darstellt. Die heute vorherrschende Auffassung¹ trifft unserer Meinung nach weder Wesen noch Folgen dieser Spracherscheinung und deshalb wollen wir unsere eigene Auffassung formulieren.

Für primäre empirische Daten halten wir die durch die Verbindung einer Bedeutung mit einer Wortform (einem Bezeichnungsformativ) gegebenen und in einer Satzaussage verwendeten Vorkommen lexikalischer Einheiten (weiter LE). Diese Vorkommen wiederholen sich in Texten, so daß jedes einzelne von ihnen keineswegs eine neue und selbständige Wortschatzeinheit darstellt.

Schema Nr. 1

Die Form einer LE (ein Lexem) ist eigentlich eine Menge der in den Aussagen verwendeten Wortformen, die Bedeutung (Semem, vgl. S_1, S_2 im Schema Nr. 1) ist ein Bündel der Bedeutungselemente (Seme). Es ist notwendig Systemseme (s_1, s_2), die allen Vorkommen gemeinsam sind, und Kontextseme (s_α, s_β), die für einzelne Kontextverwendungen spezifisch sind, zu unterscheiden. Dieses letztere ergibt sich aus der Tatsache, daß bestimmte Wortformen in bestimmten Wortverbindungen semantisch spezialisierte Äquivalente haben, z. B. bei dem Verbum *jit* gehen: *jit do pokoje / vstupovat* ‚in das Zimmer eintreten‘, *jit z pokoje / vycházet* ‚aus dem Zimmer hinausgehen‘, *jit do školy / odcházet* ‚in die Schule (weg)gehen‘.

LE, deren Formen (Lexeme L_1, L_2) wenigstens teilweise einem und demselben Formparadigma angehören und deren Sememe bei aller Verschiedenheit und Disjunktion ($S_1 \vee S_2$) auch gemeinsame Durchschnittselemente (Seme) aufweisen — zum Unterschied von den Homonymen —, konstituieren ein polysemisches Lexem. Z. B. das Lexem *Geist* hat nach dem Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache in den Bedeutungen ‚menschlicher Verstand‘ und ‚Sinn‘ keinen Plural, in den Bedeutungen ‚bedeuten der Mensch, und ‚Gespenst‘ hat es Singular und Plural. Die Menge aller dieser Wortformen gehört aber zu einem und demselben Paradigma. In diesem Sinn können also einer Form (einem Lexem) auch mehrere Sememe zugeordnet werden.² Die Stufe der LE ist gegenüber der Stufe der Vorkommen die erste Abstraktionsstufe, die Stufe des übergeordneten Lexems, des Hyperlexems, das durch eine typische Grundform (Nominativ, Infinitiv) repräsentiert wird, bedeutet die zweite Abstraktionsstufe. Verwendet man die einheitliche emische Terminologie, kann man sagen, daß ein Hyperlexem, dem ein bestimmtes Hypersemem zugeordnet ist, eine hierarchisierte Menge der Lexeme von LE darstellt, die als Submengen gleichzeitig Mengen von Lexons und lexikalischen Formen (Wortformen) darstellen. Dasselbe gilt auch vom Hypersemem S, das entweder als Sememkomplex ($S_1.S_2.S_3 \dots$) und Sememmenge oder seltener — wenn alle Sememe dasselbe gemeinsame Sem aufweisen — als Gesamtsemem (Gesamtbedeutung) aufzufassen ist. Ein Vorkommen ist als Verbindung von einem Lexon und einem Semon aufzufassen. Ein Lexon ist mit einer Wortform, seltener mit einem Lexem identisch. Ein Semon ist entweder mit dem Semem oder mit einigen Semen dieses Semems (vgl. weiter bei *láska* Liebe — *milování*) oder mit dem Semem und bestimmten Kontextsemen identisch.

Es besteht kein Zweifel, daß die Stufe der höheren Abstraktion III. die Ebene der Form-, d. h. der Lexeminvariante ist. Die Stufe II. bedeutet die Ebene der einzelnen Sememe und gleichzeitig die mögliche Ebene der semantischen Invariante.³ Hier müssen aber unserer Erfahrung nach einige Fälle unterschieden werden. Der eine Grenzfall entsteht, wenn das

einziges Semem einer monosemen (eindeutigen), stilistisch merkmallosten LE den Charakter der semantischen Invariante hat (z. B. bei *Ehe*, *Einfuhr*, *Fähre*, *Gehorsam*, *Hecke* u. a.). Der andere Grenzfall entsteht, wenn das sekundäre, oft merkmalthaltige Semem den Charakter der semantischen Variante hat und also auf sein Grundsynonym verweist, das somit den Charakter der semantischen Invariante hat:

hrozný 1. ‚Schrecken erregend‘ (Invar.) ← *děsný* 1., *strašný* 1. u. andere tschech. Synonyme

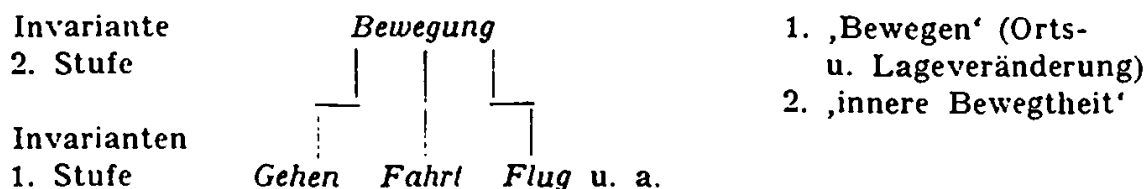
2. ‚groß‘ (Var.) → *groß* ← *děsný* 2., *strašný* 2.

So z. B. invariante Sememe ‚groß‘, ‚Menge‘, ‚schön‘, ‚laufen‘ finden in der Sprache viele Realisationen in den Sememen der Synonyme als semantischer Varianten. Daraus ergibt sich, daß die Polysemie durch die Synonymie und andere paradigmatische semantische Beziehungen der LE, insbesondere der gleichwertigen und übergeordneten/untergeordneten, und durch die Beziehung zu weiteren Teilstrukturen des Wortschatzes zu ergänzen und durch die Methode der innersprachlichen Konfrontation⁴ LE deren semantischer Wert festzustellen ist. Die Lehre F. de SAUSSURE's über den Wert (*valeur*) gewinnt hier neue konkrete Aspekte. Auch die allgemeine Auffassung eines Zeichens (*signifiant* - *signifié*) ist hier konkretisiert und hierarchisch durchgearbeitet.

Alle Sememe eines polysemischen Lexems sind also nicht immer auf derselben Abstraktionsstufe und haben nicht den Charakter entweder einer Invariante oder Variante. Es besteht unter ihnen einerseits die evidente quantitative, durch die Häufigkeit der Vorkommen und den Umfang der Distribution gegebene Differenz, andererseits die Beziehung der semantischen Derivation und Motivation, d. h. es gibt motivierende und motivierte Sememe. Das maximal motivierende, stilistisch merkmalloste Semem mit einem reichen Repertoire von Distributionspositionen und mit einer reichen Häufigkeit ist gewöhnlich primär⁵ und gehört zum Systemzentrum. Es ist also das zentrale Semem. Jene LE, die es semantisch konstituiert, nimmt die Grundposition in den entsprechenden Teilstrukturen, z. B. abgeleiteter LE ein. Die semantische Invariante ist, wie es dem Charakter eines Semems entspricht, gegenüber der Forminvariante eher vag. Ist die LE in ihrem primären Semem merkmalthaltig, gehört sie in die Übergangszone zwischen Systemzentrum und Peripherie⁶ und hat nicht in jedem Fall den Charakter einer tatsächlichen, sondern nur einer potentiellen Invariante. Manchmal kann eine Invariante auch durch das Semem einer synonymen festen Wortverbindung verkörpert werden, z. B. *dankbar sein* — *verbunden sein*, *im Betrieb sein* (von Maschinen) — *Synonym arbeiten*.

Man kann wenigstens zwei Stufen semantischer Invarianten unter-

scheiden. Z. B. das Lexem *Bewegung*, das durch sein primäres Semem den Sememen untergeordneter Wörter 'Gehen', 'Fahrt', 'Flug' u. a. als Archi-semem und zugleich Archilexem übergeordnet ist, ist Invariante auf der höheren Stufe als die primären Sememe der species. Aber diese Wörter können daneben auch polysemisch sein (vgl. Schema Nr. 2).

Schema Nr. 2

Zwischen den Sememen besteht aber außerhalb der quantitativen Beziehung auch die qualitative. Diese könnte sich nicht realisieren, wenn verschiedene Sememe nicht gemeinsame gleiche Seme besäßen, selbstverständlich unter gleichzeitiger Mitwirkung von abweichenden Semen.⁷ Bei der Polysemie kommt es also notwendig zum Durchschnitt der Mengen von Semen verschiedener Sememe, aber dieser Durchschnitt betrifft nicht alle Kombinationen von Semen, also z. B. $S_1 (s_1^1, s_1^2, s_1^3) \cap S_2 (s_1^1, s_1^2, s_1^2) = (s_1^1, s_1^2)$. Das ermöglicht uns alle einem Lexem zugeordneten Seme als semantischen Gesamtinhalt eines Lexems aufzufassen. Ist es — in einem Idealfalle — möglich, bei allen Sememen die gleichen Seme (das gleiche Semebündel) zu finden, kann diese als Gesamtbedeutung,⁸ Gesamtsemem aufgefaßt werden und in diesem Falle entspricht sie als semantische Invariante der betreffenden Forminvariante auf der Abstraktionsstufe III. Die Polysemie ist eine Erscheinung der Sprachasymmetrie zwischen Form und Bedeutung, in ihrem Rahmen konstituieren sich aber auf allen Stufen symmetrische Einheiten (Vorkommen, LE, Hyperlexem-Hypersemem).

Die Richtigkeit der Auffassung der Polysemie als Abstraktion, die darin besteht, daß einer repräsentativen Form mehrere zusammenhängende Sememe zugeordnet werden, bezeugt die Tatsache, daß auch Sememe anderer LE, insofern diese ein mit den bestehenden Sememen der repräsentativen Form gemeinsames Sem enthalten, in denselben semantischen Komplex eingeschlossen werden können. Wenn also vor allem in den Artikeln einsprachiger Erklärungswörterbücher reiche polysemische Komplexe konstruiert werden, handelt es sich um die Polysemie verschiedener Systeme, die also nicht nur schriftsprachliche, sondern auch mundartliche, terminologische, veraltete u. a. LE umfaßt.⁹ Diese Art der Polysemie muß vom Standpunkt des homogenen Systems aus ausgeschlossen werden.

2. Die zwischensprachliche Konfrontation¹⁰ kann als Fortsetzung

der innersprachlichen Konfrontation aufgefaßt werden. Innerhalb einer Sprache kann man Glieder bestimmter Teilstrukturen von LE, in verschiedenen Sprachen Äquivalente und Teilstrukturen miteinander konfrontieren. Unter Berücksichtigung aller relevanten Aspekte LE, d. h. Form (Lexem), Semem, Grammatizität, semantischer und syntaktischer Kontext, stilistische Merkmale und Häufigkeit,¹¹ kommt man zur Erkenntnis, daß in verschiedenen Sprachen Teiläquivalente über Volläquivalente weit vorherrschen. Es ist nicht das Ziel dieses Beitrages alle diese Typen mit ihren relevanten Aspekten zu bestimmen, sondern es werden nur einige wichtige Typen der polysemischen Äquivalente in paradigmatischer Sicht angeführt.

Die Polysemie wird heute allgemein als sprachliches Universale aufgefaßt.¹² Wir wollen darauf aufmerksam machen, daß einige von ihren Teilaspekten den engen Rahmen einzelner Sprachen überschreiten, daß sich also zwischen Individualia und Universalia eine weite stufenartige Übergangszone hineinschiebt, deren Untersuchung für die Zwecke der Konfrontation sehr wichtig ist. Um in verschiedenen Sprachen die gleichen Ausgangsdaten zu gewinnen, prüfen wir A) diejenigen primären Sememe polysemischer Lexeme, die dieselben Seme enthalten; weiter beachten wir B) Seme derjenigen sekundären Sememe derselben Lexeme, die gleich oder sehr ähnlich sind. Das Material entnehmen wir zwei nahe verwandten Sprachen (Tschechisch-Russisch) und einer zwar nicht nahe verwandten, aber in kultureller und gesellschaftlicher Hinsicht doch nahen Sprache (Deutsch). Dabei verwenden wir kritisch Angaben der entsprechenden einsprachigen (im Notfalle auch zweisprachigen) Wörterbücher.¹³

Berücksichtigen wir noch einmal die oben angeführten tschechischen Synonyme *strašný*, *hrozný* und *děsný*. Bei allen diesen Adjektiven steht gegenüber dem primären Semem abweichender Intensität ‚Angst / Grausen erregend‘ das sekundäre Semem mit der Möglichkeit der Intensifikation, das metasprachlich mit ‚sehr, unangenehm, außerordentlich groß‘ zu bezeichnen ist. Es sind also polysemische Synonyme. Das eine Semem kann man symbolisch bezeichnen S_1 (‚große‘, a_1), (‚Angst‘, b_1) (‚erregend‘, c_1), das andere S_2 (‚sehr‘, d_1) (‚unangenehm‘, e_1) (‚groß‘, a_1). Beide Sememe, Submengen aller Seme eines und desselben polysemischen Lexems, weisen also mindestens ein gemeinsames Sem a_1 (bei *strašný* 2. ist es noch komplizierter) und differenzieren sich mindestens in einem Sem oder in einem Bündel von Semen (hier b_1 c_1 ; d_1 e_1). Das Differenzelement, das durch den Kommutationstest nachgewiesen werden kann, fungiert als das oppositionelle unterscheidende Merkmal und ist natürlich im Systemrepertoire der Seme nicht isoliert. Es ist die Aufgabe der künftigen Forschung diese sich wiederholenden Elemente in allen Systempositionen zu finden, und

zwar elementare Seme — sememische Atome — und Bündel von Semen, diese metasprachlich richtig zu formulieren und auch ihre synonymische Formulierung zu finden, z. B. 'Angst erregend — hervorrufend'.

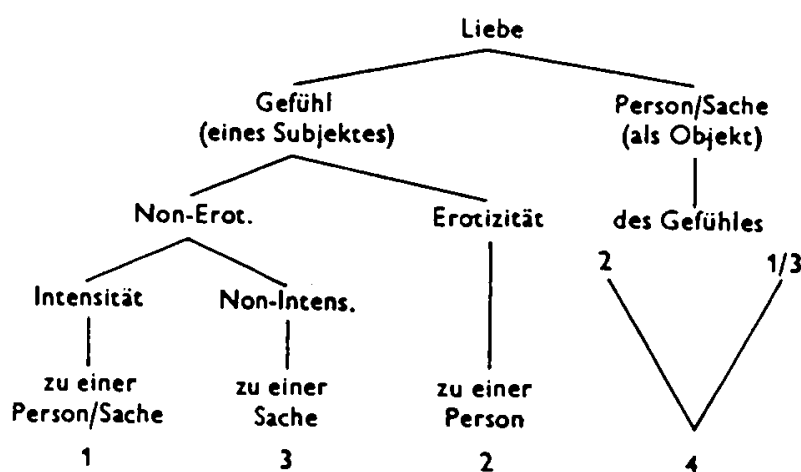
Neben dieser atomistischen Auffassung der Seme ist auch die Berücksichtigung ihrer innersememischen und außersememischen Beziehungen notwendig. So z. B. ist das Sem a_1 im primären Semem ein peripherisches, im sekundären Semem ein zentrales. Dieselben Seme haben in verschiedenen Sememen verschiedene Hierarchie. Die Klassen der kombinierbaren Wörter sind bei den beiden Sememen verschieden. Die angeführte Strukturauffassung der Polysemie respektiert neben der synthetischen Ebene des Hyperlexems, Lexems und Semems auch die analytische der Wortformen, Lexons und Seme (also der Hjelmslevschen Figuren), analogisch nach der phonologischen Ebene.¹⁴

Die Beziehungen der primären und sekundären Sememe bei den angezeigten tschechischen Synonymen wiederholen sich auch bei den entsprechenden deutschen Äquivalenten, z. B. *furchtbar* 1. 'unheilvoll, schrecklich, grausam', 2. umg. abwertend 'äußerst unangenehm' 3. salopp übertrieben 'sehr groß'. Dasselbe betrifft auch die Wörter *fürchterlich* und *schrecklich*. Natürlich nicht alle polysemischen Lexeme, die auf Grund ihrer primären Sememe synonym sind, bilden Synonyme durch alle diese Sememe. Hier wirken auch andere Faktoren ein, z. B. Kontextdistribution, Systemzwang, Einfluß sekundärer Seme u. a. (vgl. auch weiter *tvář-Backe-šćeka*). Deshalb fungieren verschiedene Sprachsysteme in den meisten Fällen in verschiedener Weise. Auch bei den besprochenen deutschen Äquivalenten der tschechischen Synonyme konstituiert sich neben der gleichen Bedeutung noch eine weitere, nicht gleiche (Semem 2.), obgleich auch nicht ganz verschiedene. Auch bei den russischen Äquivalenten *užasnýj, strašnýj, groznýj* gibt es zwar nicht dieselben, aber doch ähnlichen Seme 'sehr stark, schlecht, roh'.

Im Weiteren werden wir vier Typen und einige Subtypen von polysemischen Lexemen unterscheiden. Die ersten drei Typen sind gleichzeitig auch polysemische Äquivalente.

(1.a) Den ersten Typ verschiedener polysemischer Lexeme verschiedener Sprachen mit gleichem semantischen Aufbau, den man symbolisch folgendermaßen darstellen kann (L-Lexem, S-Semem): $L_I/S_1S_2 — L_{II}/S_1S_2$, repräsentieren Äquivalente der Wörter *láska-Liebe-ljubov'* mit vier Sememen in den heutigen Wortschatzsystemen.¹⁵ Das primäre Semem hat folgende Seme: Gefühl (s_1) der Ergebenheit — oder positives (s_2) eines Menschen (also zum Unterschied von Semem 2 nicht erotisches, s_3) zu einer Person (s_4) oder zu einer Sache (s_5), intensives (s_6), also $s_1 s_2 s_3 s_4/s_5 s_6$. Semem 2: $s_1s_2s_{3a}s_{4b}s_6$ oder $s_1s_2s_{4b}s_{3a}s_6$ (s_{3a} zu einem Mann, d. h. Menschen des Geschlechtes a; s_{4b} zu einem Weib, d. h. Person des Geschlechtes b). Semem 3:

$s_1 s_2 s_3 s_4 (s_5)$. Semem 4: eine Person (gewöhnlich ein Weib) oder eine Sache, eine Erscheinung als Gegenstand der Geschlechtsliebe oder der Liebe überhaupt (Liebe, 1,3) d. h. $[s_{4b}(s_{3a})/s_5][S_2/S_1 S_3]$. Die Seme s_1, s_2 sind in den drei ersten Sememen zentral, durch andere Seme determiniert, im Semem 4. determinierend (vgl. die Pfeile). Das Semem der Lexeme *nenávist-Haß-nenavist'*: $s_1 \text{ non } s_2 s_3 s_4/s_5 s_6$. In einem Stammbaum kann man den semantischen Aufbau des Wortes *Liebe* folgendermaßen darstellen (vgl. Schema Nr. 3). Dieser Aufbau ist mehr begreiflich, wenn wir uns der Beziehung des

Schema Nr. 3

Wortes *láska* zu *milovat-lieben-ljubil* bewußt werden. Bei dem Zeitwort erscheint notwendig der grammatische Kontext, d. h. Subjekt und Objekt: *X liebt Y* mit der Passivtransformation *Y wird geliebt*: *S V O, O V_{Pass.}*, was die Opposition der Sememe (1.—3.) gegenüber dem metonymischen Semem 4. begreiflich macht. Auf diese Weise ist der Zusammenhang der lexikalischen Semantik mit der syntaktischen dokumentiert. Die zentrale Stellung der Seme (s_1, s_2) in den Sememen zeigt sich darin, daß die Seme $s_3, s_4/s_5$ und s_6 in der Kombination mit anderen Wörtern in der Satzaussage anderen Wortformen zugeordnet werden können, sie können also in den Semons eine potentielle Position aktuell einnehmen. Z. B. in der Aussage

Seine (d. h. eines Subjektes) *Liebe* machte sie glücklich

s_3 $(s_1 s_2 s_6)$ σ_1 s_4 σ_2

gibt es die unterhalb des Aussagetextes dargestellte Semeverteilung. Auf diese Weise bilden die Sememe und Seme der polysemischen Lexeme und auch der semantisch nahen Wörter spezifische Teilstrukturen der Oppositionen, die aus dem Ganzen abzuleiten sind.

Eine Variante dieses Typs entsteht auf Grund der Ähnlichkeit der Form der Lexeme: $L_1/S_1 S_2 - L'_1/S_1 S'_2$, z. B. *kořen-koreň-Wurzel*: 1. ‚unterirdischer Teil der Pflanze‘ 2. ‚Teil einiger kleiner Körperteile, die aus einer

Grundlage hervorwachsen' 3., Grund, Quelle, Ursache' 4. und 5. in linguistischem und mathematischem Sinn. Vgl. auch *starý-staryj-all* und weiter über die Fremdwörter.

Subtyp (1.b) umfaßt dieselben Varianten wie Typ a), aber mit der Ähnlichkeit im semantischen Aufbau, also: $L_I/S_1S_2 - L_{II}/S_1S'_2$, z. B. *Glied* ‚úd' - člen (russ.) mit der semantischen Nähe der sekundären Sememe, in denen außerhalb verschiedener die gleichen Seme erscheinen: 2. ‚sostavnaja časť celogo' und 2. ‚einzelner, beweglicher Teil des Gliedes 1.' Weiter: 3. ‚lico, vchodjaščeje v sostav kakoj-nibud' gruppy... ' und 4. ‚Reihe von zwei oder mehr Personen in einer... Mannschaft'.

Eine Variante dieses Typs: $L_I/S_1S_2 - L'_I/S_1S'_2$ vgl. bei den Synonymen *hrozný-groznyj-furchtbar* 2. früher.

(2.) Ein weiterer Typ entsteht dadurch, daß ein polysemisches Lexem einer Sprache zwei oder mehr Äquivalente hat:

$$L_I/S_1S_2 \begin{cases} L_{II_1}/S_1 \\ L_{II_2}/S_2 \end{cases}, \text{ z. B.}$$

stáři 1.-5. - *Alter* 1.-4. - *voзраст/starost'* 1.-3., *měsíc-Mond/Monat-mesjac/luna*, *lopatka-Schaufel/Schulterblatt-lopatka/lopat'*. Die Analyse zeigt, daß Semem *Alter* 1. ‚Lebenszeit', ‚věk 1.' — *voзраст* nicht primär ist, wenn es auch in den Wörterbüchern an erster Stelle stehen kann, sondern Semem *Alter* 2.-*starost'* 1., das auch dem Antonym *mládi* 1.-*Jugend* entspricht.

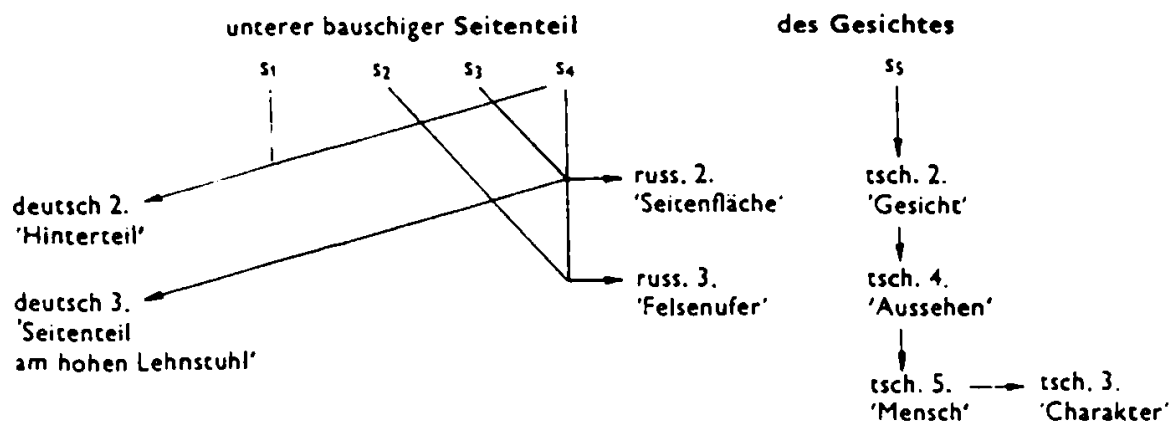
(3.) Der kombinierte Typ entsteht, wenn der semantische Aufbau formal verschiedener oder ähnlicher polysemischer Lexeme teilweise gleich, teilweise verschieden ist: $L_I/S_1 S_2 S_3 S_4 - L_{II}/S_1 S_2 S_{30} S_{31}$, z. B. *noha* 1., 4. - *noga* 1., 2. - *Bein* 1., 3. - *Fuß* 2., 3. oder *hlava-golova-Kopf*, *ucho-ucho-Ohr*, *jazyk-jazyk-Zunge*, *jit-idti-gehen* u. a. (im letzten Beispiel gibt es bestimmte Unterschiede).

(4.) Den Typ polysemischer Lexeme, die nur im primären Semem äquivalent sind und sonst verschieden, repräsentiert das Lexem *Abfall* mit verschiedenen tschechischen Äquivalenten (und natürlich auch mit verschiedenen Synonymen in jeder Sprache):

- Abfall* 1. ‚Senkung, Neigung': *A. des Gebirges* svah; sklon, spád, snížení, pokles-skat, otkos, sklon
2. ‚Loslösung, Bruch': *A. von der Kirche* odpad, odpadnutí - otstuplení
3. ‚Überrest bei der Arbeit' zbytek - ostatok; odpadek - otbros
4. ‚Abnahme, Verringerung, Rückgang': *A. der Temperatur* snížení, pokles, zmenšení, ústup-upadenie

3. Der Parallelismus im semantischen Aufbau äquivalenter Lexeme mit gleichen primären Sememen wird durch verschiedene Faktoren gestört.

Das Auseinandergehen der sekundären Sememe wird dadurch verursacht, daß verschiedene Seme der primären Sememe aktualisiert werden, daß sie verschiedenen Änderungen unterliegen (vgl. z. B. die Spezialisierung der Seme 3 und 4 bei dem Lexem *Liebe*: Mensch, Person-Mann, Weib), daß sie sich mit verschiedenen weiteren Semen kombinieren (vgl. Schema Nr. 4 *tvář-Backe-šćeka*). Auch die Hierarchie der Seme in den Sememen und ihre Beziehungen ändern sich, z. B. nimmt ein Sem einmal die primäre, ein anderes mal die sekundäre Position ein. Vgl. *Liebe* 4. oder bei *Arbeit* 1. ‚zweckmäßige Tätigkeit...‘, *Arbeit* 4. ‚Ergebnis der Tätigkeit...‘. Natürlich setzt sich dabei auch der Einfluß des Kontextes durch (vgl. wieder bei *láska-Liebe-ljubov*).

Schema Nr. 4

Die angezeigten Unterschiede des semantischen Aufbaues zeigen die sekundären Sememe der Äquivalente *tvář-Backe-šćeka*, wo sich verschiedene Seme und in verschiedenen Kombinationen aktualisiert haben, z. B. im Tschechischen wurde das Sem ‚Gesicht‘ zum Semem und hatte dann weitere metonymische Übertragung: ‚Aussehen‘, ‚Mensch‘ und ‚Charakter‘. Im Russischen diente als Grundlage der metonymischen Übertragung das Sem ‚Seitenteil‘ (— ‚Seitenfläche‘) und durch die metaphorische Übertragung entstand das Semem ‚Felsenufer‘. Im Deutschen kombinierten sich die Seme ‚Seitenteil‘ und ‚unterer‘ mit der Verallgemeinerung ‚Körperteil‘ zum ‚Hinterteil‘ und das Sem ‚Seitenteil‘ kombinierte sich mit ganz neuem Sem ‚am hohen Lehnstuhl‘ (vgl. Schema Nr. 4). Auf diese Weise sind die Sememe der Äquivalente auseinandergegangen.

Die Beschreibung und Erklärung dieser semantischen Prozesse ist auch für die historische Semantik wichtig. Hier macht sich natürlich anstatt synchronischer Beziehungen zeitliche Nacheinanderfolge geltend.

Wir haben die Gleichheit des semantischen Aufbaues der polysemischen Äquivalente bei den Bezeichnungen der Körperteile festgestellt, worüber hier nur kurz referiert werden kann.

a) In drei Sprachen z. B. *bok-bok/storona-Seite* ‚Seitenteil des Rumpfes‘, ‚Seite des Gegenstandes, Schiffes u. a.‘; *hlava-golova-Kopf*; *jazyk-jazyk-Zunge*; *koleno-koleno-Knie*; *kořen-koren'-Wurzel*; *kostra-skelet-Skelett*; *krk-gorlo-Hals*; *kůže-škura-Haut* u. a.

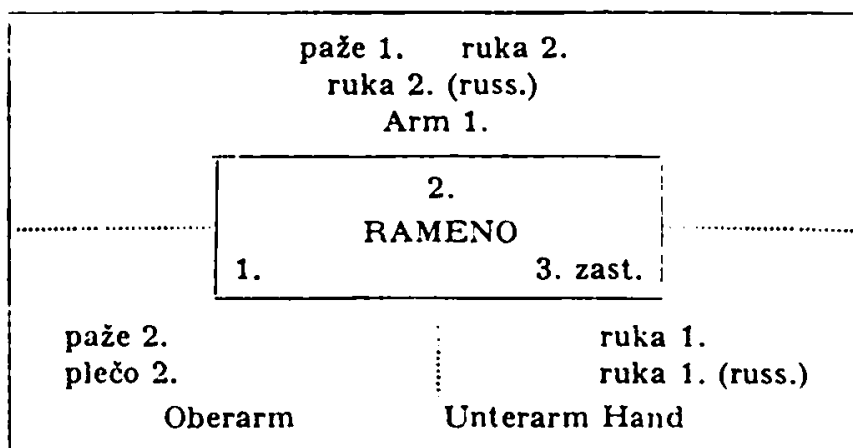
b) In zwei Sprachen: Tschechisch-Deutsch: *oko-Auge*: ‚Sehorgan‘; ‚Dinge, die dem Auge 1. äußerlich ähnlich sind‘; *břicho-Bauch*; *čelo-Stirn*; *čočka-Linse* (im Auge); *hrdlo-Kehle*; *jícen-Schlund*; *kloub-Gelenk*; *nerv-Nerv*; *páncv-Becken* u. a. Tschechisch-Russisch: *brada-podborodok/boroda* ‚Kinn‘; ‚Stutzbart‘; ‚Ziegenbart‘; *čelist-čeljust'*; *loket-lokol'*; *lopatka-lopast'*; *prst-palec* u. a. Deutsch-Russisch: *Backe-ščeKa*; *Gesicht-lico*; *Glied-člen*; *Kehle-gorlo*; *Knochen-kost'*; *Seite-storona* u. a.

Dieselben Resultate bringt auch die Analyse der semantischen Seite bei den Bezeichnungen für Lebewesen, wo die metaphorische Übertragung sehr häufig ist, z. B. *medvěd-medveď-Bär*; *opice-obež'jana-Affe*; *osel-osel-Esel* u. a., alle auch von Menschen bestimmter Qualitäten (Plumpheit, Besoffenheit, Dummheit). Natürlich muß man die Gleichheit hier im Zusammenhang mit der Verschiedenheit¹⁶ sehen.

Spezifisch ist die Problematik der Fremdwörter des Typs *Tiger* (*tygr-tigr*), *Skorpion* (tsch. *štir, škorpion-skorpion*) mit derselben oder ähnlichen Form in mehreren Sprachen, was durch denselben Ursprung (aus dem Lateinischen und Griechischen, bei *Tiger* aus dem Persischen) zu erklären ist. Gerade in den verwandten Sprachen gibt es ziemlich viele Lexeme ähnlicher Form.

Die Asymmetrie der Lexeme verschiedener Sprachen wird besonders typisch durch die Konfrontation der Bezeichnungen für die obere Gliedmaße, beziehungsweise für ihren Teil in drei Sprachen gezeigt (vgl. Schema Nr. 5). Andere mehr einfache Fälle sind: *noha-noga-Bein/Fuß*; *prst-palec-Finger/Zehe*; *pás I./II.-pojas 1./pojas 2., talija 2.-Gürtel/Taille 1.*

Die ganze (menschliche) obere Gliedmaße

Schema Nr. 5

Wir waren bestrebt, die Polysemie mehr adäquat zu charakterisieren, als es bisher üblich ist. Dazu wurde die Methode der Analyse der Sememe in Seme gewählt. Man kann voraussetzen, daß das Repertoire der Seme in gesellschaftlich und kulturell nahen Sprachen sehr ähnlich ist. Der semantische Aufbau der Lexeme bildet paradigmatische Mikrostrukturen, die unter Berücksichtigung der semantisch zusammenhängenden Teilstrukturen zu erforschen sind. Im semantischen Aufbau polysemischer Äquivalente verschiedener Typen ist Gleichheit im Rahmen der Verschiedenheit zu beobachten. Die Motivierung der sekundären Sememe durch die primären, die wir auch untersuchten, die wir hier aber nicht besprechen, scheint in verschiedenen Sprachen ähnlich, wenn nicht identisch zu sein (z. B. ‚Tätigkeit‘ - ‚Ergebnis der Tätigkeit‘, ‚Teil‘ - ‚Ganzes‘, ‚Eigenschaft A‘ - ‚Eigenschaft B‘ usw.). Diese zu erforschen gehört zu künftigen Aufgaben auf diesem Gebiet. Alle diese Tatsachen bezeugen, daß die Typologie im Wortschatz und in der Semantik nicht ohne Aussicht ist und daß vor allem bestimmte statistische und mikrotypologische¹⁷ Feststellungen zu erwarten sind.

Anmerkungen

¹ S. ULLMANN: "one name with several senses", *The Principles of Semantics*, Glasgow 1951, S. 114f. Später: "the same word (l) in two or more distinct meanings", s. *Language and Style*, Oxford 1964, S. 75f. — B. POTTIER begreift die Polysemie als eine Art der Homonymie mit dem Durchschnitt der Sememe, vgl. *Vers une sémantique moderne, Travaux de linguistique et de littérature*, Strasbourg II, 1, 1964, S. 135f. Diese Auffassung ist zu allgemein. Umgekehrt könnte man die Homonymie als eine Art der Polysemie ohne den Durchschnitt der Sememe auffassen — vgl. auch A. J. GREIMAS, *Sémantique structurale*, Paris 1966.

² In den Wörterbüchern finden wir oft viele Sememgruppen, aber diese Bestimmungen müssen revidiert werden. So z. B. das bekannte Wörterbuch von E. LITTRÉ, *Dictionnaire de la langue française*, Bd. 2, 1885, gibt bei dem Zeitwort *faire* 82 Posten, woraus aber viele nur Bedeutungsverwendungen sind, z. B. Nr. 4, 22, 24, 25 u. a. (*divers emplois*). Es fehlt hier gerade die Hierarchie.

³ Vgl. J. FILIPEC, K úkolům české lexikologie, *SaS* 29, 1968, S. 259—276. Zur Theorie der lexikalischen Synonyme in synchronischer Sicht, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Univ.* Leipzig 17, 1968, S. 189—198.

⁴ J. FILIPEC, Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System, *TLP* 3, 1968, S. 105—118.

⁵ Die primäre und sekundäre semantische Funktion unterscheidet J. KURVŁOWICZ und andere, vgl. *Zametki o značenii slova*, *VJa* 1955, Nr. 3, S. 76f.

⁶ J. FILIPEC, Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes, *TLP* 2, 1966, S. 257—275.

⁷ Mit Recht spricht U. WEINREICH über die Disjunktion zwischen den Komponenten (Semen): A (c₁ ∨ c₂), vgl. *On the Semantic Structure of Language*, in: *Universals of Language*, Cambridge (Mass.) 1963, S. 114—171.

⁸ R. JAKOBSON, Zur Struktur des russischen Verbuns, *Charistria Gu. Mathesio* . . . , Praha 1932, S. 74—84; Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. *TCLP* 6, 1936, S. 240—288.

⁹ J. FILIPEC, op. cit. sub 6, S. 269.

¹⁰ E. BENEŠ, Otázky konfrontace češtiny s němčinou, *ČMF* 49, 1967, S. 95—104.

¹¹ J. FILIPEC, Zum Aufbau einer strukturellen Lexikologie und lexikalischen Semantik, Referat auf dem X. internat. Kongreß der Linguisten in Bukarest 1967. Vgl. auch *SaS* 29, 1968, S. 264.

¹² S. ULLMANN: "Polysemy is without any doubt a semantic universal inherent in the fundamental structure of language", in *Semantic Universals in Language and Style*, S. 75f.

¹³ *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha 1960 — 1971. — *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, M—L 1930—1965. — *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin 1964 (bis Kiefer). — J. JANKO — H. SIEBENSCHN, *Příruční slovník německo-český* 1—4, Praha 1936—1948.

¹⁴ Dazu J. VACHEK, *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, Praha 1968, S. 23f.

¹⁵ Die Bearbeitung der Wörterbücher ist zwar nicht ganz gleich, aber die Unterschiede sind sekundär, so daß man von ihnen absehen kann, z. B. *láska* 1. — *Liebe* 1. und *Liebe* 4. — *ljubov'* 1. usw.

¹⁶ Zu derselben Problematik auf dem Material einer einzigen Sprache J. FILIPEC, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praha 1961, S. 228f.

¹⁷ VI. SKALIČKA, K voprosu o tipologii, *VJa* 1966 Nr. 4, S. 23.

Zur Problematik der Konfrontation des tschechischen und deutschen Wortschatzes

1.1. Die Konfrontationslinguistik ist ein notwendiger Bestandteil der Linguistik im weiten Sinne des Wortes. Die Entwicklung der Linguistik, die sich einerseits immer mehr differenziert, andererseits immer neue Bereiche erschließt, hat bei der inner- und intersprachlichen Konfrontation durch Heranziehung logischer Methoden eine neue Etappe erreicht. Innerhalb des Wortschatzes einer Sprache wird die Methode der innersprachlichen Konfrontation der Teilsysteme verwendet, und durch die intersprachliche Konfrontation stellen wir ihre Übereinstimmungen, Ähnlichkeiten und Unterschiede, ihre quantitativen Proportionen und Korrelationen fest. Das Erkennen einer Erscheinung setzt sowohl die Untersuchung ihrer inneren Struktur als eines Ganzen, als auch ihre Beobachtung von außen her als eine Einheit (ein Subsystem) und die Feststellung ihrer Beziehungen zu anderen Einheiten (Subsystemen) voraus.

In diesem Sinne hat z. B. die Problematik der Synonyme – und hier handelt es sich vor allem um lexikalische Synonyme, die innersprachliche semantische Teilstrukturen und Teilsysteme bilden und deren Existenz zu den sprachlichen Universalien gehört¹ – ihre Fortsetzung in der Problematik der intersprachlichen Äquivalente.² In guten zwei- und mehrsprachigen Wörterbüchern werden zu den lexikalischen Einheiten der einen Sprache aus den zur Verfügung stehenden Synonymen der anderen Sprache die semantisch, stilistisch und in anderer Hinsicht geeignetsten gesucht ('les mots propres').

Aus dem Gesagten geht hervor, daß konfrontative Beobachtungen einzelner Spracherscheinungen von zufälligem Charakter und beschränkter Bedeutung sind.

1.2. Die Konfrontationslinguistik wurde nach den Anregungen von J. Baudouin de Courtenay schon an der Wende des 20. Jahrhunderts in den Arbeiten mehrerer Anhänger der Prager Schule und ihrer heutigen Nachfolger entwickelt. Unter Konfrontation verstehen wir das synchronische Vergleichen zweier oder mehrerer Sprachen und Sprachgebilde (z. B. Mundarten) bzw. auch der synchronischen Querschnitte der Sprachen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. V. Mathesius sieht ihr Ziel in der Charakteristik der betreffenden Sprachen. Sie hat drei Quellen: die sich von W. von Humboldt zu F. N. Finck und anderen typologisch entwickelnde Sprachtheorie, Anregungen der lateinischen Stilistik und Rhetorik und die von F. de Saussure und der Prager Schule ausgearbeitete synchronische Methode.³ Zusammen mit der historisch-vergleichenden Linguistik, der Areallinguistik, Sprachtypologie und Übersetzungswissenschaft bzw. mit der vergleichenden Stilistik bildet sie den wichtigsten Bestandteil der vergleichenden Linguistik im weiten Sinne des Wortes.⁴ Sie dient nicht nur praktischen Zwecken als angewandte Sprachwissenschaft, sondern hat auch theoretischen Charakter und ist von erkenntnistheoretischem Belang.⁵

Bemerkung: Das für die Zwecke der Konfrontation geeignetste Material liefern in erster Linie lebendige Rede, Sprachusus, Texte und deren Übersetzungen. Im Zentrum des Interesses der heutigen Linguistik stehen vor allem Texte der Fachsprache und der Publizistik bzw. des offiziellen Gesprächsstils (Dialog). Dieses Material bevorzugen heute auch moderne einsprachige erklärende Wörterbücher. Dagegen treten der private Gesprächsstil und der Stil der schönen Literatur weit zurück. Im ersten kommen viele situationsgebundene Idiome vor (vgl. Konversationsbücher), im zweiten gibt es häufige Kompensation, die durch die Tendenz hervorgerufen wird, das Ganze, weniger aber seine Teile (einzelne Wörter) zu übersetzen.⁶

Der Begriff der Konfrontationslinguistik ist also weiter als der der kontrastiven Linguistik, die nur Sprachunterschiede zu meist didaktischen Zwecken untersucht. Diese Opposition wird noch klarer, wenn man sich des Unterschiedes zwischen einem beschreibenden onomasiologischen zweisprachigen Wörterbuch und einem Differenzwörterbuch bewußt wird. Im Lichte dieser Tatsachen kann man also nicht – wenigstens nicht vom Standpunkt der internationalen Linguistik aus – die Konfrontationslinguistik erst seit dem Jahre 1969 für begründet halten, wie es E. Coseriu – wahrscheinlich angesichts der kontrastiven Linguistik – anachronistisch formuliert hat.⁷

1.3. Die tschechische Linguistik steht heute vor einer wichtigen Aufgabe, vor der Konfrontation des Tschechischen mit dem Slowakischen und mit weiteren slawischen, aber auch anderen Sprachen. Diese theoretischen Aufgaben ergeben sich aus der Arbeit am Tschechisch-slowakischen und am früheren Slowakisch-tschechischen Wörterbuch sowie auch an anderen zweisprachigen Wörterbüchern, von denen das Große russisch-tschechische Wörterbuch⁸ das wichtigste ist. Man arbeitet aber auch schon am Großen tschechisch-russischen sowie am Tschechisch-polnischen und Tschechisch-bulgarischen Wörterbuch und an anderen Wörterbüchern. Spezielle Aufmerksamkeit verdient auch das für den Druck vorbereitete Wörterbuch der linguistischen Terminologie aller slawischen Sprachen mit den englischen, französischen und deutschen Äquivalenten. Diese Arbeiten bringen sehr viel Material, aber dessen Untersuchung erfordert die Ausarbeitung einer allgemein anwendbaren Theorie.

Es ist empfehlenswert, neben nahe verwandten Sprachen auch genetisch und typologisch entfernte Sprachen zu konfrontieren. Das in unserem Beitrag verwendete Material entnehmen wir vor allem dem Tschechischen und Deutschen. Beide Sprachen sind genetisch und typologisch ziemlich verschieden, aber in kultureller und gesellschaftlicher Hinsicht einander sehr nahe.⁹

Wir setzen hier voraus, daß man nicht nur 'ganze Sprachen', sondern vielmehr einzelne Sprachebenen und sogar Teilsysteme dieser Ebenen konfrontieren kann. An irgendeinem Punkt muß begonnen werden. Es ist aber zu beachten, daß auf die Etappe der Analyse die Etappe der Synthese folgen muß.

1.4. Die Konfrontation auf dem Gebiet des Wortschatzes ist nicht gerade einfach, schon wegen des umfangreichen Materials, aber auch wegen des viele verschiedene Aspekte aufweisenden Charakters jeder lexikalischen Einheit. Sie hat allgemeine und spezifische Voraussetzungen. Zu den allgemeinen Voraussetzungen gehören: die Charakteristik der physikalischen und soziologisch-kulturellen Realität, die die

Sprache durch ihre Benennungseinheiten widerspiegelt, vor allem die Charakteristik des Raumes – es gibt Unterschiede in den geographischen, botanischen, zoologischen Bezeichnungen –, der an eine Interessensphäre gebundenen Bezeichnungsdichte (Polynonymie) oder im Gegensatz dazu die Charakteristik gewisser Leerstellen (Lücken) und Verschiedenheiten der Begriffshierarchiestufen und der begrifflichen Differenzierung, die Charakteristik der Gesellschaft mit ihren Gruppen und Klassen und den entsprechenden Fachbezeichnungen (Fischfang, Obstgärtnerei, Wein- und Hopfenbau, Industrie usw.). Leerstellen, d. h. Mangel an Einwortbezeichnungen (z. B. für gewisse Speisen) – denn Umschreibung ist immer möglich –, haben Wortbildungen und Wort- und Bedeutungsentlehnungen zur Folge. Auf diese Weise werden Teilsysteme einzelner Sprachebenen ergänzt, wobei die Kontaktsituation im Spiel ist (s. u.); aber immer gibt es Unterschiede in bezug auf den Grad der Eingliederung eines fremden Elements in das System, in seine Peripherie, die Übergangszone oder in sein Zentrum.¹⁰ Die einzelnen Schritte dieses Prozesses lassen sich oft an der Form der Fremdwörter beobachten (Aussprache, Schreibung, Flexion, Wortbildung). Wenn die denotativen Beziehungen der lexikalischen Einheit (LE), ihre Abbildsemantik, erfaßt sind, können die sprachlichen Strukturbeziehungen und ihre Eigenart besser beschrieben werden.

Zu den spezifischen Voraussetzungen gehört vor allem die Forderung nach einer zur Beschreibung der konfrontierten Sprachen (Teilsysteme) dienenden gemeinsamen Metasprache (der Terminologie und ihrer Beziehungen) und nach einer Methode zur Analyse dieser Sprachen. Dabei sollen u. a. Entwicklungsstufe, Sprachtypus und statistische Proportionen der untersuchten Erscheinungen berücksichtigt werden.

Für die Entwicklungsstufe ist vor allem die Beziehung der Gemeinsprache ('Schriftsprache') zu den Mundarten und ihre stilistische Differenzierung ausschlaggebend. Die Stellung des Tschechischen gegenüber den Mundarten ist in Böhmen, wo diese weit zurückgetreten sind, eine andere als in Mähren oder sogar in der Slowakei, wo ihr Geltungsbereich viel weiter ist. In Böhmen hat sich das Gemeinböhmische konstituiert, das in einem Nivellierungsprozeß der böhmischen Mundarten auf mittelböhmischer Grundlage entstanden ist, aber unter dem Einfluß verschiedener Umstände z. T. auch nach Mähren und Schlesien vordringt und sich gewissermaßen zu einem Gemeintschechisch entwickelt, das sich der gesprochenen Form der Gemeinsprache nähert.¹¹ Diese Form der tschechischen Umgangssprache hat in der deutschen Umgangssprache kein Volläquivalent. Der Schwerpunkt der heutigen Kommunikationssprache liegt in weit größerem Maße als früher in den gesprochenen Äußerungen. Die Frage der funktionalen Stile haben wir schon früher erwähnt (Bemerkung sub 1.2.).

Wichtig, aber – was die Problematik des Wortschatzes betrifft – bei weitem nicht ausreichend untersucht sind die Fragen der Sprachtypologie.¹² Weder die Anzahl der in Betracht kommenden relevanten Aspekte noch die zwischen ihnen bestehenden Beziehungen sind herausgearbeitet worden.¹³

a) Bekannt und auffallend ist die Opposition der analytischen und synthetischen Tendenz, die sich in der Wortbildung einerseits in den tschechischen Wortverbindungen und Ableitungen, andererseits in den deutschen Zusammensetzungen (und in Zusammenrückungen), die sogar in Reihenbildung einmünden können, realisiert.¹⁴

Es ist aber festzustellen, daß sich die Zahl der Zusammensetzungen im heutigen Tschechisch wesentlich erhöht, wenn auch hauptsächlich in der Fachterminologie und in der Dichtersprache. Auch die Bildung hybrider Zusammensetzungen, die man früher als der Sprachnorm nicht entsprechend betrachtet hat, wird heute produktiv, z. B. der Typ 'Autobahn' (*autodráha*, *-dílna* 'Werkstätte', *-doprava* 'Beförderung' usw.), 'Fotoapparat' (*fotopřístroj*, *-článek* 'Element', *-metr* 'Messer' usw.), 'Elektrobedarfsartikel' (*elektropotřeby*, *-lěčba* 'Therapie', *-prodejna* 'Verkaufsstelle' usw.), 'Motor-' (*motokolo* 'Motor-Rad' zum Unterschied von 'Motorrad', *-opravna* 'Motorwerkstätte'), 'Makro-', 'Mikro-' usw.

b) Auf der anderen Seite zeigen Beispiele aus der Morphologie den synthetischen Charakter des Tschechischen gegenüber dem Französischen, wobei das Deutsche eine Zwischenstellung einnimmt: *stůl*, *stolu* – 'der Tisch', 'des Tisches' – *la table*, *de la table* (vgl. dazu S. 37).

c) Alle diese Feststellungen haben natürlich nur vorläufigen Charakter und bedürfen der Ergänzung durch eine genaue statistische Verifikation aller festzustellenden Daten, z. B. zu Wortbildungstypen und auch zu semantischen Klassen.¹⁵

1.5. Aus dem Gesagten ergibt sich, daß sich die Konfrontation hohe Ziele setzt. Sonst hätte sie allzu provisorischen Charakter. Einerseits behandelt sie Gruppenerscheinungen, d. h. intra- und intersystemhafte Beziehungen der Teilsysteme, andererseits berücksichtigt sie alle relevanten Aspekte der lexikalischen Einheiten natürlicher Sprachen. Jede LE, die durch die nationale Gesellschaft im Laufe ihrer geschichtlichen Entwicklung entwickelt worden ist, wird in ihrer Textrealisation (Vorkommen, token) in einer konkreten Kommunikationssituation wahrgenommen. Obgleich sie notwendigerweise im Rahmen einer Satzaussage als Glied der Kette aller die betreffende Satzaussage bildenden Vorkommen LE existiert, ist für ihre adäquate semantische Bestimmung nicht die Satzstruktur, sondern der sogenannte minimale Kontext ausschlaggebend, der sich nicht mit der Satzaussage decken muß.¹⁶ Da die Linguistik generalisiert, projiziert sie einzelne Vorkommen auf die paradigmatische Ebene. Auf dieser Ebene sind alle LE (Wörter und Phraseme) für jeden Sprachbenutzer gegeben und stehen ihm zur Verfügung. Diese LE (types, Klassen der Vorkommen) sind durch die Beziehung zwischen ihrer lexikalischen Form (Lexem) und ihrer Inhaltsform (Semem, semantische Information) konstituiert. Weitere relevante Aspekte sind die grammatischen und stilistischen Aspekte, weiter Häufigkeitsparameter der Wortformen bzw. der Vorkommen in Texten und paradigmatische Beziehungen, auf Grund derer der Wert der betreffenden LE festgestellt werden kann. Zu den grammatischen Aspekten gehören die syntaktischen und morphologischen. Zur Bestimmung des syntagmatischen und syntaktischen Verhaltens der LE gehört die Feststellung ihrer lexikalischen, semantischen und syntaktischen Kombinationsfähigkeit. Zum Beispiel kann eine LE mit mehreren Synonymen kombiniert werden, die durch verschiedene lexikalische Formen dieselbe oder eine ähnliche Bedeutung ausdrücken. Der syntaktische Aspekt umfaßt die Konstruktion der LE (Valenz), Beziehungen zwischen den Wortarten (z. B. Adverb + Verb, + Adjektiv, + Adverb, + Substantiv), den Satzgliedern (Adjektiv im Attribut und in

Prädikatsfunktion) und die Transformationsfähigkeit der Phrase, die die untersuchte LE als Kerneinheit enthält (z. B. 'Ich gehe nach Hause' – 'nach Hause gehen', aber: 'Es geht mir um etwas' – Ø). Zur Feststellung der semantischen Merkmale werden objektive Methoden gesucht, und zwar solche, die vor allem formale Aspekte (Konstruktion, Distribution, Unterschiede in der Transformationsfähigkeit, Häufigkeit) berücksichtigen; aber neben diesen äußeren Methoden ist auch die Methode der semantischen Analyse der Sememe in Seme notwendig, und zwar auf der Grundlage der Oppositionen auf den verschiedenen Abstraktionsstufen. Semantische Beziehungen bestehen auf Grund der Existenz semantischer Merkmale. Soll die Konfrontation symmetrisch sein und alle genannten Aspekte – darunter auch die sprachschöpferischen, wie Übertragung, stilistische Nuancen und Phraseologie – richtig treffen, ist es klar, daß an ihr Linguisten und zugleich aktive Benutzer der untersuchten Sprachen teilnehmen müssen, natürlich unter Voraussetzung der oben erwähnten einheitlichen Methode und Metasprache. In diesem Sinne ist auch unser Beitrag nur ein Versuch, denn die Analyse des deutschen Materials kann mit der des tschechischen nicht gleichgesetzt werden. Auf der anderen Seite wollen wir die Existenz eines Bilinguismus nicht ausschließen, sind aber überzeugt, daß der zu beanspruchende volle Bilinguismus nur ein Ausnahmefall ist.¹⁷

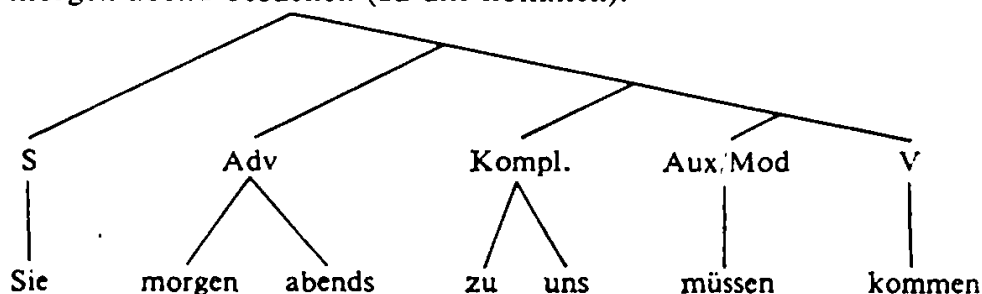
Da man bei der Konfrontation die Gewißheit haben muß, daß vergleichbare Erscheinungen auf dieselbe Weise konfrontiert werden, ist es notwendig, die unterschiedliche lexikalische Form (auch ganz gleiche lexikalische Formen zweier nahe verwandter Sprachen oder Mundarten sind nur ein Ausnahmefall und oft 'falsche Freunde'; sie sind auch Glieder ungleicher Teilsysteme) auf dieselbe metasprachliche Ebene zu projizieren (nach dem einfachen Modell $Lg 1 \rightarrow M \rightarrow Lg 2$). Dabei gibt es die Etappe der Analyse und der Synthese. Die Sememe aller in Betracht kommenden Glieder eines Teilsystems werden in Seme (distinktive Merkmale) analysiert; die allen Sememen gemeinsamen Seme bilden die gemeinsame begriffliche metasprachliche Ebene, die gleichzeitig als Kriterium der Zugehörigkeit lexikalischer Einheiten zum Teilsystem dient; andere Seme fungieren als Unterscheidungsmerkmale und dienen zur Bestimmung des Stellenwertes einzelner LE beim Aufbau des Teilsystems und bei der Konstruktion des Strukturnetzes. Es geht aber auch um externe Beziehungen zwischen einzelnen Teilsystemen¹⁸ und somit um eine Erweiterung der bisherigen Untersuchung, die nur isolierte Teilsysteme, Felder u. ä. zum Gegenstand hatte.

2. Die Konfrontation der entsprechenden Teilsysteme zweier Sprachen setzt die Konstruktion einer gemeinsamen Metasprache¹⁹ voraus, und zwar vor allem die Feststellung der qualitativen Bedeutungselemente (Seme) als Funktive, auf Grund derer Bedeutungsbeziehungen bestehen. Die Existenz mehrerer und unterschiedlicher Beziehungen ist nur dadurch zu erklären, daß die semantische Seite LE mehrere Bedeutungselemente (BE) aufweist. Die beste Methode zu deren Erfassung ist die Bedeutungsparaphrase ('eilen' – 'sich schleppen': 'gehen schnell/langsam') und die inner- und intersprachliche Konfrontation aller in Betracht kommenden LE. in unserem Falle also derjenigen, deren Bedeutung das BE 'Bewegung' enthält. Die Bedeutung jeder LE realisiert sich natürlich in verschiedenen Kombinationen mit anderen LE und in verschiedenen syntaktischen Abhängigkeiten. Man muß also die Distribution und das syntaktische Verhalten der LE berücksichtigen, was heute auch

die selbstverständliche Voraussetzung für die Zusammenstellung guter einsprachiger Wörterbücher sein sollte. Daneben gibt es auch gute zweisprachige Wörterbücher, die – wie das Russisch-französische Wörterbuch von Ščerba – nicht nur einzelne Wörter, sondern Wortkombinationen übersetzen: *идти* 1. *aller...*; – в библиотеку *aller à la bibliothèque*; – из библиотеки *revenir de la bibliothèque*; – медленно *marcher lentement* usw.

Konstruktionen mit Verben der Fortbewegung haben folgende syntaktische Struktur: Subjekt-Verb-Adverb-Komplement, z. B. *Otec jde rychle domů*. 'Der Vater geht schnell nach Hause.' – *Zachází v dálce za roh*. 'Er geht (verschwindet) in der Ferne um die Ecke.' – *Musíte k nám přijít zítra večer*. 'Sie müssen uns morgen abend besuchen (zu uns kommen).'

morgen abend besuchen (zu uns kommen).'

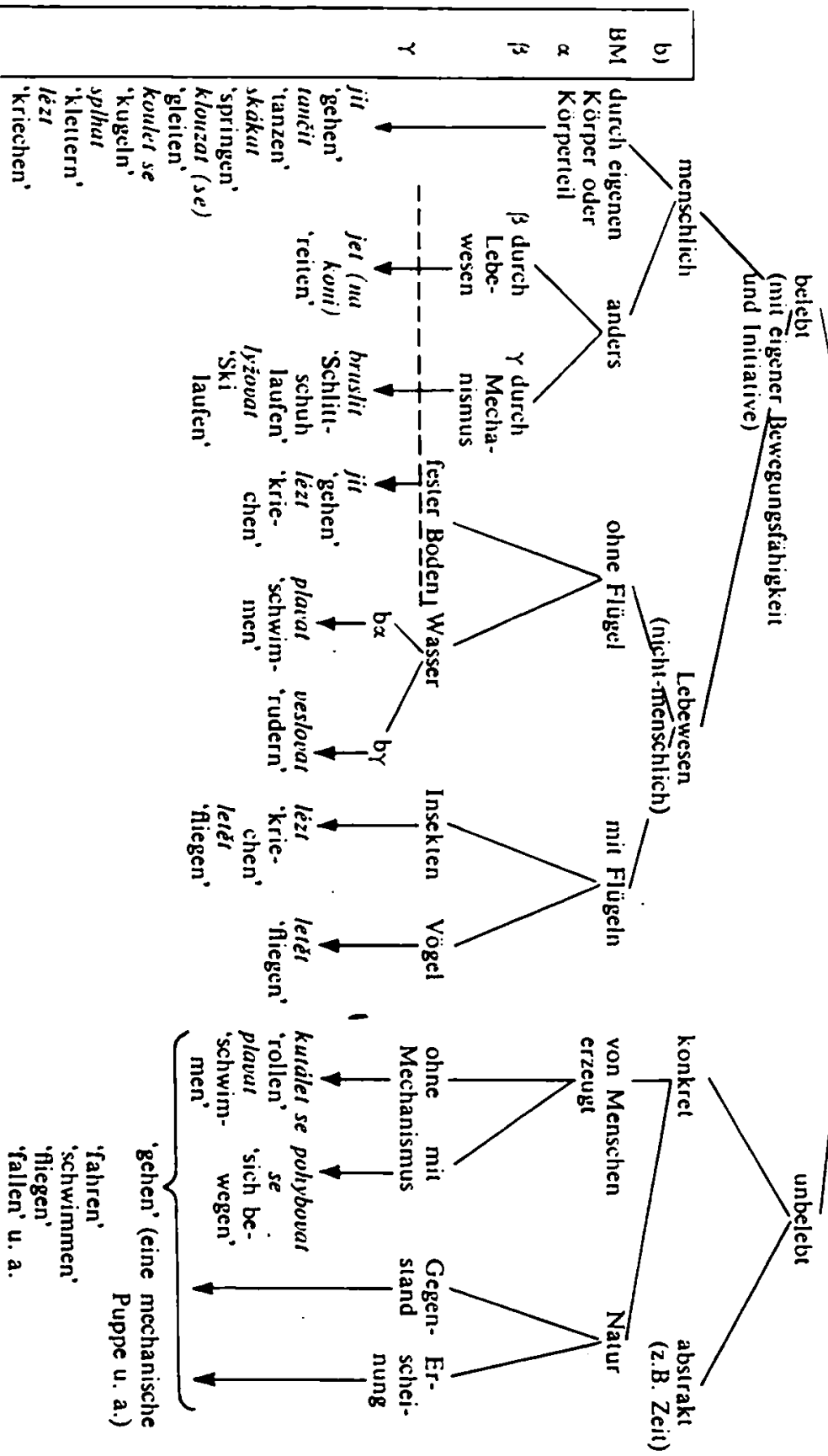
Das von mir als Grundlage für diese Untersuchung gewählte Tschechisch-deutsche Wörterbuch von H. Siebenschein²⁰ enthält etwa 80000 Stichwörter. Die daraus exzerpierten Verben der Bewegung bilden etwa 1%, und zwar 741 Lexeme und 816 LE mit den entsprechenden Einzelbedeutungen. Daneben sind darin ca. 4000 (8%) LE zu finden, in deren Bedeutung das BE 'Bewegung' vorkommt; es sind nicht nur Ableitungen von den Verben der Bewegung, wie Substantive *chůze* 'Gehen', *jízda* 'Fahrt', *průjezd* 'Durchfahrt', *rotace* 'Rotation', Adjektive *dynamický* 'dynamisch', *hbitý* 'flink' und Interjektionen *hajdy* 'auf', *hopla* 'hoppla', *hybaj* 'pack dich', sondern auch LE, in deren Bedeutung dieses BE implizite mitspielt, wie z. B. *házet* 'werfen', *klepat* 'klopfen', *lovit* 'jagen' u. a.

Das BE 'Bewegung', auf Grund dessen die Klasse aller Wörter der Bewegung in der Klasse der Wörter mit dem BE 'Tätigkeit' oder 'Handlung' enthalten ist, steht in antonymischer Beziehung zum BE 'Nicht-Bewegung', d. h. 'Lage', 'Ruhezustand' (eines Körpers). Zwischen den zu diesen beiden BE und zugleich Archilexemen/Archisememen gehörenden Teilsystemen steht noch ein drittes, und zwar 'Lageveränderung' ('sitzen' – 'sich niedersetzen', 'stehen' – 'aufstehen', 'liegen' – 'sich niederlegen', 'hängen' – 'sich (er)hängen', 'fallen' u. a.).

Beachtenswert sind auch Bedeutungsübergänge: Bewegung → Halten eines Gegenstandes (*vléci se s něčím* – 'sich mit einer Last schleppen'), → Anstrengung (*uběhat se* – 'sich müde, tot laufen'), → Schall (*šramotit židli* – 'mit einem Sessel poltern'), → Licht (*zablikat* – 'aufflackern').

Es wurde der Versuch unternommen, die konstituierenden Faktoren der Bewegung festzustellen und diese – wenn möglich – in binäre bzw. empirisch kompliziertere

1. Typen der Bewegung der Objekte (im weitesten Sinne)
mit Berücksichtigung a) des Raumes (vgl. 5) und b) des Bewegungsmittels (BM)

a)	Raum, Milieu	1. fester Boden 4. unter der Erde	2. Wasser	3. Luft 5. interplanetarischer Raum
----	--------------	--------------------------------------	-----------	--

2. Richtung

[1] eine Richtung möglich

A. horizontal

a) relativ zum Subjekt

Annäherung: *přicházet* 'kommen'

Entfernung: \leftarrow in einer Richtung

in verschiedenen Richtungen

jit z dohledu, za náco, za roli

'aus der Sichtweite, hinter etwas,

um die Ecke gehen'

b) an dem Subjekt vorbei: *jit kolem* 'vorbeigehen'

um das Subjekt: *objet* 'umfahren'

obeplovat 'umschwimmen'

ringsumher: *kroužít* 'kreisen'

c) $\alphavběhnout 'herein/hineinlaufen'$

nach außen: *vyběhnout* 'heraus/hinauslaufen'

β) höheres Objekt (Fahrzeug): *nastoupit* 'einsteigen'

vystoupit 'aussteigen'

(vgl. B.)

\leftarrow

d) durch das Innere: *projit* 'durchgehen'

über eine Fläche: *přeběhnout dleř* 'durch den Hof laufen'; *přeběhnout na druhou stranu* 'auf die andere Seite hin

überlaufen'; *pieřít ulici* 'die Straße überqueren'; *přestoupit* 'umsteigen' (= 'aussteigen' + 'einsteigen')

B. vertikal (schiefl)

c) von oben herab: *sejit* 'heruntergehen'; *padat* 'fallen'

hinauf: *vjit* 'hinaufgehen'; *stoupat* 'steigen'

f) unter etwas/einer Sache: *podjet* 'unterschreiten'; *podjet* 'unterfahren'

über etwas/einer Sache: *vyskočit* 'aufspringen'

[2] Veränderung der Richtung

a) *odbočit* 'abweichen'

b) *kličkovat* 'im Zickzack laufen'

c) obrat Wendung: *obrátit se*

'sich um-

wenden'

zatočit se

'sich herum-

drehen'

d) sem tam hin und her:

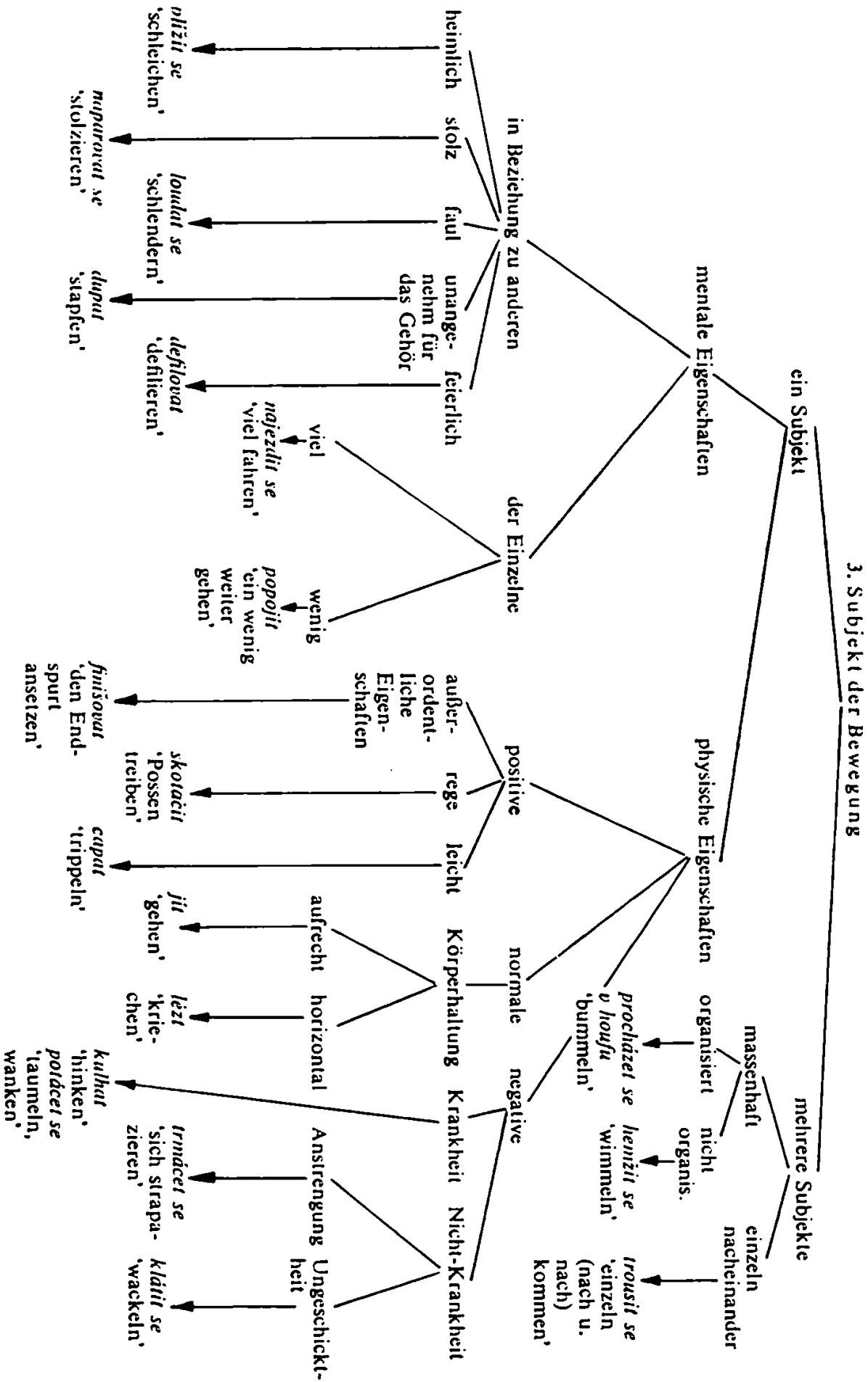
přeběhát 'pendeln'

promenovat 'promenieren'

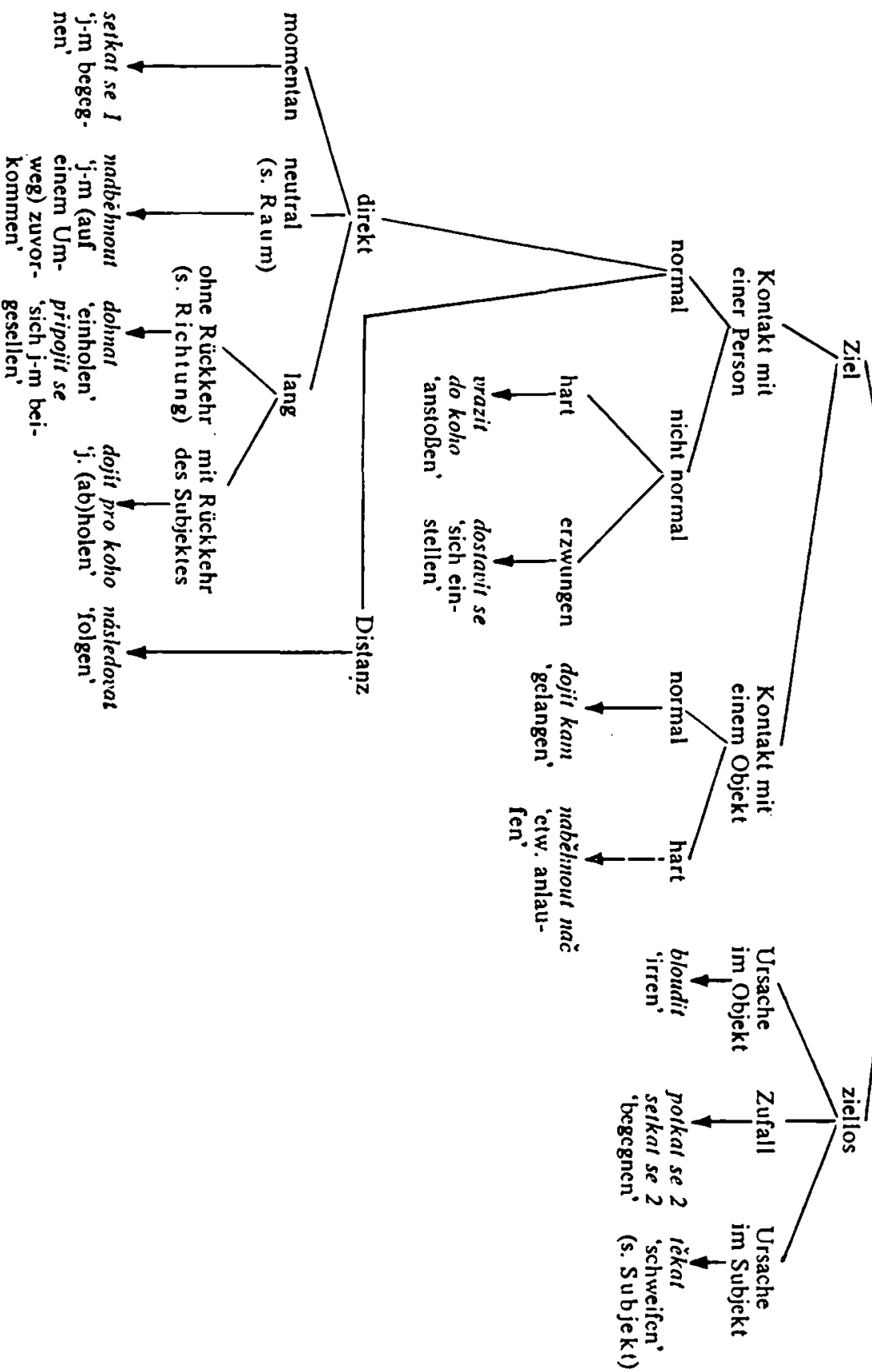
[3] alle Richtungen möglich

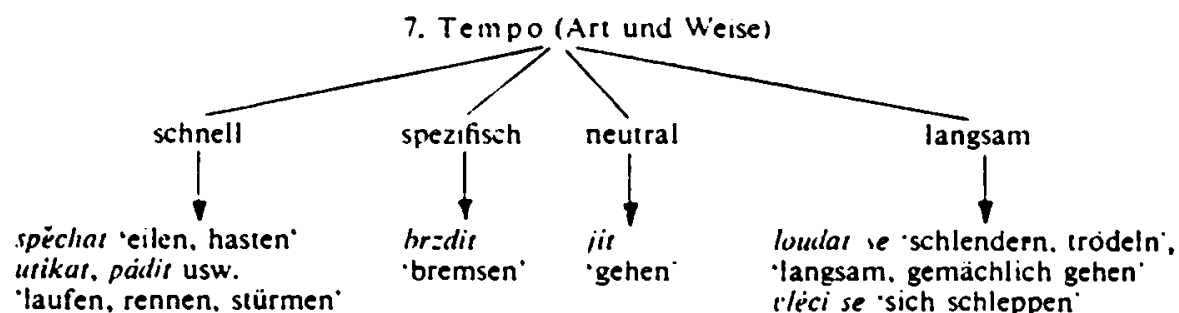
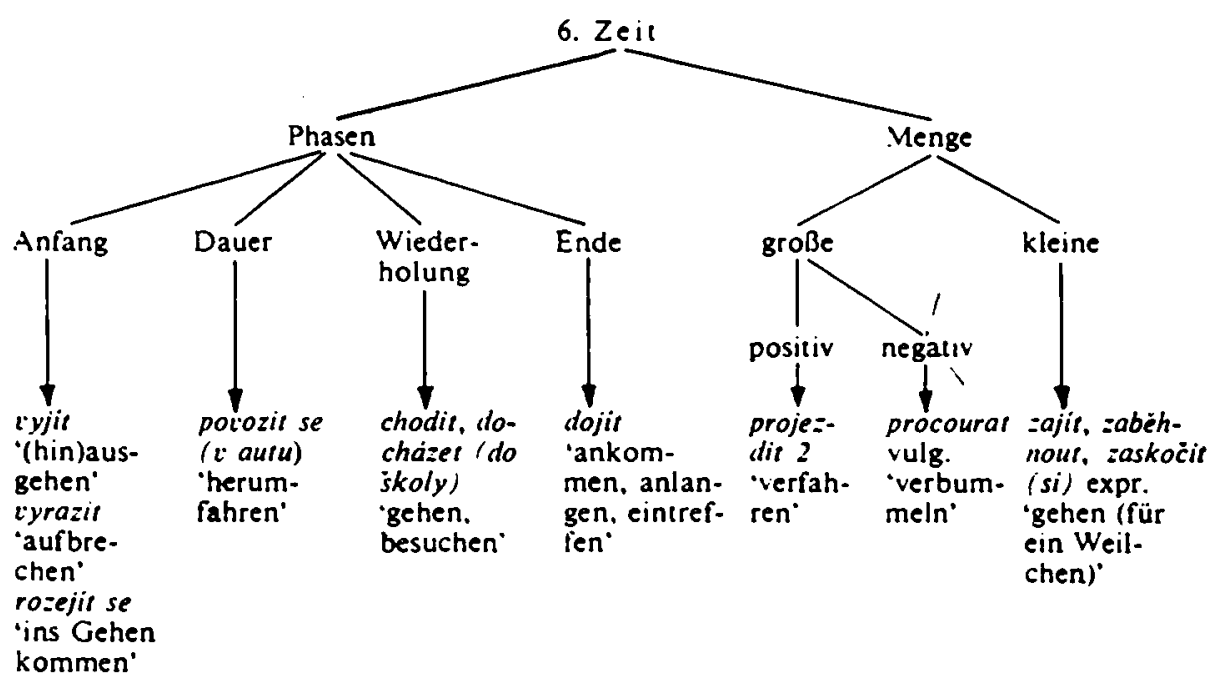
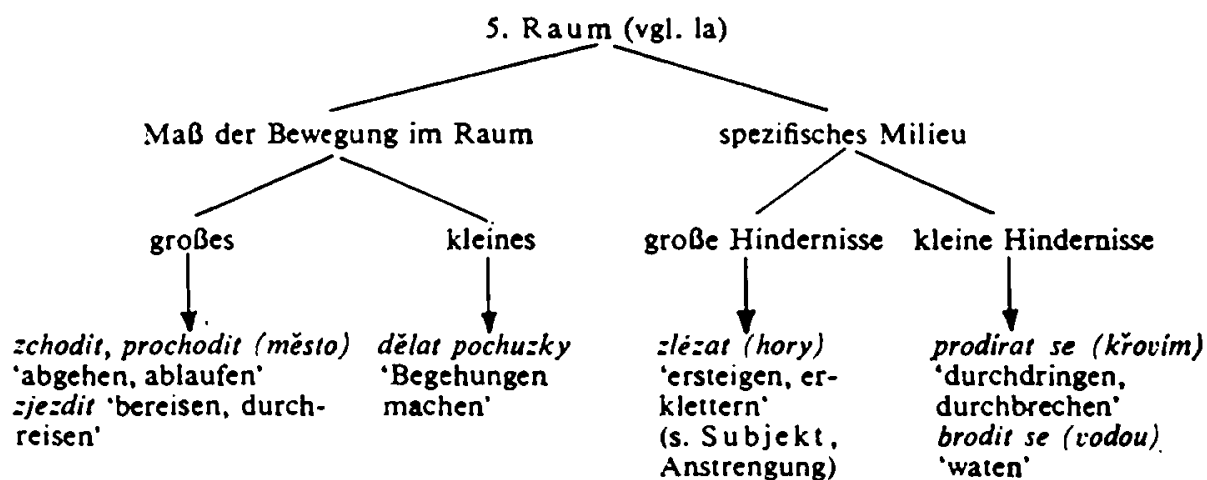
ležet 'liegen'

(horizontal u. vertikal)

4. Punkt, auf den die Bewegung hinzielt

Beziehungen zu klassifizieren. Die Faktoren sind: 1. Typen der Bewegung mit Berücksichtigung (a) des Raumes, in dem die Bewegung stattfindet, und (b) des Bewegungsmittels, 2. Richtung der Bewegung, 3. Kollektivsubjekt, 4. Ziel der Bewegung, 5. Raum, 6. Zeit und 7. Tempo. Bewegung weist also objektive und subjektive Momente auf. Im Mittelpunkt unseres Interesses steht vor allem die Fortbewegung von Lebewesen und Menschen. Als terminale Symbole der natürlichen Sprache werden Verben angegeben, deren Bedeutung durch die Menge der betreffenden Merkmale als typisch repräsentiert wird.²¹

Jedes dieser sieben Bedeutungsmerkmale (Seme) der Bewegungsverben ist also ein Komplex von Submerkmalen (Subsemen), den man als hierarchisch organisiertes metasprachliches Teilsystem auffassen kann. Das Strukturnetz der Beziehungen zwischen den metasprachlichen Elementen wird durch Hierarchie und Oppositionen charakterisiert. Die Elemente befinden sich also auf verschiedenen Abstraktionsstufen. Die Merkmale auf den untersten Stufen können die Bedeutung einzelner LE völlig individualisieren. Die Menge der Subseme auf jedem Weg, der ihre Beziehungen darstellt, identifiziert also das terminale Symbol, die betreffende LE, vollständig oder teilweise.²² Zum Beispiel gehört das Verb in dem Satz *Hoši se rozutíkali*. 'Die Jungen liefen auseinander.' zum Typ 1. Bewegung – menschlich – durch eigenen Körper – auf festem Boden, 2. alle Richtungen, 3. mehrere Subjekte, 4. ziellos, 5. Raum (s. 1.a) 1.), 6. Zeit – Anfang, 7. Tempo – schnell. Das Verb *jít* 'gehen' erscheint unter 1. Bewegung – belebt – menschlich – durch eigenen Körper – auf festem Boden; oder: Lebewesen – ohne Flügel, 3. aufrechte Körperhaltung des Subjektes, 5. (s. 1.a) 1.), 6. Dauer, 7. neutral; bzw. *jít do školy* 'in die Schule gehen' unter 4. (Ziel – Kontakt mit einem Objekt – normal).

Die Subseme können auch kombiniert werden, z. B.

'langsam' + 'anstrengend': *belhat se* 'humpeln'; *vléci se* 'sich schleppen';

'langsam' + 'faul': *loudat se* 'schlendern', 'trödeln', 'bummeln'; *kutálet se* (expr.) 'sich kugeln';

'langsam' + 'ungeschickt': *batolit se* (expr.) 'watscheln', 'dappeln' (mundartl.).

Auf Grund der vorigen Analyse könnte man eine Matrix zusammenstellen, in der jedem der senkrecht angeführten Verben aus der Menge der festgestellten und waagrecht angeführten Seme und Subseme die das jeweilige Verb identifizierenden zugeordnet wären.²³ Jedes Bewegungsverb muß einerseits das gemeinsame, das Teilsystem konstituierende BE 'Bewegung' aufweisen, andererseits aber durch distinktive BE von anderen Verben unterschieden werden. Das gemeinsame BE dient bei der Konfrontation als onomasiologische Basis, das differenzierende BE gibt den Stellenwert einzelner Verben im Teilsystem an. Zur weiteren Differenzierung tragen auch stilistische, kontextuelle und grammatische Merkmale sowie Häufigkeitsmerkmale bei.

Im Unterschied zu Wörterbüchern halten wir es für notwendig, die einzelnen Vorkommen der LE zu berücksichtigen, z. B. kann 'Zusammentreffen' (*setkáni*) ein Ziel haben, aber daneben auch ziellos sein (s. Nr. 4).

Die angewendete Methode ermöglicht die Reduktion der Anzahl der BE. Zum Beispiel liegt in unserem Fall folgende Relation vor: 819 LE: 120 Seme und Subseme (14,6%) und 87 Verbtypen (etwa 11%). Viele dieser Seme und Subseme wiederholen sich bei anderen LE:

Subjekt, Mittel, Ziel, Raum, Zeit, Richtung, Gegenstand, Mechanismus, Erscheinung, Eigenschaft, Kontakt, Distanz, Maß, Menge, belebt, menschlich, Lebewesen, konkret, abstrakt, horizontal, vertikal, physisch, mental, viel, wenig, positiv, negativ, schnell, langsam usw.²⁴

Die Analyse in Seme und Subseme bezeugt den linguistischen Charakter der Bedeutung. Es handelt sich um die signifikative im Unterschied zur denotativen Bedeutung. Seme und Subseme lassen sich nicht durch eine nichtlinguistische Taxonomie feststellen (wie z. B. in der Zoologie, Kinetik usw.), sondern nur durch eine Analyse des linguistischen Materials. Der Charakter dieser Elemente ist lexikalisch, nicht grammatisch. Grammatischen Charakter haben sie nur im Rahmen der Wortarten, denen sie angehören und die wir als kommunikative lexikalisch-grammatische Komplexe auffassen.

Die Analyse der Bedeutung in diskrete Bedeutungselemente entspricht dem heutigen Stand der Wissenschaft sowohl in den Natur- als auch in den Gesellschaftswissenschaften und bezeugt die Einheit der Welt. Das bedeutet keineswegs eine Liquidation der Bedeutung. Dieser Begriff bleibt nicht nur als Ausgangspunkt der linguistischen Analyse und Kernbegriff der lexikalisch-semanticen Sprachebene notwendig, sondern auch als wichtige Erscheinung für jeden Sprachbenutzer.

3. Aus der Konfrontation der Äquivalente der Bewegungsverben beider Sprachen, wobei das Tschechische die Ausgangssprache darstellt, ergeben sich folgende Resultate:²⁵

Symmetrie

- A. (1) Einwortäquivalente: *jít* 'gehen', *jet* 'fahren', *běžet* 'laufen', *letět* 'fliegen' usw.
- (2) synonymische Äquivalente: *couvat*, *ustupovat*, *jít dozadu* 'weichen', 'zurücktreten'; *přijít* (*přicházet*), *dojít*, *přibýt*, *dorazit*, *objevit se* 'kommen', 'eintreffen', 'ankommen', 'anlangen', 'gelangen', 'erscheinen', 'sich einfinden'.
- (3) Varianten: *cap(k)at*, *cup(k)at*, *cupitat*, *ťap(k)at* 't(r)rippeln' (umg.), 't(r)appe(l)n', 'trampeln', 'täppeln'; *hopkat*, *hupkat*, *hopsat* 'hüpfen', 'hopsen'.

Asymmetrie

- (4) Polysemie: *bloudit* 1. 'irren', 'fehlgehen'; 2. 'streifen', 'schweifen'; *vystoupit* 1. 'aus der Reihe (her)vortreten', 'austreten'; 2. 'aus dem Zug (aus)steigen'; 3. 'einen Berg besteigen'; 'gehen' 1. *jít* ('ein Schüler geht in die Schule'); 2. *jet* ('der Zug geht').
- (5) Aktionsart: *doprovodit* (perfektiv), *doprovázet* (imperfektiv) 'begleiten', 'geleiten' (neutral); *dostihnout*, *dostihovat* 'einholen'; *naskákat*, *naskakovat*, *naskočit* 'aufspringen'; *obrátit*, *obracet* 'umkehren'; Kontextbestimmung: *chodit* 'oft gehen'; *chodívat* 'hie und da gehen'; *jezdí* 'öfter fahren'; *chodívám do divadla* 'ich pflege ins Theater zu gehen'.
- (6) Rektion: *dojít pro* (Präposition) *někoho* 'jemanden (ab)holen'; *chodit do školy* 'die Schule besuchen'; *chodit po kolejích* 'auf den Gleisen entlang'.

gehen'; *jít po této cestě* 'diesen Weg gehen'; Unterschiede im Kasus: *následovat někoho* 'jemandem folgen'; *potkat někoho* 'j-m begegnen'; *předejít někoho* 'j-m zuvorkommen', 'j-n überholen'; *příjet, přibýt do Prahy* 'in Prag ankommen', 'anlangen', 'eintreffen'.

B. (7) syntagmatische Gliederung: *brodit se* 'waten'; *courat se* (umgangssprachlich expressiv) 'schlendern'; *procházet se* 'spazieren'; *vléci se* 'sich schleppen'; *srotit se, srocovat se* 'sich zusammenrotten', 'sich ansammeln'.

(8) Richtungsbestimmung: *jde (odchází)* 'er geht weg'; *jde (přichází)* 'er kommt her'; *zaletět (někam)* '(irgendwohin) fliegen', 'fort-/' wegfliegen'; redundant: *lězt na strom* 'auf einen Baum hinaufklettern'; *děti se honí na hřišti* 'Kinder jagen sich auf dem Spielplatz herum'; *proplazil se otvorem* 'er kroch durch die Öffnung hindurch'; analytisch: *přicestovat* 'angereist kommen'; *přiklusat* 'im Trab ankommen', 'angetrabt kommen' u. a.

(9) analytische syntagmatische, insbesondere durch Präfixe gebildete Konstruktionen gegenüber synthetischen: *doběhnout někam* 'bis irgendwohin laufen'; *doběhnout někoho* '(laufend) einholen'; *dojet* '(fahrend) einholen'; *vhopkovat* 'hereingehüpft kommen'; *dobelhat se někam* 'etwas humpelnd erreichen'; *doskočit někam* 'einen Sprung machen'; *kličkovat* 'im Zickzack laufen'; *hnout se* 'sich in Bewegung setzen'; *fnišovat* 'den Endspurt ansetzen'; *naběhat se* 'sich müde laufen', 'nach Herzenslust herumlaufen'; *poodejít* 'ein wenig zur Seite gehen', 'sich auf einige Schritte entfernen'; *roztančit se* 'zu tanzen anfangen' usw.

Manche deutsche Äquivalente sind ad hoc Neubildungen und Umschreibungen allgemeinen Charakters. Sie befinden sich auf verschiedenen Abstraktionsebenen. Dasselbe gilt auch umgekehrt: *jet na koni (rajtovat (umg.))* 'reiten' ('auf einem Pferd' im Unterschied zu: 'auf einem Kamel'); *pyšně si vykračovat* 'stolzieren' ('stolz einerschreiten'); *pohybovat se pomalu, lině, nepozorně* 'zuckeln' (umg.); *chodit na chůdách* 'stelzen' ('auf Stelzen gehen') u. a.

(10) Phraseologie: *vzal roha (grob), utekl, upíáchl, zdejchnul se* u. a. 'er lief davon', 'ging durch', 'riß aus', 'hat Reißaus genommen', 'gab Fersengeld', 'machte sich aus dem Staub'.

(11) Verschiedenheit der syntaktischen Konstruktion: *děti se hemžily (mravenčily) na hřišti* 'der Spielplatz wimmelte von Kindern' (Austausch von Subjekt und Adverbiale).

(12) Die unter (9) angeführten Beispiele zeigen auch, daß die eine Sprache gegenüber der anderen eine bestimmte Begriffssphäre tiefer differenziert als die andere, die gegenüber dem Einwortlexem nur freie Verbindungen, hauptsächlich vom Typ Verb + Adverb hat. Die Lücken in der einen Sprache werden vor allem bei Einwortbezeichnungen durch Wort- und Bedeutungsentlehnung aus der anderen Sprache ausgefüllt. Das bezeugen z. B. tschechische Wörter *maširovat* (militärischer Slang) 'marschieren' (umg. expr.) 'gehen', *pendlovat* (umg.) 'pendeln', *vandrovat* (umg. expr.) 'wandern', *šven-*

covat (veralt., Slang) 'schwänzen', *bumlovat* (veralt., umg.) 'bummeln' und das bereits angeführte *rajtovat*. Es handelt sich hauptsächlich um stilistisch markierte LE, die nicht zum Systemzentrum gehören.

4. Schlußbemerkungen und Ausblick:

Die Lexikologie beansprucht heutzutage eigene tiefgründigere Analysemethoden als früher, die Anwendung dieser Methoden auf ein umfangreicheres Material als in den meisten bisherigen Arbeiten und eine allseitige Beschreibung aller Aspekte der LE und ihrer Beziehungen. Sie hat enge Kontakte vor allem mit der Syntax und der Phonologie. Die syntaktischen Valenzen ergeben sich aus der Kombinationsfähigkeit der LE und aus ihren semantischen Potenzen. Auch die Lexikologie, ähnlich wie die Phonologie, interessiert die Analyse in distinktive Merkmale und ihre Komponenten. Dazu kann die konfrontative Methode, die zur Feststellung sowohl der Übereinstimmungen als auch der Unterschiede führt, wesentlich beitragen.

Die Analyse ist kein Selbstzweck. Sie zielt auf den synthetischen Aufbau der Teilsysteme und ihrer Beziehungen. Zur synthetischen Etappe der Analyse gehört auch die Berücksichtigung der Ergebnisse aus anderen Sprachebenen oder die inner-sprachlich-intersprachliche Konfrontation einer Begriffskategorie auf mehreren Sprachebenen, wie sie von I. Poldauf in diesem Band am Beispiel des Platzbegriffs demonstriert wird. Die Untersuchung der Teilsysteme verspricht gute Resultate, und zwar nicht nur in linguistischer, sondern auch in extralinguistischer Hinsicht (Didaktik, Technik). Natürlich überschätzen wir unsere Ergebnisse nicht; weitere Arbeiten und Arbeitserfahrungen sind notwendig.

Von diesen linguistischen Ergebnissen sind vor allem die typologischen wichtig.²⁶

- (1) In der deutschen Sprache dominiert der polysynthetische Sprachtypus mit Zusammensetzungen, aber auch der isolierende und introflexivische ('Fenster' – Plural 'Fenster'; 'Vater' – 'Väter'; 'ich gehe' – 'ich ging') treten auf. Im Tschechischen dagegen dominiert der flexivische Sprachtypus, für den die Plurivalenz der Form typisch ist: *přijde* 'er wird kommen' (3. Person, Singular, Präsens, Indikativ, Aktiv) gegenüber *přijdete*, obgleich auch andere Sprachtypen (der isolierende, agglutinative, polysynthetische und introflexivische) teilweise vordringen.²⁷
- (2) Eine Kumulation der Funktionen gibt es aber auch im Deutschen, vor allem gegenüber dem Tschechischen, in der Einbeziehung des Adjektivs und Adverbs in eine einzige Wortart (das charakterisierende Beiwort).²⁸ Wichtig ist auch die Tatsache, daß deutsche Substantive ähnlich wie die französischen und englischen Artikel haben, was im Tschechischen durch verschiedene Determinatoren und Quantifikatoren, aber auch durch den Situationskontext kompensiert werden muß.
- (3) Das deutsche Wort ist weniger kontextgebunden und kontextsensitiv als das französische und englische, aber mehr als das tschechische²⁹, das eine größere Kontextautonomie aufweist. Das bezeugen auch unsere Feststellungen hinsichtlich des Ausdrucks der Richtung und der Aktionsarten (vgl. 3. (5), (8)): *jít* 'gehen' – *chodit* 'oft gehen' – *chodívat* 'zu gehen pflegen' u. a.

- (4) Das Deutsche zeigt gegenüber dem Französischen eine Vorliebe für konkrete Einzelbezeichnungen, und zwar in relativ höherem Maße als das Tschechische [vgl. (9)]. Dasselbe gilt auch von den Richtungsbestimmungen [vgl. (8)], die im Deutschen oft redundant sind.
- (5) Bemerkenswert ist auch der relative Unterschied zwischen den syntaktischen Konstruktionen (vgl. (11)) und Rektionen (vgl. (6)) sowie die grammatische Lösung im Unterschied zum lexikalischen Ausdruck (vgl. wieder Aktionsarten).

Natürlich kann man aus diesen Beobachtungen keine weitreichenden Schlußfolgerungen über eine unterschiedliche Denkweise beider Völker und über die sprachliche Zwischenwelt ziehen.³⁰

Neben linguistischen Erkenntnissen ergeben sich aus der Konstruktion von Teilsystemen auch technische Möglichkeiten. Man wird in Zukunft imstande sein, die durch die qualitative Analyse gewonnenen Seme und Subseme, ihre Kombinations- und Selektionsregeln zu speichern. Dasselbe gilt auch von den Kombinationsregeln und syntaktischen Beziehungen der LE. Diese erstrebte technische Etappe muß linguistisch gut vorbereitet werden.

Anmerkungen:

- 1 S. Ullmann, Semantic Universals. In: *Universals of Language*, Ed. J. H. Greenberg. Sec. ed., Cambridge (Mass.) – London 1966, S. 230 ff.
- 2 J. Filipec, Ekvivalenty a synonyma v slovní zásobě. In: *Slovo a slovník*. Bratislava 1973, S. 131–144.
- 3 V. Mathesius, On Linguistic Characterology with Illustrations from Modern English. In: *Actes du Ier Congrès de Linguistes*. Haag 1928, S. 56–63. Andere Arbeiten desselben Autors in seinem Buch *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947; B. Trnka, *Méthode de comparaison analytique et grammaire comparée historique*. Trav. Cercle linguist. Prague I (1929), S. 33–38.
- 4 K. Horálek, Několik poznámek o srovnávací metodě v jazykovědě a v literární vědě. In: *Rusko-české studie, Jazyk a literatura II*. Praha 1960, S. 7–18; V. Barnetová, V. Barnet, *O konfrontačním studiu příbuzných jazyků*. Acta Univ. Carolinae Philologica, Slavica Pragensia IV. Praha 1962, S. 53–60.
- 5 Gründe für die Unterscheidung verschiedener Stufen der Konfrontation vgl. bei G. Jäger, *Konfrontation und Translation*. Dt. Fremdsprache 9 (1972), S. 235 ff.
- 6 Zur Frage der Übersetzung vgl. M. Wandruszka, *Esquisse d'une critique comparée de quelques langues européennes*. Trav. Linguistique et Littérature V, 1. Strasbourg 1967, S. 170–184; J. Filipec, *Zur sprachlich-stilistischen Analyse der tschechischen Übersetzungen der Dramen Bertold Brechts*. In: *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur II*, Hrsg. B. Havránek, R. Fischer. Abh. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol.-hist. Kl. 59 (1968) 2, S. 17–45. Vgl. auch *Übersetzungswörterbücher, von denen vor allem das von Ščerba noch immer als Muster gilt*: Л. В. Щерба, М. И. Матусевич, *Русско-французский словарь*. 9-ое изд., Москва 1969.
- 7 E. Coseriu, Zusammenfassung der Ergebnisse. In: *Probleme der konfrontativen Grammatik*. Sprache Gegenwart 8 (1970), S. 175: 'Die konfrontative Grammatik, als von der üblichen kontrastiven Grammatik verschieden, kann nach dieser Tagung (im Jahre 1969! Anm. d. Vf.) als offiziell begründet gelten'. – Hat man schon die Arbeiten der russischen und Prager Linguisten vernachlässigt, sollten wenigstens die Arbeiten von Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*. Paris 1932; 2e éd., Bern 1944; A. Malblanc, *Pour une stylistique comparée du français et de l'allemand*. Paris 1944, 2e éd. 1963, und andere berücksichtigt werden.
- 8 6 Bde. Praha 1952–1964.
- 9 Wir verwenden hier vor allem Material aus dem *Česko-německý slovník I, II*. Praha 1968 (Red. H. Siebenschein), an dem mehrere gute Kenner beider Sprachen mitgearbeitet haben. – In unseren anderen Arbeiten verwenden wir auch das Material anderer Sprachen, vor allem des Russischen, z. B. *Ke konfrontaci dílčích sémantických systémů v slovní zásobě dvou různých jazyků*. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha 1973, S. 279–295.
- 10 J. Filipec, *Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*. Trav. linguist. Prague 2 (1966), S. 257–275, insbes. 265 ff.
- 11 J. Bělič, *Nástin české dialektologie*. Praha 1972, S. 325 ff., 365 f.
- 12 V. Skalička, *Typologie a konfrontační lingvistika*. Českosl. Rusistika 7 (1962), S. 210 bis 212.
- 13 S. Ullmann, *Descriptive Semantics and Linguistic Typology*. Word 9 (1953), S. 225–240; *Précis de sémantique française*. 2e éd., Bern 1959, S. 316 f.
- 14 Die deutsche Sprache I. Leipzig 1969, S. 429–435 (W. Fleischer). Vgl. auch den Aufsatz von E. Skala in diesem Sammelband; M. Těšitelová, *K typologii slovanského slovníku*

- z hlediska kvantitativního. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistu. Praha 1968. S. 95–99.
- 15 M. Dokulil, Ke koncepci srovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti tvoření slov. *Slovo a slovesnost* 24 (1963), S. 85–105. – Die statistischen Angaben sind nicht immer einwandfrei. So behauptet z. B. T. Milewski, daß Abstrakta in Texten höhere Häufigkeit als Konkrete aufweisen, vgl. Предпосылки типологического языкознания. In: Исследования по структурной типологии. Москва 1963, S. 20 ff.
- 16 Das ist im Dialog gut zu beobachten: 'Ja, so was! – Was denn? – Also, was alles heute passieren kann? – Quetsch dich endlich aus! – Ich habe ihm 100 Mark gegeben, aber er hat es verweigert! – Wer? – Na, XY!' Diese suprasyntaktischen Beziehungen werden selten berücksichtigt. Es wird auch vorausgesetzt, daß man einzelnen lexikalischen Formativen Lexikon-Definitionen (oder auch, wie bei Chomsky, nur syntaktische Merkmale) zuordnet, aber diese fallen dem Verfasser einsprachiger erklärender Wörterbücher nicht zu, sondern sind Resultat einer sorgfältigen Analyse vieler Kontexte, in denen sich alle relevanten Merkmale realisieren, von denen nur die gemeinsamen abstrahiert werden. In semantischer Hinsicht realisiert sich also jede LE nicht notwendig in einer Satzaussage, sondern in einem minimalen Kontext. Deshalb ist die generative Semantik der generativen Grammatik übergeordnet: Sem → S → (NP – VP).
- 17 Dazu z. B. Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко, Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. In: Проблемы двуязычия и многоязычия. Москва 1972, S. 32 f.
- 18 Vgl. unseren Versuch mit den Verben der Bewegung, der Lage und der Lageveränderung in dem sub 9 zitierten Aufsatz.
- 19 Zum Unterschied zwischen Metasprache und Mittlersprache vgl. G. Jäger, Ziele des polnisch-deutschen und des tschechisch-deutschen Sprachvergleichs und einige Fragen der Erklärung und Wertung von Übereinstimmungen und Unterschieden zwischen den Sprachen. *Wiss. Z. Karl-Marx-Univ., Gesellsch.- u. sprachwiss. R.* 23 (1974) 5.
- 20 Vgl. op. cit. sub 9.
- 21 Die Anfänge dieser Methodik sind in unserem Aufsatz aus dem Jahre 1964 dargestellt; Zur Theorie und Methode der lexikologischen Forschung. In: Zeichen und System der Sprache III. Berlin 1966, S. 167 ff.; und: Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System. *Trav. linguist. Prague* 3 (1968), S. 115 ff. Mit den Bewegungsverben beschäftigen sich sehr gründlich auch K. Baumgärtner, Die Struktur des Bedeutungsfeldes. In: Satz und Wort im heutigen Deutsch. Sprache Gegenwart 1 (1967), S. 171 ff.; Ch. J. Fillmore, Types of Lexical Information, 1969. In: Semantics. Cambridge 1971, S. 370–392; H. Diersch, Verben der Fortbewegung in der deutschen Sprache der Gegenwart. *Abh. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol.-hist. Kl.* 62 (1973) 3 (eine traditionelle solide Arbeit); L. Vaina-Puşcă, Les verbes de mouvement du point de vue sémantique. *Cah. Linguist. théor. et appliquée* 10 (1973) 1, S. 97 ff.; der slowakische Germanist V. Schwanzer u. a. Die Dissertation von Y. Ikegami, The Semiological Structure of the English Verbs of Motion: A Stratificational Approach. Yale Univ. 1969, ist mir unbekannt.
- 22 Im Unterschied zu K. Baumgärtner ist das Ziel dieser Methode nicht nur die Identifikation der semantischen Klassen, wie z. B. zum Verb 'reiten': Pferd, Esel, Maultier (vgl. schon Porzig!), sondern auch die volle individualisierende Identifikation, die Baumgärtner dem Bild- oder enzyklopädischen Wörterbuch überläßt, op. cit., S. 171.
- 23 Vereinfacht in J. Filipec, Zum Aufbau einer strukturellen Lexikologie und lexikalischen Semantik. In: Actes du Xe congrès international des linguistes II. Bucarest 1970, S. 606. Vgl. auch unseren sub 9 zitierten Aufsatz, S. 292.
- 24 Viele dieser Seme wiederholen sich in den Sememen anderer LE, vgl. z. B. J. Oravec, Semantische Struktur der primären Präpositionen (illustriert durch slowakisches Material). In: *Recu. linguist. Bratislava* 3, 1972, S. 51 ff. Bei den Präpositionen gibt es folgende Gegensätze der Bedeutungen: Raum: (statisch, lokal) – (dynamisch, Richtung),

Kontakt – ohne Kontakt (Distanz), Ausgangspunkt – Ziel usw. Vgl. auch Б.Ю. Городецкий, В. В. Раскин, Методы семантического исследования ограниченного подъязыка. Москва 1971, S. 220 ff.: Verzeichnis der funktionalen Klassen, zu denen LE gehören, wie 'Tätigkeit', 'Agens', 'Objekt', 'Ort', 'Zeit', 'Art und Weise', 'Ziel', 'Instrument'.

- 25 Vgl. unseren Aufsatz Některé otázky konfrontace slovní zásoby dvou jazyků (Referat aus dem Jahre 1973). *Slavica slov.* 1976.
- 26 Über die inhaltlich orientierte (kontensive) Typologie vgl. С. Д. Кацнельсон, Типология языка и речевое мышление. Ленинград 1972.
- 27 V. Skalička, Typ češtiny. Praha 1951.
- 28 J. Erben, Abriß der deutschen Grammatik. 2. Ausg., Berlin 1959, S. 103 ff.; H. Glinz, Die innere Form des Deutschen. 3. Ausg., Bern-München 1962.
- 29 Zur ersten Aussage vgl. S. Ullmann, Grundzüge der Semantik. Berlin 1967, S. 285, zur zweiten M. Dokulil in diesem Sammelband.
- 30 Vgl. E. Erämetsä, Deutsch-finnische Konfrontation im Bereich des Objekts. In: Probleme der kontrastiven Grammatik. *Sprache Gegenwart* 8 (1970), S. 150 f. zum Unterschied zwischen *přijet do Prahy* 'in Prag ankommen', 'anlangen', '(bei j-m) eintreffen' u. a. (vgl. 3., (6)).

Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a onomaziologie při konstrukci dílčích systémů v slovní zásobě

1.1. Usnesení lexikologicko-lexikografické komise při MKS věnovat současně 4. pracovní zasedání lexikální sémantice odpovídá jak usilování současné světové lingvistiky, která od dřívějšího, víceméně jen formálního pojetí jazyka postoupila k výzkumu obsahu jazykových forem, jazykových jednotek, k výzkumu jazykových rovin a vazeb mezi nimi, tak i výzkumu v lexikologii, ať už se zabývá slovem slovo-tvorným morfémem, slovním spojením, ať už je orientována synchronně, a to jedno-jazyčně i konfrontačně, anebo historicky, etymologicky a komparatisticky.

Cíle našeho zasedání je třeba vidět nejen extenzivně, v popisu jednotlivých úseků lexikální sémantiky homogenního jazykového celku i jejich vztahů k dalším úsekům (např. syntax, dialektologie a onomastika), ale především intenzivně, kvalitativně: jde o vyjasnění principiálních otázek, počítaje v to i otázky pojmoslovně terminologické, o otázky metodologické, vyrůstající z dlouholeté práce většiny účastníků tohoto zasedání, ale i o naznačení dalších směrů výzkumu a aktuálních otázek, na něž by se měla zaměřit tato práce v budoucnosti. Je samozřejmé, že hlubší výzkum v jednotlivých jazycích, zaměřený víceméně konfrontačně, přispěje k hlubšímu poznání slovanských jazyků, stejně jako je třeba, aby se poznání jednotlivých aspektů jednotek slovní zásoby dostalo v blízké budoucnosti žádoucí syntézy.

1.2. Lexikální sémantika (sémaziologie) je úsek lexikologie a jazykové sémantiky, a to úsek základní, i když ne jediný.¹ Podává totiž popis a výklad významů forem jednotek slovní zásoby všech slovních druhů. Znalost těchto významů je nutná pro poznání specifických významů slovotvorných částí, morfémů a tvoří nutnou konstituents větné propozice. Není také třeba nazývat strukturně orientovanou lexikologii lexematikou,² protože i ona pracuje s monosémickými lexikálními jednotkami.

1.3. Které jsou hlavní rysy charakterizující současný stav lexikální sémantiky?

1.3.1. Je to především úsilí o její systémově strukturní popis a výstavbu.³ Toto úsilí se projevuje pojetím jednotky slovní zásoby jako mikrosystému v rámci makrosystému slovní zásoby, pojetím jazykových rovin s jejich souvztažnostmi a pojetím lexikální jednotky jako ohniska, v němž se setkávají gramatické a lexikální významy různých abstrakčních úrovní. V každé lexikální jednotce jde jednak o jazykové vztahy interní — mezi lexikální formou a významem — a o jazykové vztahy externí — mezi lexikálními formami a významy různých lexikálních jednotek, jednak o mimojazykové vztahy k označeným skutečnostem. Vnitřní gramatičnost je reprezentována nejobecnějšími komplexními kategoriemi slovních druhů a morfologickými kategoriemi s užší působností, vnější gramatičnost rozdílů valenčními a transformačními.⁴

1.3.2. Druhý rys, vyplývající z tohoto teoretického postulátu, je metodologický: je to snaha popsat a objektivizovat význam, který se někdy považuje za nepostižitelný (jev „černé skříňky“),⁵ přístupem z vnějšku, souhrnem formálních a gramatických parametrů. Tomu právě slouží mnohoaspektový popis lexikálních jednotek, naznačený v mé práci uvedené v pozn. 4. Je však nutné i pozitivní vymezení obsahu jednotek množinou jejich významových komponentů na základě metody vnitrojazykové konfrontace lexikálních jednotek, což je obdoba zjišťování distinktivních rysů fonémů.⁶

1.3.3. Třetím rysem současné etapy výzkumu v sémantice je empirismus a materiálová orientace. Na rozdíl od generativní gramatiky, která dokumentovala teorii ojedinělými, dobře vybranými příklady slov užitých ve výpovědních situacích, přistupujeme dnes k výzkumu na širokém materiálovém základě. Vzniklo už např. několik příspěvků na základě nového jednosvazkového Slovníku spisovné češtiny, který obsahuje téměř 50 000 heslových slov.

1.3.4. Čtvrtý rys výzkumu v lexikální sémantice je její vztah k mimojazykové skutečnosti. Pro slovní zásobu je tento vztah typičtější než pro kteroukoli jinou

¹ J. Filipec, *K výstavbě lexikologie jako lingvistického úseku*, sb. *Sápostavitelno izučavane na častnite leksikalni sistemi na slavjanskite ezici v sinchronija i diachronija*, Sofija 1979, 7—22. — Nesprávně ztotožňuje lexikologii s vědou o významu slov, tedy s lexik. sémantikou, např. *Handbuch der Linguistik* (vyd. H. Stammerjohann), München 1975, s. 255. Ztotožnění obou úseků vyplývá i z formulace J. N. Karaulova *Obščaja ruskaja ideografija*, Moskva 1976, s. 19: „Lexikologie se zabývá otázkami lexikální sémantiky.“

² E. Coseriu, *Les structures lexématiques*, *Zeitschrift für franz. Sprache und Liter.*, Beiheft, Neue Folge, Heft 1: *Probleme der Semantik*, 1968, 3—16, zvláště když se zde píše jednak o obsahu lexému, jednak se nazývá lexémem jednotka lexikálního obsahu, s. 8.

³ J. Filipec, *Zum Aufbau einer strukturellen Lexikologie und lexikalischen Semantik*, sb. *Actes du Xe Congrès Internat. des Ling.* 2, Bucarest 1970, 601—607.

⁴ J. Filipec, *K úkolům české lexikologie*, *SaS* 29, 1968, s. 267n. — I. Němec, *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968, s. 44n.

⁵ G. Wahrig, *Anleitung zur grammatisch-semantischen Beschreibung lexikalischer Einheiten*, *Linguistische Arbeiten* 8, Tübingen 1973, s. 14.

⁶ V. Hrabě, *K překonávání vlivu soudobých buržoazních jazykovědných směrů na naši lingvistiku*, sb. *O marxistickú jazykovedu v ČSSR*, Bratislava 1974, s. 47n. — Na rozdíllost fonologie a sémantiky vhodně upozornil O. N. Trubačev, *Etimologičeskije issledovanija i leksičeskaja sémantika*, sb. *Principy i metody semantičeskich issledovanij*, Moskva 1976, s. 158.

jazykovou rovinu. Její jednotky tuto skutečnost pojmenovávají a svým významem ji specificky odrážejí, vyjadřující při tom zkušenosti, stanoviska a postoje příslušných, především národních společenských celků jako kolektivních uživatelů jazyka a slovní zásoby. Slovní zásoba jako součást jazyka tvoří most mezi mimojazykovou skutečností a lidmi, jimž zprostředkovává poznání světa a vzájemné dorozumění o něm. Toto dorozumění, ať mluvené nebo psané, je zároveň praktickou verifikací faktu, že příslušné lexikální formě byl přiřazen žádoucí význam.

1.4. Zjištění o povaze významu a metodách jeho výzkumu odpovídají zásadám marxistické lingvistiky, při jejímž rozvíjení využíváme domácích tradic, u nás reprezentovaných především pražskou školou, závažných prací slovenských lingvistů a perspektivních podnětných výsledků zahraniční sémantiky a jazykovědy, především sovětské, ale i sémantiky rozvíjené v NDR, PLR, BLR, ve Francii a jinde. Také základní teze o souvislosti částí a celku, jednotky a systému, o vztahu jazyka a textu, kontextu a slova, spojení obecného a zvláštního v každé jednotce, dále pak pojetí abstrakce jako jednoty rozmanitého, vztah teorie a praxe, popř. experimentu, vztah kvality a kvantity odpovídají základním zákonům a zjištěním dialektiky a dialektické logiky a znamenají nosnou základnu při budování sémantiky.⁷

1.5. Lexikální sémantika využívá výsledků celé řady věd. K hlavním patří stále ještě nedosti rozpracovaná sémiotika, věda o jazykových znacích, dále gnozeologie, zkoumající neustále se rozvíjející proces poznání s jeho stupni počítetek — vjem — představa — pojem, které se v různé míře odrážejí v obsahu lexikálních jednotek různých druhů slov, logika, zvláště pokud jde o teorii relací, interdisciplinární oblasti sociolingvistika a psycholingvistika, psychologie a některé matematické úseky. Pro historickou sémantiku jsou to ovšem další pomocné vědy historické.⁸

2. Při výstavbě lexikální sémantiky jako lexikologického úseku je třeba stále sledovat vztah částí a celku. To je možné jen se zřetelem k dílčím systémům, jejichž jednotky jsou spjaty nejtěsnějšími sémantickými vztahy. Tyto dílčí systémy a jejich vztahy je třeba vidět na pozadí celku, systému slovní zásoby. Uplatňuje se tedy předjímající hypoteticko-empirická metoda.⁹

V této souvislosti je důležité úsilí o adekvátní popis modelu lexikální jednotky. Dosavadní nejznámější modely jsou trojúhelníkový (Ogden - Richards) a čtyřúhelníkový, a to lichoběžníkový (K. Heger) a model Klausův. Se čtyřúhelníkovým modelem pracuji zhruba od r. 1957 i já, i když jazykovým skutečným je adekvátní jedině model prostorový, mimo jiné i proto, že lexikální jednotka zasahuje do tří rovin, do roviny jazyka, mimojazykové skutečnosti světa a do roviny vědomí.

Zásadní důležitost má rozlišení abstrakčních úrovní, které vyznačují polysémický lexém proti monosémické lexikální jednotce a jejímu užití v kontextu. Všechny tyto typy jednotek mají v jazyku svou funkci a specificky se uplatňují při výzkumu. V dalším výkladu budeme pracovat především s monosémickými lexikálními jednotkami, lexemi, tj. lexémy s jednotlivým invariantním významem. Tyto jednotky-typy se realizují v textech jako exempláře (výskyty.

⁷ M. M. Rozental, *Principy dialektické logiky* Praha 1962, s. 91n. — J. Filipec, *K otázce slova a významu*, sb. *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, s. 275n. — V. Budovičová, *K metodologii sémantického výzkumu*, tamže, s. 268. — E. Sekaninová, *Úlohy lexikologie a lexikografie*, sb. *O marxistickou jazykovědu v ČSSR*, Bratislava 1974, s. 197n. — J. Petr, *Místo K. Marxe a B. Engelse v dějinách jazykovědy*, tamže, s. 246n., s důležitými formulacemi o významu.

⁸ I. Němec - E. Michálek, *Vztah sémantiky staročeské slovní zásoby ke společenské situaci*, *Slavia* 47, 1978, 14–22.

⁹ *Sowjetische Arbeiten zur sprachwissenschaftlichen Methodologie*, *Linguistische Studien*, Reihe B, Berlin 1979, zvl. práce V. N. Migirina a J. S. Stepanova.

alolexy) a u ohebných slovních druhů jako slovní tvary (slovoformy). S výskyty lexikálních jednotek pracujeme při popisu přenášení významu, při zjišťování frekvence alolexů a slovních tvarů, při gramaticko-stylistickém hodnocení a při výzkumu dynamiky v slovní zásobě.

2.1. Stejně jako lze analyzovat lexikální formu, je možno analyzovat i lexikální význam, tj. jazykově formovanou obsahovou entitu přiřazenou k lexikální formě a odrážející jisté příznaky předmětů a jevů a jisté postoje uživatelů jazyka. Tyto příznaky a postojové rysy se v jednojazyčných výkladových slovnících formulují pomocí výkladů významu, které mají povahu pravidel kodifikujících příslušnou sémantickou normu a zároveň povahu pravidel užití slova v příslušném významu. Charakteristika oblasti užití lexikální jednotky v typických kontextových spoje-ních je nutným doplněním výkladu, protože se v ní význam obohacuje o kontextové rysy, což dokládají různá kontextová synonyma zkoumaného slova v jeho různých kombinacích, a protože se v ní realizuje potenciální sémantická motivace, jazykové ztvárnění sémantických potencií uložených ve významu. Ve významu lze rozlišit tři složky: pojmové jádro s nocionálními komponenty, pragmatickou složku a kontextové prvky.¹⁰

Fakt, že význam lexikální jednotky může být formulován pomocí přirozeného jazyka ve funkci metajazyka výkladem, a na druhé straně členitelnost významu v hierarchizované struktury komponentů, vysvětluje povahu významu, jeho „pružnou stabilitu“, tj. jednak jeho relativní ustálenost a invariantnost, jednak jeho měnitelnost při označování různých skutečností.

Každá lexikální jednotka je svým tvarem i významem ve vztahu s jinými jednotkami v textovém řetězci i v systému lexikálních prostředků. I vzhledem k tvarovým a slovotvorným souvislostem a k distribuční oblasti, i vzhledem k paradigmatickým souvztažnostem má povahu jazykové hodnoty a v této funkci ji označujeme jako *sémém*.¹¹ Sémém je monolingvální jednotlivý význam lexie a zároveň její jazyková hodnota v dílčím sémantickém systému. Je to hierarchizovaná konfigurace sémantických komponentů (sémů) nocionálních, popř. i pragmatických.

Z toho, co bylo uvedeno, vyplývá snaha o lingvistické vyjádření „mimo-jazykové (tj. denotativní) sémantiky“.¹² Ta se projevuje maximálním příklonem k jazykovému výkladu významu, ke komponentům zjištěným vnitrojazykovou konfrontací jednotek v dílčích systémech a k průnikovým komponentům vyplývajícím ze spojitelnosti slov (*klasémy*, podle terminologie Coseriovy, Pottierovy a Greimasovy).

2.2. Převážně empirický charakter výzkumu v lexikální sémantice nevylučuje pokusy o její výstavbu deduktivním postupem s příklonem k logice. Přitom se hledají různé evidentní pojmy, výchozí axiomy, z nichž by bylo možno vyvodit dostatečně silnou teorii. Domníváme se, že za ně lze považovat pojmy vztahu, v našem případě především sémantického, hierarchie, dvojí strukturace jednotek v systému prostředků a v řečových aktech, v textech a funkční hledisko zahrnující jazykové i mimojazykové funkce jazyka. Tyto pojmy se ostatně v našich výkladech stále opakují.

2.3. Úkolem a náplní lexikální sémantiky je sémantický popis a výklad lexikálních jednotek, tj. slov a ustálených slovních spojení. Jde při tom o všechny druhy slov a v první řadě o slova nemotivovaná. Jejich znalost předpokládá i sémantika slov motivovaných. Specifickým úkolem je sémantika frazeologie. Výcho-

¹⁰ A. J. Greimas, *Sémantique structurale*, Paris 1966, s. 44n. — L. A. Kiseleva, *Voprosy teorii rečevogo vozdejstvija*, Leningrad 1978.

¹¹ O pojmu hodnoty, též s kritikou pojetí F. de Saussura, srov. S. D. Kacnel'son, *Soderžanije slova, značenije i oboznačenije*. Moskva - Leningrad 1965, s. 62n.; *Tipologija jazyka i rečevaje myšlenije*, Leningrad 1972, s. 20n.

¹² O. N. Trubačev, práce cit. v pozn. 6, s. 158n.

diskem výkladu je teorie významu a jeho vztahů k označené mimojazykové skutečnosti a k myšlení, jak to vyplývá i z modelu lexikální jednotky. Patří sem dále charakteristika tří složek významu: pojmové, pragmatické a kontextové. Primární důležitost má popis polysémických lexémů, protože polysémie patří, jak u nás zdůraznil už A. Ziskal, k základním jazykovým strukturám a protože rozlišení významů vyčleňuje i základní monosémické lexikální jednotky zahrnuté v polysémických lexémech.¹³ S tím souvisí i problematika výkladu (definice), u různých druhů slov specifická, a otázky komponentové analýzy a metajazyka. Polysémie souvisí s homonymií. Při vydělování a analýze významů se využívá všech formálních a gramatických ukazatelů (srov. výše). Dále sem patří otázka sémantické spojitelnosti lexikálních jednotek v oblasti jejich užití a jejich zapojení do větné, popř. textové souvislosti. Další úsek tvoří otázka sémantické motivace (též derivace) slov, otázka přenašení významu/pojmenování (sekundární nominace) v rámci téhož významu i mezi významy. Na základě těchto operací lze určit typy významu, a to podle druhů slov, podle sémantické autonomnosti/neautonomnosti slov (otázky valence, kontextové podmíněnosti), podle pojmových a nepojmových složek významu a vzhledem k sémantické motivaci.

2.4. Při vnitrojazykové konfrontaci jednotek a při sémantické typologii slovních druhů se ukazuje, že lexikální sémantika (sémaziologie) má svůj protějšek v onomaziologii, která je dalším důležitým úsekem obsahově orientované lexikologie a v širším smyslu jazykovědy. V prvním případě (konfrontace jednotek) jde o sémantické vztahy mezi dvěma a více jednotkami, v druhém případě o typologii slovních druhů (autosémantika, plnovýznamové druhy slov proti synsémantikům, neplnovýznamovým, a to deiktickým a zástupným, kvantifikujícím, spojujícím a modálním druhům slov).¹⁴

Sémantický vztah se realizuje mezi významy dvou a více lexikálních jednotek na základě jejich společných prvků. Jde o vztahy synonymie (tytéž nociónální prvky: $S_x - S_x$), antonymie ($S_x - S_{nonx}$), hyperonymie, hyponymie a kohyponymie ($S_x - S_{xy}$; $S_x : S_{xy} - S_{xz}$), ale i o vzdálenější souvislosti ($S_{xy} - S_{zy}$).¹⁵ Takto pojatá onomaziologie, vycházející od významu/pojmu jisté základní lexikální jednotky a přiřazující k ní (k jejímu významu/pojmu) lexikální jednotky významově souvztažné, týká se všech druhů slov a tvoří organizující základ pro obsahové souvislosti v lexikologii i v syntaxi.¹⁶

Poznámky: 1. V odborné literatuře proti sobě stojí dvě protikladná stanoviska: podle prvního je onomaziologie zahrnuta v sémantice,¹⁷ podle druhého naopak onomaziologie sémantiku zahrnuje.¹⁸ Podle našeho názoru jsou oba tyto úseky rovnocenné a komplementární, stejně jako je tomu v případě abecedního a pojmového slovníku. Sémantika ovšem onomaziologii předchází.

2. Ani po výkladech citované dvojsvazkové sovětské publikace *Jazykovaja nominacija* není vyřešen rozpor, který vidíme v tom, že teorie pojmenování se nutně týká všech druhů slov, ale pojmenovacími jednotkami jsou slovní druhy plnovýznamové (srov. výklady A. A. Ufimceevové v práci cit. v pozn. 14, s. 41n.). J. Horecký (*Slovenská lexikológia 1*, Bratislava 1971, s. 32)

¹³ A. Ziskal, *Přispěvky k lexikografické teorii i praxi*, SaS 4, 1938, s. 19n.

¹⁴ A. A. Ufimceva, *Leksičeskaja nominacija*, sb. *Jazykovaja nominacija* (Vidy naimenovanij), Moskva 1977, s. 31n., srov. též *Obščee jazykoznanije* (*Vnutrennaja struktura jazyka*), Moskva 1972, s. 447.

¹⁵ J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968, s. 405n., 446n.

¹⁶ N. D. Arutjunova, *Sintaksis*, sb. cit. v pozn. 14, s. 299.

¹⁷ E. V. Zanežin, *Nekotoryje obščije voprosy onomastologii*, *Filolog. nauki* 1969, č. 6, s. 84 až 93.

¹⁸ G. V. Kolšanskij, *Lingvo-gnoseologičeskije osnovy jazykovoj nominacii*, sb. *Jazykovaja nom.* (Oščičije voprosy), Moskva 1977, s. 145.

řeší tento rozpor tak, že chápe všechny slovní druhy jako pojmenování mimojazykových skutečností a pojmenování vztahů. Jiné možné řešení je chápat označování jako pojem širší, nadřazený pojmu pojmenování (vedle deixe aj.). Všechny slovní druhy pak specificky označují skutečnost, pojmenovávají ji však jen slovní druhy plnovýznamové.

3. Výzkum dílčích systémů v slovní zásobě je důležitým úkolem lexikologie a lexikální sémantiky a byl např. v oddělení lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český ČSAV sledován od r. 1957.¹⁹ Dílčí systémy lze dělit na funkční třídy, slovtvorné systémy a lexikálně sémantické systémy. Oba poslední se také označují jako pole. S pojmem pole se dnes pracuje též v syntaxi.²⁰ Za funkční třídy lze např. považovat třídy druhu slov a jejich podtypy, např. u adjektiv, předložek aj. Funkční třídy a pole se často kříží.²¹ Dílčí systém v slovní zásobě (pole) je onomaziologický soubor lexikálních jednotek, jejichž význam je sémanticky popsán a vyložen a které jsou přiřazeny k archisémému, jehož sémém má povahu archisémému a je prunikovým sémém všech jednotek dílčího systému. Nosným základem dílčího systému jsou hierarchické vztahy hyperonymie a hyponymie, ale vedle nich se uplatňují i vztahy ekvivalence, popř. semiekvivalence, reprezentované ko-hyponymy, synonymy a antonymy (viz výše).

Důležitá je čistota pracovní metody při výzkumu dílčích systémů. Je třeba pracovat v časově, místně a funkčně homogenním systému, tj. rozlišovat synchronní od diachronního, spisovné od nespisovného, běžnou slovní zásobu od odborné, centrum systému od periferie, a je třeba zkoumat zvláště různé druhy slov. Teprve po tomto odděleném výzkumu je možno jednotlivé podsystémy učlenit v komplexní dílčí systémy. Jednotlivé jednotky mají v takto zjištěném dílčím systému své místo a svou specifickou hodnotu významovou, stylistickou, distribuční, konstrukční a statistickou a lze je mnohoaspektově charakterizovat.

3.1. Dříve uvedenými metodami lze sémémy slov analyzovat v sémantické komponenty. Např. dílčí systém sloves pohybu, reprezentující asi 1 % heslových slov „středního slovníku“,²² je stmelen komponentem ‚pohyb‘ a tento komponent je implicitně obsažen ve významech dalších sloves a slov (např. v pojmenováních tanců), což představuje dalších nejméně 3000 jednotek. Pohyb zde chápeme jako změnu stavu, klidu, polohy (viz i schéma na s. 24). Ve významech sloves pohybu se vyděluje těchto osm komponentů: společný archisémém ‚pohyb‘ a diferencní sémý ‚prostor/prostředí‘, ‚subjekt‘, ‚prostředek (umožňující pohyb)‘, ‚směr (pohybu)‘, ‚cíl‘, ‚čas‘ a ‚způsob‘ pohybu, k němuž patří specifické uzpůsobení pohybu (např. chvění, vibrace), tempo, popř. i způsob pohybu vyvolaný vlastnostmi subjektu.

Všechny tyto rysy nejsou relevantní pro každé jednotlivé sloveso, např. u *belhat se* (‚chromat‘) jsou neutralizovány ‚směr‘ a ‚cíl‘. Každý z těchto sémů má povahu třídy subsémů, v něž se význam jednotlivých sloves, označujících specifické pohyby, dále diferencuje. Např. komponent ‚cíl‘ se člení podle toho, jde-li o cílovost pohybu (*směřovat, mířit někam*) nebo bezcílnost (*tékat*), jde-li v prvním případě o kontakt

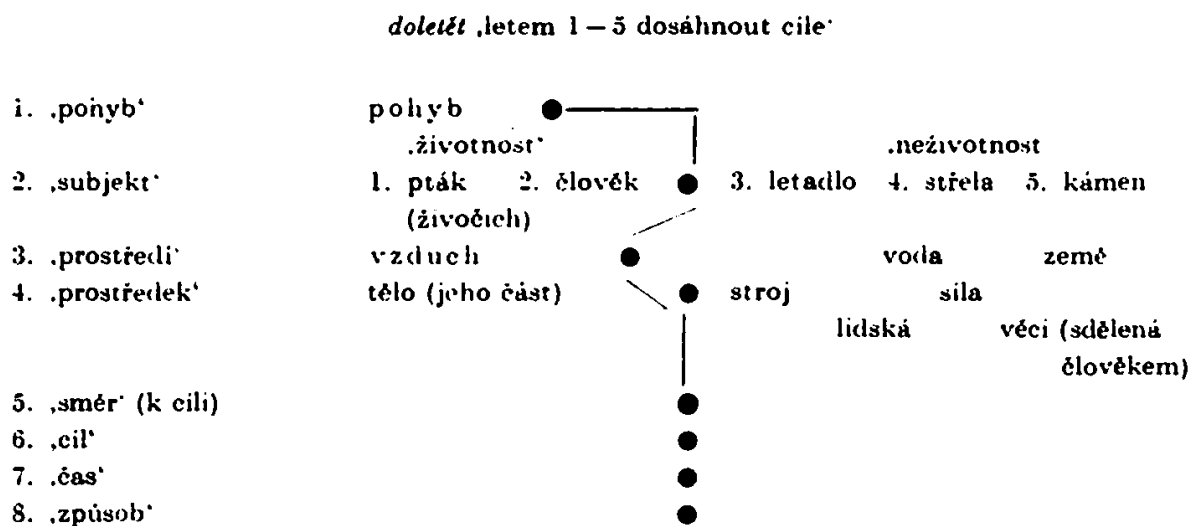
¹⁹ J. Filipec, *Lexikálně sémantická výstavba hesla — ústřední otázka lexikografické práce*, SaS 18, 1957, 129—150; *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praha 1961; *Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System*, TLP 3, 1968, 105—118.

²⁰ V. G. Admoni, *Osnovy teorii grammatiki*, Moskva - Leningrad 1964, s. 47n. — F. Daneš, *Verba dicendi a výpovědní funkce*, SlavPrag 1973, 115—124.

²¹ G. S. Šeur, *Feldtheorien in der Linguistik* (překlad z ruš.), Sprache der Gegenwart 42, Düsseldorf 1977.

²² J. Filipec, *Zur Problematik der Konfrontation des tschechischen und deutschen Wortschatzes*, sb. Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft, Linguistische Studien, Halle/Saale 1976, 23—41; rec. v SaS 39, 1978, s. 57n.

s cílovým bodem (*setkat se*) nebo nikoli (*minout se*), jde-li o kontakt pozitivní (*přijít se*) nebo negativní (*vrazit do někoho*), o kontakt přímý nebo s distancí (*dohnat — následovat*) ap. Všechny tyto rysy se pochopitelně zjišťují a ověřují v kontextových užitích zkoumaného slovesa, nejsou jen výsledkem zkoumání izolovaných jednotek. Význam příslušného slovesa lze pak zobrazit jako hierarchizovanou konfiguraci sémů a subsémů pomocí matice (souhrn křížků) nebo pomocí grafů a subgrafů (jako souhrn uzlů). V případě, že jde o nociónální komponenty, má takový význam povahu invariantu. To platí především o centrálních jednotkách dílčího systému, jako jsou mezi slovesy pohybu slovesa *jít — jet — lézt — plavat — letět* a samozřejmě sloveso *pohybovat se*, jejichž významy obsahují jen základní komponenty — na rozdíl od sloves významově specifických, odvozených, stojících blíže periférii. Např. sloveso *doletět* ‚letem 1–5 dosáhnout cíle‘ má pět významů podle různých relevantních komponentů:

Jednotlivé posloupnosti komponentů (jedna z nich je zobrazena v tabulce) odpovídají polysémii slova *let* a významu předpony *do-*. Lze je zobrazit grafem (viz schéma slovesa *doletět* a jeho graf ve významu doloženém ve výpovědi *Včera jsem doletěl do Prahy až pozdě večer* — rozumí se: letadlem).

Na tomto příkladu je vidět, že do dílčích systémů vstupují monosémické lexikální jednotky. Polysémické lexémy patří do dílčích systémů těmi svými významy, které obsahují společný průnikový komponent ‚pohyb‘, lexikální jednotky s těmito významy však se svými dalšími významy liší a přispívají tudíž k diferencovanosti systému. Předpokládá tedy výzkum dílčích systémů i zpřesnění sémantického popisu lexikálních jednotek a jejich polysémie.

3.2. K dílčímu sémantickému systému ‚pohyb osob‘ možno přiřčenit pojmenování pohybu živočichů (*lézt*) a neživotných předmětů (přírodních jevů, mechanismů, které se pohybují z iniciativy lidí nebo bez ní: *léct, sesouvat se* ap.). Kromě sloves sem patří také substantiva a další odvozeniny a celý tento komplex pak může vytvořit oddíl v pojmovém, ideografickém slovníku.

K dalšímu rozšíření dílčího systému sloves pohybu může dojít ve směru dříve uvedených opozic ‚pohyb‘ — ‚klid‘, popř. ‚poloha‘, ‚stav‘ (*sedět, ležet, stát, viset*) a v rámci této opozice je mezistupeň ‚změna polohy‘, a to tranzitivní (Tr) — intransitivní (Itr) (*posadit se — posadit* atd., viz schéma).

		.Pohyb'		<i>antonyma</i>		.Klid'	
		Změna polohy				(.Poloha' .Stav')	
		Itr	Tr	Itr	Tr		
pohybovat se			pohybovat	posadit se	posadit	sedět	
			něčím	sedat si			
jit			někým	usazovat se	usadit		
utíkat	—	běžet 1	hýbat				
jet	pádit		házet	klást se	klást	ležet	
letět	hnát se		.	ukládat se			
plavat	uhánět		.	ležat si			
lézt	pelášit		.	uléhat			
téct	letět			stavět se	stavět	stát	
				věšet se	věšet	viset	
	<i>synonyma</i>			padat	shazovat		

jit

loudat se, kulit se, hrabat se, lézt 2, ploužit se, sunout se.

běžet 2, chvátat, spěchat, pochodovat, rázovat — *antonymní synonymické řady*

přijít — odejít

vystoupit — sestoupit } *antonyma*

postoupit — odstoupit }

O lingvistickém charakteru tohoto postupu svědčí fakt, že jako komponenty a diferenciální rysy významu fungují participanty sloves pohybu, tj. subjekt a okolnostní určení: místo (kde), směr (kam), čas (jeho fáze a míra času), způsob (prostředek pohybu, jeho specifické uzpůsobení a tempo) a cíl. Jazykovou souvislost pohybu a času prokazují i příklady polysémie lexémů, jejichž významy označují pojmy pohybu a času, např. *běžet 3, blížit se, letět, prchat, předcházet, ubíhat, utíkat, vléci se*.

3.3. Skutečnost, že lze každé jednotce dílčího systému přisoudit jistý sémantický příznak (vedle příznaků stylistických aj.), je dokladem toho, že každý takový systém tvoří jisté sémantické paradigma. Nadřazený archilexém (i spojení slov), stmelující dílčí systém, nazýváme *dominantou*. Jeho význam, archisémém, veskrze povahy nociónální, má povahu invariantu, nadřazeného invariantním významům jednotlivých lexikálních jednotek systému, a protože zahrnuje množinu těchto jednotek, má povahu sémantické kategorie.²³ Některé z těchto kategorií jsou i kategoriemi v nauce o tvoření slov, např. „prostředek“, „vlastnost“, „místo“, a i v rámci tvoření slov lze proto vyčlenit některé sémanticko-slovotvorné třídy jmen.²⁴

4. Stručný přehled sémanticko-onomaziologické problematiky ukazuje, že jsme na začátku mnohoaspektového, komplexního výzkumu v lexikální sémantice, založeného na bohatém materiálu a adekvátní lingvistické metodě. Důležitost tohoto výzkumu přesahuje hranice lingvistiky, protože přispívá k poznání procesů myšlení a jeho abstrakčních úrovní, a je proto možno považovat jej za důležitý úsek lingvisticky orientované gnozeologie.

I když jsou jisté rozdíly mezi výzkumem synchronním, pracujícím s živým jazykem v komunikační situaci, s bohatým a dnes už přehlédnutelným, zvládnutelným

²³ E. Coseriu, *Vers une typologie des champs lexicaux*, Cahiers de lexicologie 27, 1975, II, s. 31.

²⁴ Srov. *Tvoření slov v češtině 2*, Praha 1967, s. 654n.

materiálem, a výzkumem historickým, lze uvedená hlediska aplikovat i v historickém, popř. dohistorickém výzkumu slovní zásoby, i při konfrontaci jazyků. Lze je také aplikovat v příslušných slovnících, slovníku sémantickém, abecedním a slovníku onomaziologickém, ideografickém, pojmovém. Dále bude třeba pracovat na zpevnění metod výzkumu dílčích systémů, přičemž právě sovětská lingvistika ukazuje na důležitost prostorových modelů jazykových systémů a na všeobecně potřebnou teorii invariantů.²⁵

RÉSUMÉ

Der gegenseitige Zusammenhang der lexikalischen Semantik und Onomasiologie bei der Konstruktion der Wortschatzteilsysteme

Im ersten Teil des Beitrages werden Hauptmerkmale des heutigen Zustands der lexikalischen Semantik konstatiert: struktureller Aufbau, objektivisierende mehraspektuelle Beschreibung grammatischer und kontextueller Signale der Bedeutungsunterschiede, empirische Untersuchung umfangreichen Materials, Berücksichtigung der Beziehungen lexikalischer Einheiten zur bezeichneten Wirklichkeit, marxistische Orientierung.

Im zweiten Teil werden Hauptprobleme der lexikalischen Semantik hervorgehoben und ihr Übergreifen in Onomasiologie aufgrund semantischer Beziehungen zwischen den Einheiten begründet. Semantische Beschreibung und Erklärung geht der Onomasiologie voran, sonst sind beide diese linguistische Abschnitte gleichwertig und komplementär.

Im dritten Teil wird die Methode der Konstruktion des Teilsystems der Bewegungszeitwörter vorgeführt und der Gesamtkomplex, der im Rahmen des Gegensatzes der Hyperonyme ‚Bewegung‘ – ‚Ruhe‘ (bzw. ‚Lage‘, ‚Zustand‘) mit der Übergangszone ‚Lageveränderung‘ und den untergeordneten Gegensätzen der Intransitivität und Transitivität (*sich bewegen* – *bewegen mit etwas*; *sich niedersetzen* – *setzen* – Zustand: *sitzen*) untergeordnete Hyponyme, Ko-Hyponyme und Synonyme, bzw. antonymische Synonymreihen einbegreift, wird beschrieben. Zu dieser Zentralgruppe treten periphere zeitwörtliche und deverbative (substantivische, adjektivische) Ableitungen hinzu, neben den menschlichen werden auch Bewegungen der Lebewesen und Naturerscheinungen berücksichtigt und das ganze Teilsystem mit seinen Subsystemen wird zum Abschnitt im ideographischen (begrifflichen) Wörterbuch.

Jedes solche System bildet ein semantisches Paradigma mit dem Archilexem als Dominante und mit dem invarianten Archisemem, dem der Charakter einer semantischen Kategorie eigen ist.

²⁵ E. S. Kubrjakova, *K voprosu o prostranstvennom modelirovanii lingvističeskich sistem*, VJaz 1967, č. 2, s. 98–108. — S. V. Illarionov, *Gnoseologičeskaja funkcija principa invariantnosti*, Voprosy filoz. 1968, č. 12, s. 89–95.

Problematika konfrontace v lexikální zásobě

1. Soustavný popis a výklad jednotlivých současných jazyků přesahuje zákonitě do popisu a výkladu mezijazykového. Aktuálnost konfrontačně porovnávacího studia jazyka ve vztahu k vývoji společnosti a k podmíněnosti jevů společenských byla u nás nejednou zdůrazňována (Havránek, 1962, s. 13). Při mezijazykové synchronní konfrontaci jsou důležité otázky mezijazykové porovnávací základny a ekvivalence. Problematiku ekvivalence je třeba vidět na úrovni systémové a komunikační (funkční). Zvláště v lexikální rovině, bez jejíhož popisu je popis jazyka neúplný, přistupuje ještě otázka ekvivalence uzuální (Barnet, 1983, s. 10, 15, 24). Tyto typy ekvivalence se ostatně uplatňují i při konfrontaci vnitrojazykové, na niž konfrontace mezijazyková navazuje (Leška - Kurimský, 1962a, s. 209n.; Hartmann, 1976).

Při konfrontaci lexikální zásoby jazyků uplatňujeme typ symetrické konfrontace dvou a více rovnoprávných jazyků na základě společného metajazyka (Filipec, 1976, s. 24n.). Při této konfrontaci se přihlíží k shodám i rozdílům jazyků. Zahrnuje tedy podle našeho pojetí konfrontační lingvistika (dále KL) většinu problematiky i tzv. lingvistiky kontrastivní (srov. i Coseriu, 1970, s. 175n.).

Východiskem KL je porovnávání dvou jazyků, ale cílem je KL vícejazyčná (Beneš, 1967). Taková konfrontace pronikavěji a všestranněji osvětlí specifičnost jazyků a pomůže vyjevit jejich často utajené, latentní vlastnosti. Jde přitom o konfrontaci jazyků blízké příbuzných (např. češtiny a slovenštiny), příbuzných (např. slovanské jazyky navzájem), nepříbuzných, typologicky různých, a to kulturně blízkých (např. čeština a němčina) a kulturně vzdálených (např. čeština a vietnamština). Je tedy konfrontace svou povahou zaměřena typologicky.

2. Obecná zjištění o KL se vztahují i na vědu o lexikální zásobě a její úseky, lexikologii a lexikografii. I na tomto poli je otázka konfrontace aktuální a naléhavá (Filipec, 1963; Křížková - Leška, 1974, s. 163), už vzhledem k stále potřebě vědeckých dvojjazyčných slovníků. Předpokladem konfrontační lexikologie a lexikografie je ovšem materiálově fundovaný popis lexikální zásoby jednotlivých jazyků, v případě lexikologie jejího úseku, stejnou metodou, všestranná, mnohoaspektová charakteristika lexikálních jednotek (dále LJ) včetně jejich spojitelnosti a systematické zpracování jejich vztahů; u abecedních slovníků dvojjazyčných, zvláště rozsahově omezených, obvykle neuspokojuje. Kritika se ovšem týká nejen dvojjazyčných slovníků, ale i konfrontačních gramatik (Morijasu, 1983). Tím spíše je však třeba usilovat o překonání dosavadního stavu dílčími kroky a cílevědomou prací teoretickou i organizační.

Lexikologie češtiny obsahuje podle našeho pojetí obecné partie věnované lexému a základní LJ, dále část sémaziologickou, onomaziologickou, teorii relací a dílčích systémů. Tato stavba odpovídá i požadavkům kladeným na konfrontaci v lexikální zásobě, k nimž patří postup od formy k obsahu a od obsahu k formě, respektující pozici mluvčího i adresáta, a zřetel k systému (Dokulil, 1963; Jarcevoová, 1981, s. 37n.; Leška - Kurimský, 1962b, s. 216).

3. Hlavní okruhy konfrontační lexikologie jsou: (1.) paralelnost popisu porovnávaných jazyků, (2.) společný metajazyk jako porovnávací základna (*tertium comparationis*), (3.) teorie ekvivalence, (4.) modely dílčích podsystémů a typologie dílčích podsystémů a (5.) poropření charakteristiky opozičních souborů v lexikální zásobě.

3.1. Jde nám tedy o symetrickou, paralelní konfrontaci lexikální zásoby dvou jazyků, především češtiny a ruštiny, popsaných stejnou metodou pomocí dohod

nutého metajazyka. V potřebné míře přihlížíme i k relevantním rysům němčiny, franštiny a angličtiny. Nelze samozřejmě popsat najednou celou lexikální zásobu ani jednoho jazyka (Jarceková, 1981, s. 10), proto se i náš popis týká jen jejich dílčích strukturovaných celků.

(1.) Základní důležitost mezi těmito podsystémy (viz schéma sub 3.4.1.) mají lexikální pole, do nichž vstupují základní monosémické LJ (tj. lexémy-sémémy). V rámci těchto hierarchických podsystémů se uplatňují vztahy LJ, jako hypero-, hypo- a kohyponymie, synonymie a antonymie. Synonymické vztahy chápeme v rámci těchto podsystémů jako dílčí semisystémy.

(2.) Vedle těchto polí jsou v lexikální zásobě pole polysémická, zahrnující různé sémémy téhož lexému (hyperlexému) spolu s příslušnými synonymy a antonymy. Vlivem cizích jazyků dochází k neústrojnému přenášení sekundárních významů některých lexémů, které mají v jiných jazycích náležité ekvivalenty. Tyto neústrojné ekvivalenty se označují též jako tzv. „zrádlní přátelé překladatelů“ (Koessler - Derocquigny, 1928; Akulenko, 1969; Mathesius, 1961, s. 19n.).

(3.) Konečně jde o pole sekundární, a to slov slovtvorně motivovaných, prefixální (Rey, 1968) i sufixální (Revzinová, 1969). Jazyky se liší i mírou odvozovací schopnosti jisté vrstvy slov, např. mírou přechylování, zdrobňování, tvoření vztahových adjektiv, tvořením odvozenin od přejatých slov (Kollár, 1974, s. 75n. o ruštině). Liší se také v podtypech jistého slovtvorného typu, srov. např. románský a citátový podtyp složenin v angličtině na rozdíl od němčiny (Mathesius, 1961, s. 30n.), a liší se také stupněm univerbizace a pluriverbizace. Perspektivní, ovšem za předpokladu stejné porovnatelné základny, je výzkum proporcí lexikální zásoby motivované a nemotivované. Jde o motivaci fonetickou, slovtvornou, frazeologickou a o sémaziologicko-onomaziologickou derivaci.

(4.) Rozdíly mezi jazyky se týkají také repertoáru homonym a slovnědruhové konverze (k prvnímu Vlček, 1962, 1965).

(5.) V různých jazycích se v různé míře projevuje dialektika polyonymie (Filipec, 1961, s. 296), tj. bohatého obsazení zájmových životních sfér pojmenováními, a mezerovitosti v repertoáru lexémů a pojmů, která se řeší přejímáním LJ nebo spojeními slov, opisy. Nejde zde tak o mezery v pojmenování reálií (viz dále) jako spíše o mezery v slovech obecné povahy (viz 6). Na tomto místě lze uvést i postojové a pragmatické rozdíly, projevující se v pojmovosti a expresivitě pojmenovacích prostředků, např. v repertoáru příznakových synonym, zdrobnělin aj.

(6.) Nápadné jsou rozdíly týkající se LJ obecné, generalizující a specifické, konkretizující povahy. Např. čeština nemá jednoslovný ekvivalent pro *sutki* (den a noc, tj. 24 hodin), ruština nemá slovo pro *sourozenec*, franština pro *mělký* (*peu profond*), čeština pro německé *Gezeiten* (přiliv a odliv) atd. (Ducháček, 1970; Jäger, 1976). V těchto případech jde o mezery v lexémech, nikoli v pojmech. Jsou ovšem i mezery v pojmech, zvláště zjevné na úseku terminologické lexikální zásoby. Ty souvisí s životní situací příslušného jazykového společenství: s rozvojem kulturní úrovně, odborného myšlení, které vyžaduje jak výrazy pro obecné pojmy, tak i pro diferenciaci jednotlivých pojmových oblastí. Tyto procesy jsou dnes zvláště aktuální u mnoha rozvojových národů (Ullmann, 1953, s. 225n.; Skalička, 1965, s. 155n.).

(7.) Mezijazykové rozdíly se projevují také ve významovém rozsahu lexému, tj. v tom, kolik významů zahrnuje, a v rozsahu významu. Tak např. fr. *aller* zahrnuje řadu českých lexémů (viz dále). Samozřejmě připadá pak ve franštině větší úloha kontextu, který musí obecnost lexému determinovat. Také anglická slova mívají obecnější obsah a větší rozsah než slova česká, a hodí se proto mimo jiné dobře k přenášení významu (Mathesius, 1961, s. 17).

(8.) Jazyky se liší i způsobem vyjadřování obsahu, buď lexikálním, nebo gramatickým.

Např. franština označuje blízkou budoucnost („hned, brzy“) a kontinuitu děje („stále“) pomocným slovesem *s'en aller* + inf., popř. part. pf. a part. prez.: *je m'en vais rentrer* „hned se vrátím“; *la chose s'en va faite* „bude to brzy hotovo“; *le fleuve s'en allait grossissant* „řeka stále stoupala“; — zdůrazněná přítomnost se vyjadřuje pomocným výrazem *être en train de*: právě čte *il est en train de lire* (k tomu i Barchudarov, 1975, s. 154).

(9.) Slova různých jazyků se liší stupněm a způsobem gramatičnosti. V češtině, jazyku se syntetickou mluvnickou stavbou, vyjadřují se morfologické významy interně různými slovními tvary, v jazycích analytických externě, za použití pomocných slov, jakými jsou člen, předložky a zájmena.

(10.) Existují i rozdíly v délce slov. Např. v angličtině a franštině je na rozdíl od češtiny a němčiny zřejmá tendence k jednoslabičnosti slov, k monosylabům (Mathesius, 1947, s. 75). V čínštině pak jsou neodvozená slova veskrze jednoslabičná. Poslední dva uvedené případy se týkají morfologie a fonologie slov.

3.2. Při konstrukci dílčích podsystémů, ať lexikálních, polysémických, nebo slovo-tvorných, při monosémizaci lexémů potřebujeme sémantický metajazyk. Tím je jednak výklad jako globální formulace sémému, jednak sémický repertoár. Na základě sémů se konstituují významové vztahy LJ. Účinnou lingvistickou metodou zjišťování sémů je právě vnitrojazyková a mezijazyková konfrontace LJ v dílčích podsystémech, zvláště též slovo-tvorných (činnost, prostředek, výsledek činnosti, vlastnost, předmět, místo aj.). Při konstrukci dílčích podsystémů se ověřuje, zdokonaluje a doplňuje inventář sémů získaný při analýze jednoho podsystému (Lorenz - Wotjak, 1977, s. 303n.).

Při mezijazykové konfrontaci pracujeme tedy jednak s množinou všech sémů přiřazených všem členům dílčího podsystému v obou jazycích, totiž se sémem celému podsystému společným, integračním (např. „pohyb“), a s relevantními sémami diferenčními, jednak s průnikem množin sémů v obou jazycích; tento průnik tvoří společnou konfrontační sémantickou rovinu, na niž sémemy všech LJ promítáme (viz i 3.4.2.).

3.3. Při konfrontaci je dále důležitá otázka ekvivalence. K jejímu pochopení v lexikální zásobě je třeba uvědomit si hierarchickou povahu lexému a jeho pět existenčních modů různé abstrakční úrovně: polysémický lexém-typ, monosémický lexém-typ (základní LJ), lexém-kontextový typ (např. *lézt l.* zahrnuje subjekt lidský a živočišný, lezení po zemi, po laně, nahoru aj.), lexém-exemplář v textu (stranou necháváme slovní tvary). Na všech těchto abstrakčních úrovních, řečové i systémové, sémémové i lexémové, jde o ekvivalenty. Jsou tedy ekvivalenty jednak kontextové a kontextově typové, jednak systémové, a to na úrovni sémému a lexému (Filipec, 1973a). Podle toho je ekvivalent jazyková, v naší souvislosti pak lexikální jednotka jedné z uvedených úrovní, mající v příslušné textové, systémové souvislosti touž obsahovou hodnotu jako odpovídající jednotka jazyka výchozího. Ekvivalenty jsou slovní, nadslovní (viz dále 3.3.1., III., 4.), větné, textové a stylistické. Tyto typy se uplatňují při překladu textů podle potřeby překladatele. V jazycích blíže příbuzných se naskýtá navíc i otázka podobnosti lexikální formy při významové stejnosti a různosti (Blanár, 1955). Tyto případy zajímají pochopitelně didaktickou praxi, u nás zvláště učitele ruštiny (Kopeckij, 1948/49; Vlček, 1965).

Vedle lexikální zásoby ekvivalentní je i lexikální zásoba bez ekvivalentů, s mezerami (viz výše). Stejně jako synonyma jsou i ekvivalenty úplné, se stejnou množinou sémů, popř. i dalších rysů, a částečné. Ty se liší expresivitou, obrazností — Kunin (1984) pro ně razí termín „*analog*“, vztahem rodu a druhu, jestliže se tento protiklad tlakem kontextu neutralizuje (*jde: a) ,přichází‘; — b) ,odchází‘*). Polysémické ekvi-

valenty se liší různým počtem ekvivalentních sémémů a uplatňují se i uvedené rozdíly rozsahu a obsahu významů.

3.3.1. Uvedeme dále doklady typů ekvivalentů z Česko-ruského slovníku a Velkého rusko-českého slovníku, ojedinele i z rukopisu Velkého česko-ruského slovníku (srov. i typologii uvedenou ve Velkém slovensko-ruském slovníku 2, s. 9n.).

I. symetrická ekvivalence:

(1.) úplná, tj. oboustranná, na úrovni lexému i sémému, a to a) monosémická: *lípa* - *lípa*, *řeka* - *reka*, *nafta* - *neft*; b) polysémická: *kořen* 1. (stromu), 2. (zubu) - *koreň* 1., 2.; *kapal* 1. (o vodě), 2. (o k. lék) - *kapal* 1., 2.; *lehký* 1. - 5. - *legkij* 1. - 5. (v 3. význ. i syn. *slabyj*); *s* předl. s 2. a 7. p. 1. - 7. - *s*;

(2.) částečná, tj. jednostranná, a to jen sémémová: *kormidlo* - *ruľ*, *šturvil*; *mýlit se* - *ošibatsja*, *zabluďdatsja*; čes. *starost* 1. ('strach'), 2. ('péče') - *zabota* 1., 2. Homonymie typu čes. *život* - rus. *život* nepatří mezi ekvivalenty.

II. symetricko-asymetrická ekvivalence:

(1.) monosémický lexém má stejný, popř. podobný i jiný, synonymní ekvivalent: *starost* - *stáří*, *staroba*, *věk*; *relikt* - *pozůstatek*, *relikt*; *sgradit* - *uhladit*, *vyrovnat*; *zemědělský* - *selškochozjajstvennyj*, *zemledeľčeskij*;

(2.) polysémický lexém má a) stejný i podobný ekvivalent: *zub* 1. *zub*, 2. (na pile) *zub*, *zubec*; *lesk* 1. (zlata) *blesk*, 2. kniž. (nádhra) *lesk*, *blesk*; *nervnyj* 1. (systém) *nervový*, 2. (člověk) *nervózní*, *nervní*; b) stejný, popř. podobný i různý ekvivalent: *koruna* 1. (královská) *korona*, 2. (peniz) *krona*, 3. (stromu) *krona*, *korona*, *verchuška*, 4. hud. *fermata*; *silný* 1. (člověk) *silnyj*, *krepkij*, 2. (vůle) *silnyj*, 3. (vítr) *silnyj*, 4. (zeď) *tolstij*, 5. (armáda) *silnyj*, 6. (káva) *krepkij*; jinak adv. 1. *inače*, *po-drugomu*, *po-inomu*, 2. *a to*, *inače*, *a ne to*; *kipet* 1. (o vodě) *vařit se*, *vřít*, 2. fig. *vřít*, *kypět*; c) totéž při přeneseném užití: *hora* 1. *gora*; přen. (cihel) *gora*, *massa*, 2. pl. *gory*; *kormit* 1. *krmít*; fig. žert. (léky) *krmít*, *cpát*, 2. (rodinu) *živit*, *vydržovat*;

III. asymetrická ekvivalence:

(1.) monosémický lexém má v různých užitích různé ekvivalenty: *kotník* (na noze) *ščíkolotka*, *lodyžka*; (u zvířete) *babka*; (u prstů) *kostjaška*, *sustav*, *sgib* (*palcev ruki*); (v zápěstí ruky) *šilovidnyj otrostok lučevoj kosti*, *golovka loktevoj kosti*; *korobka* - *krabice*, *krabička*; *stennaja k.* *nástěnná skříňka*; *k.* *konfet bonboniéra*; *k.* *okonnaja okenní rám*;

(2.) polysémický lexém má odlišné ekvivalenty, často ve spojení s různou valencí, gramatickou, např. vidovou, slovnědruhovou, kontextovou, stylistickou charakteristikou a s různými synonymy: *náklad* 1. (vozu) *gruz*, 2. (na studie) *raschod(y)*, 3. (knihy) *tiráž*; *vrazit* 1. (do koho) *natknutsja*, *natolknutsja*, 2. (kúl do země) *vbiť*, *voťknut*, *zagnat*, 3. (do pokoje) expr. *vorvatsja*, *vvalitsja*, *vletět*, 4. (herdu) expr. *vsadit*, 5. (vejce do těsta) expr. *dobavit*, *položít*; *snjat* 1. *sundat*, *sejmut*, *sdělat*, 2. *zprostit* (povinnosti), *odvolat* aj., 3. *svléknout* (košili ap.), 4. *sklidit* (úrodu), 5. neos. *požarom snjalo požár zničil ...*;

(3.) lexém jednoho jazyka zahrnuje několik lexémů, popř. sémémů druhého jazyka: fr. *aller* \supset rus. *íti* (popř. *jechať*, *letět*) \supset sl. *ist* 1. - 3., *letiet* \supset čes. *jít*, *jet*, *letět*, *plout*, *téci*, ale i *stoupat* a *padat* (o sněhu); *měsíc* 1. (na nebi) *luna*, *mesjac*; *Mond*, 2. (kalendářní) *mesjac*; *Monat*.

Oblasti užití slov v různých jazycích se pochopitelně neshodují, takže dochází i při stejných významech k jejich většímu nebo menšímu překrývání.

(4.) Lexému jazyka výchozího odpovídá také spojení slov, souslovi, popř. frazém jazyka cílového a naopak: *kotvit* - *stojat' na jakore*; *dočíst* - *finir de lire*; *lesní roh* - *vallorna*; *kormidelní páka* - *rumpel*; *čištění (parních) kotlů* - *kotločistka*; *kostýmové šaty* - *platje-kostjum*; *jiskra naděje* - *iskra nadeždy*; *korpuentní (dáma)* - *(dama) solidnoj komplekci*; *(jít) lehce* - *(ítí) legkoj pochodkoj*, *legkim šagom*; *jedl vtípnou kaši* - *on umnaja*, *svetlaja golova*; *nouze naučila Dalibora housti* - *nužda pljašet*, *nužda skačet*, *nužda pesenki pojet*. Problematika ekvivalence frazémů si pochopitelně žádá zvláštní kapitulu.

(5.) Mezera v pojmenování, jejíž příčinou je specifická jistého předmětu skutečnosti, její se

přejímáním, výkladem a opisem: *knedlik* - „*knedlik*“ (*kusok varennogo testa*); *pirog* - *piroh*, *koláč*, *zpr. slaný*, *plněný masem*, *zeleninou*, *zavařeninou* ap.; *Kašpárek* - *kašparek*, *komičeskij geroj kukolnych predstavlenij*, *napominajuščij russkogo Petrušku*.

3.3.2. Hledisko funkčního systému a problematika ekvivalentů-exemplářů (alolexů) vyžadují sledovat ekvivalenty i na řečové, textové úrovni, tedy jejich distribuci v syntagmatických vztazích. Proto potřebuje konfrontační lingvistika oporu i kontrolu svých zjištění, týkajících se současných živých jazyků, ve vědě o překladu, tzv. translační lingvistice, která se zabývá mezijazykovou transformací textů a jejich úseků (Barchudarov, 1975; Kufnerová, 1984). Mezi těmito lingvistickými úseky jsou tedy rozdíly: (1.) Každý přeložený text je řečový, sémioticko-sémantický systém *sui generis*, nesoucí v ideálním případě ekvivalentní informaci jako text-originál. Při tom jsou — jak známo — velké rozdíly mezi texty odbornými, zaměřenými z lexikálního hlediska především na termíny-pojmy, texty uměleckými, které vytvářejí estetické hodnoty, a to i pomocí různých kompenzací, a texty mluvenými, v nichž se nadto uplatňují i různé společenské normy, zvláště typické při různých konverzačních obratech (řečevoj etiket). Těm se musí cizinec prostě naučit. Např. při vstupu do místnosti: *Dále! Koho hledáte? Vojdite!* nebo *Prochodite! Vam kogo?* — Před tancem: *Smím prosit? Razrešite priglasit!* — *Měl jsem stěsti, smůlu. Mne (ne) povezlo* ap. V různých funkčních stylech se také různé projevuje ekvivalence slov i spojení slov. Odborný text má nejbliž k doslovnému překladu. — (2.) Úkolem překladu textu je rekonstruovat mimojazykovou realitu, o níž originál vypovídá, a postoj k ní (konotace). Obsah textu, popř. textového segmentu, v němž se spojuje znalost mimojazykové skutečnosti v jistém prostředí s významem příslušných jazykových prostředků, se označuje jako *smysl* (Coseriu, 1981, s. 184). — (3.) Jazykový prostředek originálu může být, zvláště jde-li o jazyky různých typů, přeložen prostředky různých jazykových rovin, např. slovo-slovo, volné spojení slov, sousloví, frazém, výpověď, morfém. Rozlišují se ekvivalenty obligatorní, fakultativní a nulové (při redundanci). Lze vynechat slovo, které ze smyslu textového úseku vyplývá: *Rádi vidíme hosty. My rady gostjam* (srov. i Albrecht, 1976). Při konfrontaci, tudíž i při práci na dvoj-jazyčných slovnících, je třeba využívat překladů kriticky.

3.3.3. Svým textovým aspektem souvisí konfrontační lingvistika, a tudíž i lexikologie s konfrontační stylistikou. Jen obecně uvedme, že tu jde o shody a rozdíly týkající se funkčních stylů, stylových vrstev a různých pojmenovacích aspektů v širším smyslu.

(1.) Funkční styly jsou v různých jazycích na různé rozvojové úrovni. Neplně rozvinutý je např. český styl konverzační. Anglický odborný a publicistický styl je charakterizován proti stejným stylům češtiny relativně vyšší nominalizací a větším výskytem pasíva (Poldauf, 1973, s. 104n.). — (2.) Některé stylové vrstvy jsou specifické pro jistý jazyk, popř. pro jisté jazyky, a jsou různě hierarchizovány. Týká se to např. obecné češtiny, ale i místních a sociálních nářečí, která působí potíže např. překladatelům z angličtiny. — (3.) Při zapojování pojmenovacích jednotek do kontextu se projevují v různých jazycích typické změny, které mají v konfrontační stylistice ustálené termíny, např. *modulace* (změna pojmenovacího hlediska): *nebezpečí života /smrti - smertel'naja opasnost*; ve spojení s opisem: *koruna z copu - kosa, uložennaja (vokrug golovy) vencom*; *transpozice* (změna gramatické kategorie): *povahové rysy - čerty charaktera*; *byl té pochvalé rád - jeho obradovala eta pochvala: ten to umi koulet!* - *nu i lovkač že on!*; *výměna pozic*, např. mezi subjektem a objektem, popř. komplementem: *srdce se jí kormoutilo smutkem - jeje serdce sokrušala pečal*; *herec byl skvěle kostymován (měl skvělý kostým) - na aktere byl velikolepnyj kostjum*. Některé z uvedených transformovaných konstrukcí mohou paralelně existovat i v témže jazyku. (Srov. Vinay - Darbelnet, 1963; zvl. s. 21.)

3.3.4. Úkolem dvojjazyčných slovníků je konfrontovat lexikální systémy dvou jazyků. Vzhledem k tomuto cíli byla přínosná zásada překladového slovníku v pojetí L. V. Ščerby (1969). Podle ní se měl slovník vyrovnat nejen s ekvivalenty heslového lexému, ale i s řečovými, textovými ekvivalenty v typických užitích tohoto lexému. Zásadu překladového slovníku je tedy třeba doplnit zásadou hierarchizace ekvivalentů, aktuální zvláště u polysémických lexémů (viz 3.3.1.). V souvislosti s tím vyvstává otázka mezijazykové polysémie a tzv. překladového významu.

(1.) Zásadu hierarchizace překladových ekvivalentů lze ozřejmit např. na lexikografickém zpracování polysémického lexému *chytil*, *chytnout* (zkráceně podle ČRS):

1. koho, co, zač *schvatit'*, *vzjal'*: ch. (za) kliku *vzjal'sja*, *schvatil'sja za ručku*; ch. do náruči *schvatil' v ob'jatijsja*, *zaključit' v ob'jatijsja*; ch. mič *pojmat' mjač*, 2. (zloděje; kapra) *pojmat'*: *schvatit'*, 3. co, koho hovor. *pojmat'*, *zastat'*, 4. hovor. (nemoc) *schvatit'*, 5. hovor. *chytil ho vztek jeho vzjala zlost'*, 6. (začít hořet) *zagoret'sja*, *zanjal'sja*, *vosplamenit'sja* atd.

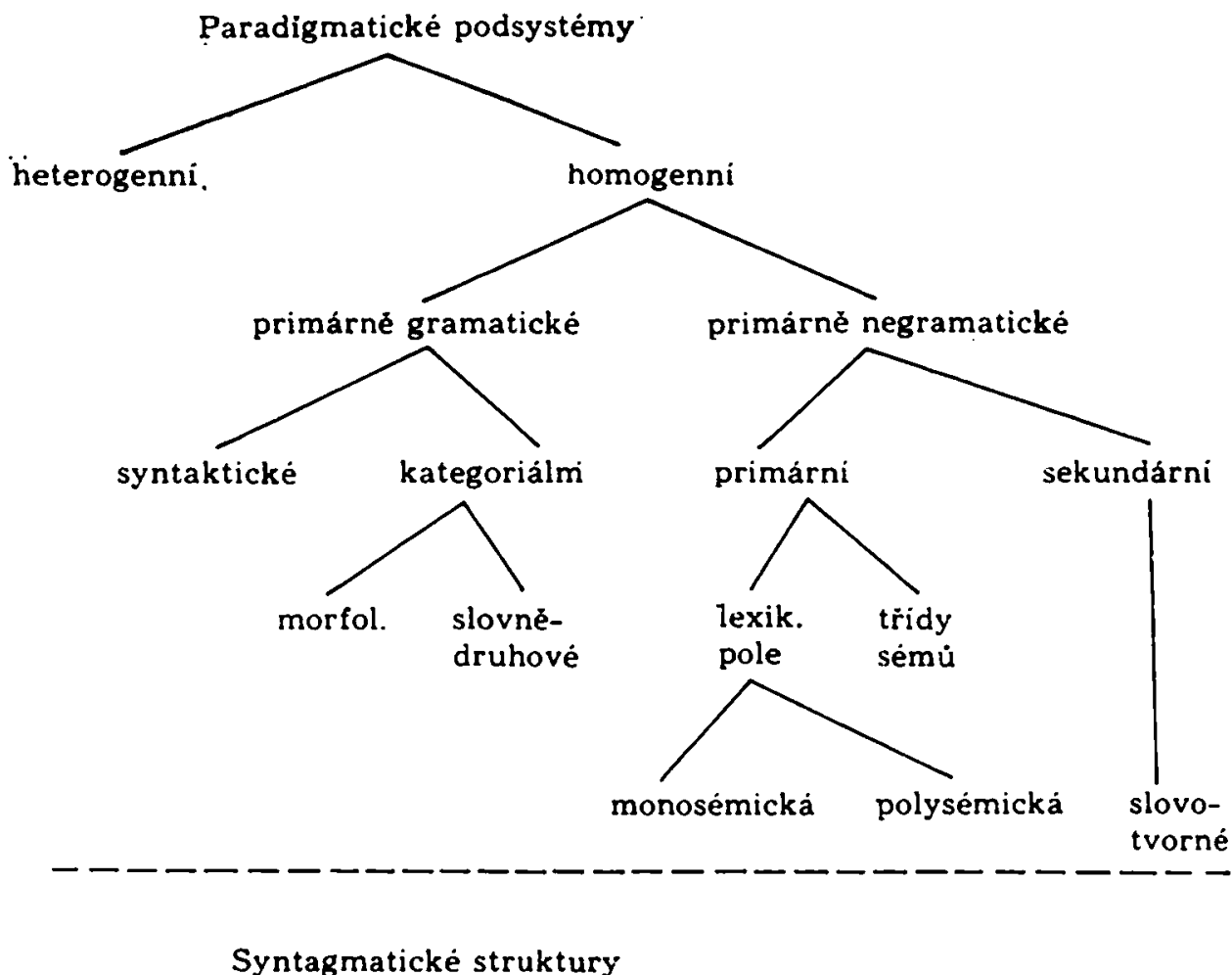
Tento příklad ukazuje: (1.) že se nadřazený ekvivalent sémému v různých spojeních v důsledku různých kontextových, často i sekundárních a latentních rysů, jakož i v souladu s uзуální normou různě konkretizuje (viz *chytil* 1.); (2.) že se typový lexém i kontextové lexémy uvnitř jednotlivých významových oddílů opakují, protože i tyto lexémy jsou polysémické, což slovníky dosud neoznačují – jen Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost dosud uvádí lexémy-synonyma u různých významů polysémických lexémů s čísly významů. Zvláštní důraz je třeba položit vedle mezijazykové konfrontace polysémických polí (viz 3.4.) na konfrontaci vnitrojazykovou, tj. na porovnání jednotlivých lexémů-sémémů a jejich synonym navzájem za účelem zjištění jejich vztahů, příznaků a specifičnosti.

(2.) Při konfrontaci lexémů v dvojjazyčných slovnících se obvykle vychází z výkladového slovníku jazyka výchozího, existuje-li takový slovník. Pokud neexistuje nebo neuspokojuje, musí jej autoři dvojjazyčného slovníku předjímat. Tento postup je možný, i když neodpovídá požadavku paralelní, bilaterální konfrontace (viz 3. 1.). Proto je třeba doplnit jej dalším požadavkem, totiž hledáním kritéria významového členění lexémů vyhovujícího oběma jazykům (Kollár, 1970, s. 58). To ovšem znamená pro každou dvojici jazyků specifickou úpravu mezijazykové polysémie. Uvedený příklad lexému *chytil* ukazuje, že vedle ekvivalence denotace, tj. rozsahu významu, reprezentovaného oblastí kontextového užití každého sémému (Kollár, 1970, s. 50), je třeba pracovat s ekvivalenty-typy (Kollár, 1970, s. 61, ne dost určitě: „akýsi invariantný význam“). Při vydělování těchto ekvivalentů-typů je třeba přihlížet i k valenčním gramatickým, distribučním a stylovým charakteristikám, stejně jako u výkladových slovníků.

Zvláště slovenská dvojjazyčná lexikografie operuje s termínem *překladového významu* (Kollár, 1973 aj.; Sekaninová, 1968, s. 75, 77 a 1973 uvádí tento termín jen v uvozovkách, v Česko-slovenském slovníku jej nenajdeme a také VSR 1, s. 9 uvádí tento „princip“ „v čiastočne zmenené podobe“). Tento termín však není vhodný. Není jasné, ke které hierarchické úrovni ekvivalentů se vztahuje. Jde-li o význam překladový, týká se jen ekvivalentů na úrovni řečové, textové. Kritériem mezijazykové polysémie však je ekvivalent-typ buď sám, nebo doplněný o různovýznamová synonyma (viz příklad slovesa *chytil*). Zahrnuje-li „překladový význam“ např. v ČSS všechny různé významy slova *hlava*, v heslové stati ovšem diferencované *petitem* (část těla - život - člověk atd.), je jasné, že nejde o význam, nýbrž o zahrnující lexém, podle zpracování v ČSS symetrický.

3.4. Těžiště lexikální konfrontace vidíme v konfrontaci dílčích podsystémů. Uvedeme jejich typologii a příklad dvou typů těchto podsystémů, lexikální pole monosémická a polysémická. Oba tyto typy navzájem souvisí.

3.4.1. Východiskem je nám klasifikační schéma typů dílčích podsystémů a poli, upravené, doplněné a revidované podle schématu Coseriova (1976). Toto schéma důsledně aplikuje systémově funkční pojetí a prokazuje jednotu lingvistiky ve všech sémanticky relevantních rovinách.

3.4.2. Monosémické lexikální pole

Monosémické lexikální pole je hierarchický strukturní útvar, jehož členy jsou integrovány dominantou pole. Např. u sloves pohybu je jí ‚pohyb‘ (archisémém archilexému), mající charakter lexikálně sémantické kategorie. Lexému *pohyb* jsou slovesa pohybu podřazena jako hyponyma, vzájemná kohyponyma a k nim jsou přiřazena existující různě příznaková synonyma a antonyma, např. *pohybovat se*: ← *jit - utíkat: pádit, hnát se, expr. letět - loudat se, expr. lézt, vléct se* aj. Dominanta, integrující lexém pole, bývá často slovnědruhově diferencována (*pohyb, pohybový, pohybovat se, pohybové*) a integruje významy všech členů pole obohacené o další relevantní sémy. Jejich opoziční repertoár dokládá diferenciaci a rozložení celkového významu pole, které jako organizovaný útvar představuje sémantické paradigma. Každé pole tohoto typu lze analyzovat podle dimenzí (tříd sémů). Např. u pole sloves pohybu je jich osm: prostředí pohybu (*jit - plavat*), prostředek (*jit - letět*), směr (*stoupat - padat*), způsob (*belhat se - utíkat*), subjekt (*lyžovat - hemžit se*), objekt (*hnout rukou*), cíl (*dojet*), časová fáze; dále pak přistupuje expresivita, modalita, popř. slovesa s koordinačním sémem (*nést: jít a držet něco*) ap.

Použijeme-li uvedený model při konfrontaci českých a ruských sloves pohybu — — pro tento účel bylo probráno z ČRS 1391 monosémických sloves pohybu (1205 lexémů a 186 sekundárních sémémů), získáme tento obraz: Dílčí podsystémy jsou v

obou jazycích podobné. Rozdily se týkají: a) rozsahu významů některých sloves, b) rozsahu lexémů, c) slovo tvorné diferenciacie, především předponové, a d) některých mezer v repertoáru ekvivalentů, které jazyky odstraňují spojením slov.

Ad a: Ruské *idti* odpovídá českému *jit, jet*, ale i dalším slovesům a je blízké slovenskému *ist'* a fr. *aller* (viz 3.3.1., III., 3.). Podobně je tomu u *prijti - prist' - arriver*. Tyto větší asymetrie jsou však v slovanských jazycích jen výjimečné. Širší platnost mají hlavně ve franštině. Teprve ve spojení s dalšími plnovýznamovými slovy, hlavně se substantivy, stávají se tato slovesa (*aller à pied, en avion, par mer*) konkrétními ekvivalenty sloves obsahově bohatších a vyjadřování často redundantního v jiných jazycích (Šabršula, 1976, s. 183n.). Např. pro *passer* jsou české ekvivalenty *přejít, přejet, překročit, přeskočit, přeletět, přelést, přeplout*. Podobně u *traverser, suivre, entrer, conduire, naviguer* aj. Pro franštinu je také charakteristické označování směru pomocí slovesných kořenů (*monter, sortir, entrer*). Podobný jev lze pozorovat i v angličtině, při specifikaci děje, např. běžet *run*, rychle *hurry, hasten, scoot*, cupitavě *scurry*, před nebezpečím *scuttle* aj. Pro němčinu jsou charakteristická adverbia, popř. i předpony: *hinauf, hinüber, entgegen; austragen* ‚nosit na stůl‘, pro ruštinu spojení sloves s prefixy i předložkami: *vyjti iz komnaty, perelezi' čerez zabor* (Smirnickij, 1953).

Ad b: Rozdily v rozsahu lexémů lze pozorovat zvláště v angličtině. Týž slovesný lexém, pokud se nevyskytuje i ve funkci substantivní, bývá často tranzitivní i intranzitivní: *run, walk, fly, follow, carry, fall, swim*.

Ad c: Za specifický rys ruštiny se považuje větší repertoár předpon a s tím souvisící větší konkretizace a diferenciacie obsahu, např. ve srovnání se slovenštinou (Kollár, 1973, s. 128n.) a nápadněji s franštinou (Gak, 1966a, s. 188n.). Vzhledem k češtině není tento rys tak nápadný, tu je třeba sledovat i obrácenou konfrontaci, např. *uklonit'sja - odchýlit se, odklonit se, uhnout se, vyhnout se*.

Ad d: Ruština označuje na rozdíl od češtiny navíc těsnou blízkost, takže kromě předpon *do- a pri-* tu existuje předpona *pod-*: *podojti, pod'jehat', podpolzti, podplyt'*. Čeština má zase navíc dvojité předpony *pood-, popo-*, které ruština vyjadřuje opisem (*nemnogo* aj.).

3.4.3. Polysémické lexikální pole

Perspektivní i aktuální je výzkum konfrontační polysémie, v níž se jazyky jednak podobají, jednak liší. A polysémie souvisí se synonymií, jejíž řady jsou charakteristické pro zájmové sféry pojmového myšlení i pragmatických postojů. Zde lze naznačit jen některé směry výzkumu této polysémie (Filipec, 1971; Blanár, 1984).

Východiskem výzkumu jsou třídy lexémů se stejným základním významem (sémémem). Pokud jde o pojmenovací jednotky, rýsují se tu hlavně dvě skupiny: skupina s paralelní polysémií, motivovaná většinou pragmaticky, intenzitou, expresivitou, známá i ze zájmových slangů a argotu, a skupina s víceméně diferencovanou polysémií, motivovaná kognitivně.

a) Lexémy, v jejichž základním významu je sekundární determinací sém ‚velikost‘, ‚intenzivnost‘, většinou povahy pragmatické, mají tendenci vyvinout sekundární význam, popř. přenesené, obrazné užití, v němž je tento sekundární sém sémem primárním, základním:

Např. *les* 1. ‚velký souvislý porost stromů ...‘, rus. *les, Wald, la forêt, the forest* mají sekundární význam ‚velké množství‘: *les stožárů* aj.; *hrozný* 1. ‚budící hrůzu (tj. ‚velký strach‘)‘, 2. expr. *velký, ohromný, nesmírný* (hlad, radost); podobně u *děsný, strašný, příšerný; strašnýj, užasnýj; furchtbar, schrecklich; horrible, terrible; formidable, awful*.

b) Lexémy s různě bohatou polysémií mají významy stejné i různé, totiž takové, v nichž se realizují různé sémy motivujících sémémů.

Např. fr. *bois* má podle Velkého francouzsko-českého slovníku osm sémémů: ‚menší les‘, ‚strom‘, ‚dřevo‘, ‚dřevěné dechové nástroje‘ aj. Anglické *wood* má čtyři z těchto významů a německé *Holz*

tři, české *dřevo* také tři, ruské *derevo* dva. Hjeltslevovo schéma (1972, s. 60) vypadá na základě uváděných slovníků poněkud jinak (viz dále schéma s ekvivalenty fr. *bois* 1.–3.). Ekvivalenty a sémémy slova *les* jsou využitelné i při konfrontaci slovanských jazyků a nářečí (Tolstoj, 1968; Suprun, 1983, s. 30n.).

Čeština	Ruština	Němčina	Franština	Angličtina
<i>dřevo</i> 1.	<i>derevo</i> 2. sg.	<i>Holz</i> 1.	<i>bois</i> 3.	<i>wood</i> 2.
<i>strom</i> <i>dřevo</i> 2. nář.	<i>derevo</i> 1. sg.	<i>Baum</i>	<i>bois</i> 2. <i>arbre</i>	<i>tree</i>
<i>háj</i> <i>les</i>	<i>roščo</i> <i>les</i>	<i>Hain</i> <i>Holz</i> 3. <i>Wald</i>	<i>bois</i> 1. <i>forêt</i>	<i>wood</i> 1. <i>forest</i>

3.5. Je známo, že v lexikální zásobě různých jazyků jsou stejné jevy různého rozsahu. Proporční charakteristiky, tj. číselné údaje, kterými lze tyto často opoziční jevy charakterizovat, mohou být např.: (1.) statistické údaje o výskytech LJ v textech, (2.) údaje získané z frekvenčních slovníků, (3.) údaje o počtech jednotek ze slovníků a abecedních. Pomocí těchto údajů lze zjišťovat stupeň podobnosti různých jazyků. Rozdíly mezi těmito údaji jsou pro konfrontaci využitelné, zvláště když se přihlíží k souborům jevů.

Ad 1: Statistické údaje se týkají zastoupení alolexů v textech. Tento výzkum je plodný jak z hlediska vnitrojazykové, tak i mezijazykové konfrontace (Těšitelová, 1968). Zvláště instruktivní, i pro svůj dosah typologický, je výzkum slovních druhů a jejich skupiny nominální a verbální (Těšitelová, 1974a), jakož i poměru slovních druhů navzájem.

Např. v ruských textech na rozdíl od českých je větší počet substantiv v poměru k adjektivům a slovesům a sloves v poměru k adverbiím (Těšitelová, 1974b, s. 161). Jako přínosný se jeví i výzkum polysémie a monosémie lexémů v textech (Těšitelová, 1974a, s. 97n. aj.). Poučná jsou i některá zjištění Suprunova (1983, s. 14, 16). 10 nejfrekventovanějších sloves pokrývá v běloruštině 28, kdežto v češtině 52 promile textu. Sloveso *mit* pokrývá v češtině 7, v ruštině necelé promile textu. Experiment porovnávající 100 výskytů slov v úryvku bulharského textu (a jiných jazyků) a jeho překladech ukazuje největší podobnost mezi bulharštinou a ruštinou a největší rozdílnost mezi ruštinou a slovinštinou (Suprun, 1983, s. 20n.).

Ad 2: Vděčným objektem konfrontace na základě frekvenčních slovníků jsou opoziční soubory slov slovotvorně motivovaných a nemotivovaných a jejich podtypů. Je např. známo, že slovenština na rozdíl od ruštiny ve větší míře využívá sufixace (Kollár, 1974, s. 75n.). Slovotvorně motivovaných slov přibývá s ubývající frekvencí.

Např. v první stožce nejčetnějších slov je v češtině podle FSC jen jedna předponová odvozenina *přijít* na 94. místě (podle Mistríkova slovníku je to stejný lexém *přist* na 78. místě), v ruštině

stovce jsou zastoupeny 3 odvozeniny (v slovenštině 11), v třetí stovce 22 (23) odvozenin a ve stovce s pořadím 9000. – 9100. 70 (81) motivovaných slov.

Ad 3: Na základě abecedních slovníků výkladových, tj. na základě systému slovní zásoby, jsou porovnatelné:

a) údaje o slovech přejatých z různých jazyků a o míře jejich zakotvení v jednotlivých jazykových systémech. Např. čeština i slovenština na rozdíl od ruštiny běžně vytvářejí odvozeniny od přejatých slov.

b) stupeň polysémie: Např. pro angličtinu COD uvádí u *go* 32 významů, u *run* 19, u *come* 17, u *take* 12. V těchto případech nabývá pochopitelně na důležitosti kontext a distribuční charakteristiky lexémů, mající vliv na jednoznačnost polysémických lexémů.

c) počet synonymických řad, počet jejich členů: Zjišťování shod a rozdílů v základních synonymech odhaluje gnozeologicky a pragmaticky relevantní okruhy vědomí příslušné národní společnosti. Konfrontace synonym v slovanských jazycích (Filipec, 1983) např. ukazuje, že tu lze postihnout jisté areální tendence, příbuznost synonym v oblasti česko-polské a rusko-bulharské.

d) počet homonym: Např. nápadným rysem franštiny je velký počet homonym; v angličtině k tomu přistupuje ještě slovnědruhovú konverze.

3.6. Na různých místech tohoto příspěvku jsme poukázali na skutečnost, že konfrontace je sice svým východiskem především bilaterální, ale svými cíli multilaterální. Její zaměření je typologické (Filipec, 1976, s. 37). Úplná charakteristika jazykových typů není možná bez zřetele k lexikální zásobě a k lexikální sémantice (Klimov, 1983; Suprun, 1983, s. 30). Jazykový typ je selektivní konfigurace typických rysů ze všech jazykových rovin podle míry jejich strukturovanosti (Dressler, 1980, s. 640; Meier, 1978b, s. 247), z celého jazykového systému (Jarcevoová, 1981, s. 14). Za úhelný kámen sémantické typologie (Gorodeckij, 1974, s. 15) se považuje konfrontace dílčích podsystémů (Tolstoj, 1968), jejichž typy jsme uvedli, a to u všech druhů slov (Šaranda, 1981, s. 9).

4. Závěr. Mezijazyková konfrontace je z hlediska lingvistiky i gnozeologie nutnou etapou popisu a výkladu jazyků. Přihlíží se při ní k dialektice shod i rozdílů (kontrastů) v jazycích. Popis jazyků není úplný bez lexikologie a jejich úseků, především lexikální sémantiky. Za optimální základnu konfrontační lexikologie považujeme systémově funkční popis rovnoprávných jazyků zakládající se na jejich symetrické, paralelní konfrontaci na bázi společného metajazyka. Jde o jazyky příbuzné i nepříbuzné, kulturně blízké i vzdálené. Předmětem takto chápané konfrontace nejsou jednotlivosti, nýbrž strukturní celky. Za hlavní pokládáme konfrontaci dílčích podsystémů, zvl. monosémických a polysémických lexikálních polí. Společnou porovnávací základnu homogenních monosémických polí tvoří průnik množin sémů tvořících obsah sémémů příslušných lexémů v obou jazycích. Ekvivalenty jsou na úrovni systémové, funkční, textové a uzuální. Rozlišuje se ekvivalence symetrická, symetricko-asymetrická a asymetrická, a to monosémických a polysémických lexémů, slov, sousloví a frazémů. Porovnání, především v češtině a ruštině, ukazuje na pozadí značné podobnosti rozdíly v rozsahu lexémů a sémémů i některé mezery v jejich repertoáru, dále pak rozdíly v slovo tvorné diferenciaci, např. sloves, v polysémii, v distribuci a v proporcích jevů. Konfrontační lexikologie svými textovými ekvivalenty má blízko k translační lingvistice a ke konfrontační stylistice. I když je konfrontace svým východiskem bilaterální, svými cíli je multilaterální a dává podklady jazykové typologii. Dnešní typologie je si vědoma důležitosti lexikologie a sémantiky. Konfrontační lexikologie dává nové podněty i dvojjazyčné vědecké lexikografii, zvláště pokud jde o mezijazykovou polysémii, o doplnění zásady překladového slovníku zásadou hierarchizace ekvivalentů.

LITERATURA

- AKULENKO, V. V.: Anglo-russkij i russko-anglijskij slovar' „ložnych družej perevodčika“. Moskva 1969.
- ALBRECHT, J.: Les équivalents de l'allemand *eigentlich* dans les dictionnaires bilingues et dans la réalité de l'usage. CL, 28, 1976, s. 60–73.
- BARČUDAROV, A. S.: Jazyk i perevod. Moskva 1975.
- BARNET, V.: K probleme jazykovej ekvivalentnosti pri sravnenii. In: Sopostavitel'noje izučenije grammatiki i leksiki russkogo jazyka s češským jazykom i drugimi slavjanskimi jazykami. Ed. A. G. Širokova - V. Hrabě. Moskva 1983, s. 9–29.
- BEITRÄGE ZUR KONFRONTIERENDEN SPRACHWISSENSCHAFT. Ed. E. Eichler - J. Filipec, - B. Havránek - R. Růžicka. Halle/Saale 1976. Dále BKS.
- BENEŠ, E.: Otázky konfrontace češtiny s němčinou. ČMF, 49, 1967, s. 95–104.
- BLANÁR, V.: Porovnávání slovné zásoby v příbuzných jazycích. In: Sb. V čest na akademik A. Todorov-Balan. Sofia 1955, s. 105–112.
- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava 1984.
- COSERIU, E.: Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik. In: Probleme der kontrastiven Grammatik. Düsseldorf 1970, s. 9–30. Zusammenfassung der Ergebnisse, s. 175–177.
- COSERIU, E.: Vers une typologie des champs lexicaux. CL, 27, 1975–II, 1976, s. 30–51.
- COSERIU, E.: Kontrastive Linguistik und Übersetzung : ihr Verhältnis zueinander. In: Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft. München 1981, s. 183–199.
- ČESKO-RUSKÝ SLOVNÍK 1, 2. Red. L. V. Kopeckij - J. Filipec - O. Leška. Praha - Moskva 1973. Zkratka ČRS.
- ČESKO-SLOVENSKÝ SLOVNÍK. Red. G. Horák. Bratislava 1979. Zkratka ČSS.
- DOKULIL, M.: Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“. SaS, 24, 1963, s. 85–105.
- DRESSLER, W.: Sprachtypologie. In: Lexikon der germanistischen Linguistik IV. 2. vyd. Tübingen 1980, s. 636–641.
- DUCHÁČEK, O.: Nedostatky a mezery v struktuře slovní zásoby. ČMF, 52, 1970, s. 94–100.
- FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha 1961.
- FILIPEC, J.: K perspektivě zkoumání slovní zásoby v češtině a v slovanských jazycích. ČsRus, 8, 1963, s. 67–71.
- FILIPEC, J.: Významný krok v rozvoji francouzské stylistiky a teorie překladu. SaS, 27, 1966, s. 247–254.
- FILIPEC, J.: Zur Polysemie und lexikalisch-semantischen Sprachkonfrontation. TLP, 4, 1971, s. 217–228.
- FILIPEC, J.: Ekvivalenty a synonyma v slovní zásobě. In: Slovo a slovník, 1973a, s. 131–144.
- FILIPEC, J.: Ke konfrontaci dílčích sémantických systémů v slovní zásobě dvou různých jazyků. In: Čs. přednášky pro VII. mezinár. sjezd slavistů (Varšava 1973). Praha 1973b, s. 279–295.
- FILIPEC, J.: Zur Problematik der Konfrontation des tschechischen und deutschen Wortschatzes. BKS, 1976, s. 23–41.
- FILIPEC, J.: Spojitelnost lexikálních jednotek v konfrontačním pohledu. In: Čs. přednášky pro VII. mezinár. sjezd slavistů (Záhřeb 1978). Praha 1978, s. 131–140.
- FILIPEC, J.: Problémy konfrontační synonymiky v současných slovanských jazycích. In: Čs. slavistika 1983. Lingvistika, historie. Praha 1983, s. 91–99.
- GAK, V. G.: Besedy o francuzskom slove. Moskva 1966a.
- GAK, V. G.: Opyt primenenija sopostavitel'nogo analiza k izučeniju struktury značenija slova. VJaz, 1966b, č. 2, s. 97–105.
- GORODECKIJ, B. Ju.: Osnovnyje ponjatija lingvističeskoj tipologii. In: AUC. Phil. 5. Linguistica generalia 1. Ed. M. Romportl a kol. Praha 1974, s. 11–15.
- HARTMANN, R.: Über die Grenzen der kontrastiven Lexikologie. In: Probleme der Lexikologie und Lexikographie. Düsseldorf 1976, s. 181–199.

- HAVRÁNEK, B.: Aktuální metodologické problémy marxistické jazykovědy. In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha 1962, s. 9–23.
- HJELMSLEV, L.: O základech teorie jazyka. Praha 1972.
- JARCEVA, V. N.: Kontrastivnaja grammatika. Moskva 1981.
- JÄGER, G.: Translation und Translationslinguistik. Halle/Saale 1975.
- JÄGER, G.: Zum Problem von „Lücken“ und „Umschreibung“ bei der Translation. BKS, 1976, s. 42–57.
- JELÍNEK, J. - BEČKA, J. V. - TĚŠITELOVÁ, M.: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha 1961. Zkratka FSC.
- KLIMOV, G. A.: Principy kontensivnoj tipologii. Moskva 1983.
- KOESSLER, M. - DEROCQUIGNY, J.: Faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais. Paris 1928.
- KOLLÁR, D.: Prekladový význam – jeho podstata a problémy. SlavSlov, 5, 1970, s. 48–65.
- KOLLÁR, D.: Prekladový význam – jeho podstata a problémy. In: Slovo a slovník. 1973, s. 121–129.
- KOLLÁR, D.: Špecifikum systémového opisu lexiky v konfrontačnom pláne. ČsRus, 19, 1974, s. 74–79.
- KOPECKIJ, L. V.: Otázka lexiky pri vyučovaní ruštiny v škole. Ruština v škole, 1, 1948/49, s. 119–130.
- KŘÍŽKOVÁ, H. - LEŠKA, O.: K současnému stavu a perspektívám porovnávacího studia slovanských jazyků. ČsRus, 19, 1974, s. 159–164.
- KUFNEROVÁ, Z.: K makrolingvistickému pojetí lingvistiky prekladu. SaS, 45, 1984, s. 150–154.
- KUNIN, A. V.: Anglo-russkij frazeologičeskij slovar'. Moskva 1984.
- LEŠKA, O. - KURIMSKÝ, A.: O konfrontační metodě v jazykovědě. ČsRus, 7, 1962a, s. 207–210.
- LEŠKA, O. - KURIMSKÝ, A.: Teoretické předpoklady lingvistické konfrontace. ČsRus, 7, 1962b, s. 214–221.
- LORENZ, W. - WOTJAK, G.: Zum Verhältnis von Abbild und Bedeutung. Berlin 1977.
- MALBLANC, A.: Stylistique comparée du français et de l'allemand. Paris 1963.
- MATHESIUS, V.: On linguistic characterology with illustrations from modern English. In: Actes du 1er Congrès Internat. de Ling. à la Haye, 1928, s. 56–63; přetisk in: A Prague school reader in linguistics. Ed. J. Vachek. Bloomington 1964, s. 59–67.
- MATHESIUS, V.: On some problems of the systematic analysis of grammar. TCLP, 6, 1936, s. 95–107.
- MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947.
- MATHESIUS, V.: Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém. Ed. J. Vachek. Praha 1961.
- MEIER, G. F.: Innersprachliche und konfrontative Polysemie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 31, 1978a, s. 143–150.
- MEIER, G. F.: Methodologische Probleme der linguistischen Typologie. Tamže, 31, 1978b, s. 242–250.
- MISTRÍK, J.: Frekvence slov v slovenčine. Bratislava 1969.
- MORIJASU, T.: „Glagoly dviženija“ v slavjanskich jazykach. In: Comparative and contrastive studies in slavic languages and literatures. Tokyo 1983, s. 29–34.
- POLDAUF, I.: Ověřování ekvivalence studiem textů. In: Slovo a slovník, 1973, s. 103–106.
- REVZINA, O. G.: Struktura slovoobrazovatel'nych polej v slavjanskich jazykach. Moskva 1969.
- REY, A.: Un champ préfixale: les mots français en *anti*-. CL, 12, 1968, s. 37–57.
- SEKANINOVÁ, E.: Leksičeskoje značenijs v dvujazyčnom plane rusko-slovackom. SlavSlov, 3, 1968, s. 69–77.
- SEKANINOVÁ, E.: Význam lexikálnej jednotky z konfrontačného aspektu. In: Slovo a slovník, 1973, s. 113–119.

- SKALIČKA, V.: Wortschatz und Typologie. Asian and African Studies 1. Bratislava 1965, s. 152–157.
- SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA 1–6. Bratislava 1959–1968. Zkratka SSJ.
- SLOVNÍK SPISOVNÉ ČEŠTINY PRO ŠKOLU A VEŘEJNOST. Praha 1978. Zkratka SSČ.
- SLOVNÍK SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO 1–4. Praha 1960–1971. Zkratka SSJČ.
- SLOVO A SLOVNÍK. Bratislava 1973. Dále Slovo a slovník.
- SMIRNICKIJ, A. I.: Ob osobennostjach oboznačenija napravlenija dviženija v otdel'nych jazykach. In: jaz. v škole, 1953, č. 2, s. 3–12.
- SUPRUN, A. E.: Leksičeskaja tipologija slavjanskich jazykov. Minsk 1983.
- ŠABRŠULA, J.: Le français – langue abstraite? BKS, 1976, s. 179–189.
- ŠARANDA, A. N.: Sravnitel'naja tipologija kategorii predloga. Minsk 1981.
- ŠČERBA, L. V. - MATUSEVIČ, M. I.: Russko-francuzskij slovar'. Moskva 1969.
- TĚŠITELOVÁ, M.: K typologii slovanského slovníku z hlediska kvantitativního (na českém materiálu). In: Čs. přednášky pro VI. mezin. sjezd slavistů (Praha 1968). Praha 1968, s. 95–99.
- TĚŠITELOVÁ, M.: Otázky lexikální statistiky. Praha 1974a.
- TĚŠITELOVÁ, M.: Das Tschechische als Sprachtyp aus quantitativer Sicht. In: AUC. Phil. 5. Linguistica generalia 1. Ed. M. Romportl a kol. Praha 1974b, s. 157–165.
- THE CONCISE OXFORD DICTIONARY. Ed. H. W. Fowler - F. G. Fowler. Oxford 1964. 5. vyd. Zkratka COD.
- TOLSTOJ, N. I.: Nekotoryje problemy sravnitel'noj slavjanskoj semasiologii. In: Slavjanskoje jazykoznanije. VI. meždunarodnyj s'jezd slavistov (Praga 1968 g.). Moskva 1968, s. 339–365.
- ULLMANN, S.: Descriptive semantics and linguistic typology. Word, 9, 1953, s. 225–240.
- VELKÝ ČESKO-RUSKÝ SLOVNÍK 1–5. Red. N. Savický. Rukopis připravován v Ústavu pro jazyk český. Praha. Zkratka VČRS.
- VELKÝ FRANCOUZSKO-ČESKÝ SLOVNÍK 1, 2. Red. J. Neumann - V. Hořejší. Praha 1974. Zkratka VFČS.
- VELKÝ RUSKO-ČESKÝ SLOVNÍK 1–6. Red. L. V. Kopeckij - B. Havránek - K. Horálek. Praha 1952–1964. Zkratka VRČS.
- VEL'KÝ SLOVENSKO-RUSKÝ SLOVNÍK 1, 2. Bratislava 1979, 1982. Zkratka VSRS.
- VINAY, J.- P. - DARBELNET, J.: Stylistique comparée du français et de l'anglais. Paris 1963. 2. vyd.
- VLČEK, J.: K problematice rusko-české homonymie. SlavPrag, 4, 1962, s. 467–473.
- VLČEK, J.: K porovnání slovní zásoby v ruštině a češtině. SlavPrag, 7, 1965, s. 41–49.

RÉSUMÉ

Zur Problematik der Konfrontation im Wortschatz

Die innersprachliche Konfrontation findet in der zwischensprachlichen ihre Fortsetzung. Zu den wichtigsten Punkten der letztgenannten gehören die Fragen der gemeinsamen Konfrontationsebene und der Äquivalenztypen. Bei der lexikologischen Konfrontation bevorzugen wir die symmetrische Konfrontation zweier gleichberechtigter Sprachen mit Hilfe der gemeinsamen Metasprache. Dabei werden Übereinstimmungen und Differenzen beider Sprachen berücksichtigt, weil unserer Ansicht nach die konfrontative Lexikologie und Linguistik auch den theoretisch orientierten Teil der kontrastiven einbezieht. Im Zentrum unserer Aufmerksamkeit steht das Tschechische und das Russische, daneben werden auch relevante Merkmale des Deutschen, Französischen und Englischen betont. Da die Konfrontation der gesamten Lexik nur schrittweise vor sich gehen kann, bildet ihren Gegenstand in erster Reihe der Vergleich der Teilsysteme und Felder, deren Klassifikationsschema graphisch dargestellt ist (3.4.1.). An erster Stelle betonen wir also die Konfrontation monosemischer mehrdimensionaler lexikalischer Felder, wie z. B. das Feld der Bewegungszeitwörter. Alle Lexeme dieses Feldes mit ihren Synonymen und Antonymen werden von dem

Archilexem-Archisemem *Bewegung* dominiert und diese Dominante repräsentiert eine lexikalisch-semantische Kategorie. Die gemeinsame semantische Konfrontationsebene bildet dabei die Durchschnittsmenge der Seme, die durch die Analyse der Sememe aller Feldeinheiten beider Sprachen gewonnen wird. Sememe aller Feldlexeme weisen neben dem integrierenden, generischen Sem ‚Bewegung‘ auch weitere charakterisierende Seme, die acht Dimensionen angehören, und jedes Feldglied wird wenigstens durch ein differenzierendes Sem kennzeichnet. Ein so organisiertes Feldgebilde wird als ein semantisches Paradigma aufgefasst. Die genannten Felder weisen im Tschechischen und Russischen, aber auch in anderen der erwähnten Sprachen am Hintergrund der Ähnlichkeiten auch Differenzen im Lexem- und Bedeutungsumfang, im Wortbildungstypus und im Äquivalentenrepertoire auf. Gute Ergebnisse verspricht einerseits die Erforschung der Polysemie der Lexeme mit den äquivalenten primären Sememen, andererseits Vergleich quantifizierbarer Erscheinungen, wie z. B. Proportionen der Allolexe (Lexemexemplare) in Texten einzelner Sprachen, motivierter und unmotivierter Wörter, Fremdwörter gegenüber dem einheimischen Wortschatz, der Synonymie, Homonymie und Konversion. Neben Äquivalenz der Allolexe gibt es in der Lexik auch Äquivalente polysemischer Lexeme, ihrer einzelnen Sememe (lexikalischer Grundeinheiten) und der Kontexttypen einzelner Sememe. Von den Äquivalenztypen werden die symmetrische, symmetrisch-asymmetrische und asymmetrische Äquivalenz mono- und polysemischer Lexeme charakterisiert. Die ersten zwei Typen kommen in den nahe verwandten Sprachen vor. Die Problematik der Allolexe verbindet die konfrontative Lexikologie mit der Translationswissenschaft und der konfrontativen Stilistik. Alle Äquivalenztypen sind für zweisprachige Wörterbücher relevant, die neben dem Grundsatz der Übersetzbarkeit auch den der Äquivalenzhierarchie und der Spezifität der zwischensprachlichen Polysemie respektieren sollen.

Lexicology and Lexicography: Development and State of the Research

1. The Development of Czech lexicology

Lexicology entered Czech linguistics hand in hand with lexicography. In the Prague School *Thèses* (1929: sect. 8), lexicology was conceived as a “science du vocabulaire”. At the same time, with theoretical clairvoyance, even before the publication of Jost Trier’s (1931) historically conceived work, the concept of lexical system was formulated, and the next task was to work out appropriate methods for its description. Besides the works of Vilém Mathesius and Bohuslav Havránek the most valuable contribution in this area was made by Leontij V. Kopeckij, the compiler of the *Rusko-český slovník* [Russian-Czech Dictionary] (1937), excellent in its time, and main author and editor of the *Velký rusko-český slovník* [Great Russian - Czech Dictionary] (1952-1964) and the *Česko-ruský slovník* [Czech-Russian Dictionary] (1973).

Havránek contributed to the conception of the academic *Příruční slovník jazyka českého* [Comprehensive Dictionary of the Czech Language] (1935-1957) in nine volumes. Later he was the chief editor of the *Slovník spisovného jazyka českého* [Dictionary of Standard Czech] (1957-1971) in four volumes, and stimulated theoretical works on the lexicon. For Havránek (1958:209) the lexicon only tends towards a system (*systémovost*).

In the works of several members of the Prague School, we can trace various partial conceptions of lexicology in which the gradual development of the field is reflected. A considerable contribution to the progress of lexicology as the theory of the lexicon was made by Vilém Mathesius. Originally, he regarded a word from the phonetic and morphological point of view as a formal, potentially independent unit which may be moved within a sentence (1911:9, 12, 15). Shortly thereafter, linguistics witnessed a breakthrough with the publication of Ferdinand de Saussure’s *Cours de linguistique générale* by his disciples Charles Bally and Albert Sechehaye in 1916. The distinction between synchrony and diachrony, parole and langue, syntagmatic and associative relations, the notion of system as

relations and oppositions, the characterization of phonology, together with the works of other linguists (Mathesius 1927), gave rise to the *Thèses*, Nikolaj S. Trubetzkoy's *Grundzüge der Phonologie* (1939) and to Mathesius' later writings. Mathesius (1911) favoured the point of view regarding function and meaning that was later formulated in his work of 1929. Here the word is ascribed an independent existence and taken to be the result of the denominating and correlating activity of the speaker. This conception is then elaborated in *Řeč a sloh* [Speech and style] (1942) and *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém* [A functional analysis of Present-Day English on a general linguistic basis] (1961). In the former work, Mathesius distinguishes descriptive naming units (with word-forming and syntagmatic motivation) from simple naming units (*značková pojmenování*) and delineates four basic components of meaning: general image (concept); "symbolic validity" (semantic motivation, such as simile, metaphor, and metonymy); emotional colouring (expressiveness); and "domestic flavour" (social style markers). In the latter work, edited by Josef Vachek, whose contributions to popularizing the teachings of Prague School have been invaluable, Mathesius broadens his treatment of the form of linguistic denominations and their part-of-speech classification and presents a number of contrastive characteristics of English and Czech.

Sergej Karcevskij significantly influenced semiotics and the Prague School by his view of the asymmetry of the sign, its simultaneous virtual homonymy and synonymy, and other dialectical antinomies (1929). The important idea was that the systemic value of a language unit is given not only by its oppositions and differences but above all by the existence of a class or series of units with a common element on the background of which the oppositions are applied. Karcevskij's analysis showed that language change is not as motivated by the phonic plane as by higher-level language units.

Karcevskij's theory of the asymmetric dualism of language units was later extended by Vladimír Skalička (1935a). Stimulating was his differentiation between morphemes, semes and sememes in his work on Hungarian grammar (1935b). A seme (*das Sema*) is a "smallest grammatical unit" (p.13). It is a "formal and at the same time a functional, that is a grammatical element as well". It is "usually expressed by means of an uninterrupted phoneme series, i.e. by means of a morpheme". But there are nonmorphematic semes, too (p.27). Marginally, Skalička refers to semantic problems, such as polysemy and synonymy (pp.20, 14). "Semes are organized into

higher sememes, i.e. words, sentences and so on". A sememe is "every grammatical unit (seme, morpheme, word and so on)" (p.66). Both semes and sememes can be polysemic, so that a "sememe, i.e. a seme combination can have a different sense (*Sinn, Meinung*) than semes of which the meaning (*Bedeutung*) is composed" (p.20). The differentiation between sense and meaning is borrowed by Skalička from Slotty (1929). From semiological point of view, synonyms are semantemes near to each other, but not of identical meaning (p.15). Skalička did not elaborate further on these concepts. In his opinion, a dictionary should contain only words with lexical meanings, whereas prepositions, conjunctions and perhaps pronouns should be contained in grammars (1959:28). This conception, however, has not been applied in any dictionary. The mentioned synsemantic words belong both to the grammar and the dictionary as well.

Some of Roman Jakobson's formulations concerning semantics and language functions were in his time stimulating. For example: "Die Semantik, dieser Grundkern der Linguistik und jeder Zeichenlehre überhaupt ..." (1936:241). Much attention was drawn to his differentiation between the concepts *Gesamtbedeutung* (*signification générale*), *spezifische (kombinatorische) Bedeutung* and *Haupt- und Grundbedeutung* (1936:243), discussed by Jerzy Kuryłowicz (1955). In my opinion, the differentiation of meanings of different degrees of abstraction and hierarchy is necessary. Kuryłowicz acknowledged the existence of only primary and secondary semantic function, i.e. context-free and context-bound meaning, and emphasized the importance of the linguistic and situational context and difficulty in differentiating between polysemy and shades of meaning. He refused the concept of a general meaning, because it is not possible to integrate different qualities and affective differences. In Czech lexicology (Filipec 1985:52), three types of general meaning as consequence of different abstraction scope which is necessary when analysing the polysemy intersection are specified. Jakobson's distinction between the marked (*merkmalhaltig*) and unmarked (*merkmallos*) members of a correlation is important for the lexicon too, but his strict binarism was criticised by Miloš Dokulil (1958). The lexical semantics, e.g. of antonyms, sustains the existence of evidence from ternary oppositions.

Bohumil Trnka devoted later more informed explanation to the questions raised by Skalička, especially in his important article *Words, Semantemes and Sememes* (1967). Above all he presented here a generalized definition of the word not only as a carrier of the meaning which is apt to

function as an utterance, but also as a pure structural element of language without any meaning ('an empty square'). His concept of the word included proper names, auxiliary and acoustically motivated words. He also discerned the word as the carrier of the semantic function and as the semanteme (lexical item) denoting an extralinguistic entity, fixed in the mind of the speakers. Within the boundaries of the semanteme, polysemy is possible. This article ends up with a recommendation to establish and describe the semantic system. In another article, Trnka (1982:317) defines the word "as a minimal meaningful unit implemented by phonemes and capable of transposition in sentences". Trnka was one of the first to differentiate between polysemy and homonymy (1931) and to study the relation between language units and levels (1964).

In building lexicology, some phonological concepts can be used, especially phoneme, archiphoneme, phonetic variant, distinctive feature, opposition (privative, gradual, equipotent), correlation, neutralization, and others (Trubetzkoy 1939). In spite of its semantically distinctive function, the phoneme remains a unilateral unit. It has no polysemy, synonymy and no other phenomena characteristic of semantic units and no possibility of removing the lacunae with periphrases like a word. That is, there is no strict isomorphism between the phonological level and higher, also semantic, levels (Axmanova 1955). Thus, the viewpoints elaborated in the domain of sound structure cannot suffice to analyze the much more complicated structures of linguistic content.

The onomasiological approach, complementary to the semasiological one, was applied by Josef Filipec to all parts of speech in his lexicostylistic analysis of synonyms (1961:195). With synonyms it is necessary to take into consideration meaning, contextual connectability, style markers and paradigmatic systemic relations. These aspects of lexical units were treated by the same author in his theory of lexicography (Filipec 1957). The article *K úkolům české lexikologie* [Towards the tasks of Czech lexicology] (1968a) called for the multiaspectual, i.e. integrated characterization of lexemes, the semic analysis of their meanings and contextual connectability, and all the formal and grammatical distinctions capable of signaling semantic differences. Further studies include the centre and periphery of a lexical system (1966) and works on intra- and interlinguistic confrontation and typology in the lexicon (1968, 1971, 1985, 1986).

The onomasiological approach was applied in his naming and word-formation theory by M. Dokulil (1962), referred to above.

The authors of the Czech lexicological theory take into account grammatical, especially syntactic aspects of lexical units, as well (Filipec and Čermák 1985:38f.). The syntactically oriented contributions to the theory of meaning by Petr Sgall and his group aim at a functional generative description of language, combining algebraic linguistics with the functionalism of the Prague School. For them the counterpart to Carnap's intensional structure in the domain of natural language is tectogrammatics or the level of sentence meaning, as opposed to the cognitive content. Sense is the meaning of a sentence complemented by the specification of reference. For the description of the meaning of a sentence the description of its extension is not sufficient. Meaning includes also pragmatics. Lexical meaning is a complex phenomenon, which is manifested in words of motivated formation and the analysis of the meanings of elementary constituents (Sgall, Hajičová, and Panevová 1986:144f.).

Daneš and his group (1971) concentrated especially on the structural analysis of the meaning of verbs as constructive and primary sentence-forming words. Daneš (1985) divided verbal predicates into static, non-action, and dynamic classes, namely processes, action and non-action, and mutations, or actions implying change. This enabled the construction of sentence patterns (1981), occupied by homogeneous classes of verbs (syntactic fields), and led to a lexicologically oriented syntax.

Among foreign publications, some Soviet works received positive response (cf. Weinreich 1963), some studies published in *Cahiers de lexicologie* and, especially, the views of Eugenio Coseriu concerning the connectability of words (1967) and the typology of lexical fields (1976b). With his functional and structural conception of lexical semantics (1970, 1976a, 1983), Coseriu's position is similar to that of the Prague School.

2. Lexicology

2.1 Theory

In the context of Czech and foreign linguistics, the lexicology of Czech was consistently construed as a theory of the lexicon (cf. Filipec and Čermák 1985, Part 1). Thus, it is a metatheory above the theory of lexicography (see Lexicography). The conception of Czech lexicology is functional, that is, it pays due respect to the communicative orientation, the context of systemic units, the points of view of the speaker and hearer,

lexical semantics, semasiology and onomasiology. The structural character of the conception is manifested by (a) respect to the whole: a lexical unit-type is studied in relation to the system, its tokens in relation to context; (b) respect to structural relations: (ba) system – subsystems, subsystems to one another, subsystem – units; (bb) relations of lexicon and grammar; (c) analysis of meaning in discrete units, semes; (d) respect to linguistic and extralinguistic behaviour of lexical units. Here we are concerned especially with interdisciplinary relations to logic, psychology, sociology, information and communication theory, as well as mathematics and physics (compare Niels Bohr's principle of complementariness).

The object of lexicology is the national lexicon, both standard and special. With respect to these specifications, the question of the centre and the periphery of the system appears different. In the present stage, it is necessary to base lexicology on the analysis of a representative sample. Brilliant contributions dealing with randomly or cleverly selected individual issues do not suffice. Lexicology benefits from links with lexicography.

The method of the work is hypothetico-inductive. This fact, however, does not exclude the possibility of a future partial deductive complementation, for example within the limits of a partial subsystem (cf. Sect. 5). A lexical unit is a microstructure engaged in many relations that cannot be described by a partial method, for example distributional or transformational, and others, but it is necessary, in the sense of the above-mentioned principle of complementariness, to introduce a multiaspectual, that is integrational description and explication of all the parameters and relations of the lexical units. In principle this approach is an intralinguistic confrontation of units in partial subsystems and classes as macrostructures (Filipec 1973, 1985, 1986). These conclusions are also the results of the critical evaluation of various conceptions of semantics in the last twenty years.

The lexeme (word, phraseme, fixed word collocation) is a formal-semantic unit of the lexical level in its intersection with the semantic level. Its status is deep and hierarchical. We distinguish the lexeme-type on the level of abstraction and the lexeme-token (allolex) on the empirical level in context use. This use is either untypical and individual or usual, typical and reproduceable. On the level of abstraction, there are three lexemic modes: the polysemic lexeme (hyperlexeme, for example, "to give" with a set of meanings), the monosemic lexeme (hereafter lexeme: "to give something to somebody"), and the lexeme in typical context ("to give him a book, money, water to drink"). A monosemic lexeme is the basic lexical

unit in language communication and has the character of a symmetric bilateral sign. It is given by the conjunction of the lexical form (formeme) and the individual meaning (sememe). A polysemic lexeme includes as many basic lexical units as it has invariant sememes. The formeme of an individual sememe has various variants, including morphological forms and categories (number, person) and syntactic constructions. Two models of lexeme are consequently distinguished: a tetragonal model (Filipec 1957, 1985) of the relations of the lexeme-type and a communicative model of the lexeme-token in a referential situation (Filipec 1990). The relations of the lexeme are (a) internal linguistic (formeme – sememe) and external (paradigmatic and syntagmatic), (b) extralinguistic (to consciousness with a notional and pragmatic centre and to reality). By virtue of its several aspects (form, meaning, context, construction relations) the lexeme touches upon all language levels and has the character of a central language unit. In languages of different types, the question of lexeme (especially of a word) and its definition, is essentially and specifically important with respect to the relations between word and morpheme or conjunction of morphemes.

2.2 Semasiology

Semasiology (lexical semantics) studies the meanings of the units of the lexical level. Language units belonging to different language levels enter into mutual relations. That is to say, lexemes are realized by morphemes and phonemes and themselves realize sentences and texts. They are semantic units serving human communication, statements about material and psychic reality and their evaluation. Lexical meaning is a reflection of extralinguistic reality formed by the language system and communicative needs mediated by consciousness. For example “to hear” 1. (people and animals with ears): ‘to be able to perceive sounds by means of ears’, ‘to have hearing’: *slyší špatně* “he is hard of hearing”; 2. ‘to perceive sounds’: *I heard music*. As a result of this reflection, the meaning of a lexeme and especially of a word holds a central position in semantics. Morphemes reflect only through words, and the meaning of a sentence is a complex quality of the meanings and relations of its lexical components (B. Russell 1961, Introduction). While the meaning of the lexeme-type is potential and dynamic, the meaning of the allolex is topical and takes on secondary contextual and situational features. The meaning of a lexeme is called a

sememe and a polysemic lexeme is characterized by a set of primary and secondary structural sememes (a semantic spectrum). The sememe as a mental value is objectivized in the process of communication as a social value, and it is formed by the language system as a language value at the point of intersection of the set of structural relations. These structural relations are the internal reciprocal relation of the sememe to the formeme, the relation of denotation, the relation of designation, i.e. the relation to the content of consciousness (concept), the relation to the pragmatic component, the relations to morphological and part-of-speech categories, word-formation relations (word-formation motivation), syntactic relations (valency), contextual relations (connectability, situation, social and cultural context), and polysemic and hierarchic relations (hyperonymy, hyponymy, synonymy, antonymy). By entering into these relations, the sememe acquires a formal character. The categorial meanings of different parts of speech justify a conception of lexical meaning as both entity – with autosemantic words, and relation – with synsemantic words, relational adjectives and adverbs, and with pronouns.

The relations of the sememe are of two types: one is entered into by the sememe as a whole (its relation to the formeme, valency relations), the other by its components (notional and pragmatic) and elements (semes). The importance of the elements is especially clear in hierarchical relations (organism ← animal ← vertebrate ← mammal ← dog ← ...). This leads to the concept of semic analysis. A sememe (individual meaning of lexeme) is a configuration of recurrent semes adjoined to the formeme of the lexeme. Semes are determined by the oppositions that the sememe enters in a partial subsystem. The number of semes is given by the requirement of the adequate description of the sememe, and their set corresponds to the explanation of the respective sememe that relates them syntactically. The order of semes and their hierarchy are not arbitrary; they are related to the occurrence of semes in the respective partial subsystem. The number of semes necessary for the semic analysis of the lexemes of a language forms the metalinguistic vocabulary of the lexicon.

Semic analysis is based on the nature of the natural language itself, which decomposes continuous phenomena into phenomena which are discrete. For example, words of motivated formation (teacher 'one who teaches', that is, agent + teach), polysemous words (*life* 1. 'state of existence', 2. 'biography'; *school* 1. 'institution ...', 2. 'class; faculty'), causatives (*lie – lay* 'cause something to lie'), antonyms (*high – low* 'of big – small

vertical dimension'), and others. We distinguish four hierarchical levels of semes: the superior categorial seme of the part of speech, which is always implicitly present, the generic seme, the differential (specificational) seme, and the subseme. The generic seme is common to a class of lexemes (subsystem) and is thus also an integrational seme, an archiseme: *to move* — (*go, crawl, run, jump, fly, swim*). Due to the complex character of some semes it is useful to differentiate between a seme and a dimension, a bunch of semes, for example, movement of people, animate things, and abstract movement. Subsemes encompass features of the pragmatic component and implicit features that become explicit, for example, in metaphors and in context. The pragmatic component is incorporated into the semantic one, and hence, it includes connotation (expressiveness of a varied character), association and evocation. The pragmatic component applies to different parts of speech to a different extent (interjections vs. terms) and is inherent and adherent, that is, contextual and relevant in stylistics. In the sphere of style, unmarked, neutral and marked lexical units are applied, which are uncovered through an intralinguistic confrontation (Filipec 1968b) especially of synonyms (see Sect.4 below).

Types of meaning differ according to parts of speech, the semantic component (notional – pragmatic meanings), contextual connectability (contextually bound – autonomous), syntactic conditioning (syntactically conditioned – unconditioned), word-forming motivation (motivated – unmotivated), and semantic motivation with polysemy (conditioning – conditioned, primary – secondary, basic – derived). Polysemy as a typical semasiological phenomenon forms the basic semantic structure of the lexeme. Since it involves the correlation of sememes we deal with it in Section 4.

The syntactic correlation of generic and differential semes gives rise to a global explanation (*definiens*) of the content of the sememe, i.e. of its intension. Depending upon the part of speech its character is nominatively attributive, adverbially attributive, verbally objective, and verbally adverbial, and it may be substituted for by a synonym or set of synonyms. The syntactic character of the explanation of the sememe testifies to the fact that the sememe (meaning) has an internal relational nature. The explanation of the sememe contains only semes of general character. In context, however, the sememe becomes more concrete and topical since it has more contextually situational semes or subsemes. Lexicology also describes the distributional area of sememes in typical, usual context and in relevant valency positions. The meaning of a lexeme, the sememe, is not identical

with its use; rather the lexeme-sememe and its use belong together. The explanation is also a general rule that defines the distributional area of the lexeme, i.e. its lexical norm.

2.3 *Lexical onomasiology*

The functional conception of linguistics stressed by Mathesius (1929) with respect to the communicative process between speaker and addressee, and the need to complement the progress from form to function (meaning) typical for semantics by the progress from function to form, which stresses the position of the speaker, justify establishing onomasiology as a linguistic domain complementary to semantics and semasiology (Filipec 1961). The onomasiological point of view is also necessary in syntax and common in the lexicology of word formation (Dokulil 1962).

Lexical onomasiology is not only a theory of naming (*Benennungslehre*) but also a theory of designating (*Bezeichnungslehre*). Onomasiology not only concerns the parts of speech that name (autosemantics) but also synsemantics, i.e. all lexical signs. Its basic unit is the onomateme, which is the bilateral unit (designans – designatum). The starting point of onomasiology is the concept or conceptual meaning. We ask “what is the object’s name?” where abstract words are understood to have zero denotates with meanings constituted by mental reflection. The limiting cases of the theory of denoting are proper names and technical terms, which form specific systems. Onomasiology deals with both isolated units and their sets. That is to say, a certain naming unit may include other units (a hyperonym includes hyponyms, see Sect.4). Therefore onomasiology and semasiology contribute to the construction of partial systems in the lexicon (see Sect.5). The system also determines the selection of naming and designating markers of lexemes. A marker sanctioned by the language represents and replaces a set of markers of a given object, activity, and so on, and differs in different languages (for example, *leopard’s bane* – *kamzičník* – *Gemswurz*). The relation of designation of naming to meaning is dialectical: in designating we stress the extension (*the dog as class* – *our dog*), in meaning we stress intension.

Lexical onomasiology studies the formation of lexical, designating units. These are the ways of forming (a) words, namely (aa) their forms, (ab) their meanings, and (b) collocations.

(aa) Words are formed by a change of the lexical formeme together with a change in meaning – as is the case of derivation and composition of autosemantics – and without a change in meaning – these are variants, abbreviations and unverbized naming units. Another method of formation is conversion, i.e. the use of the identical formeme, sometimes with a change in its morphological characteristics. In Czech, conversion involves both autosemantic and synsemantic words, but it is generally not so frequent as in English.

(ab) Lexemes (words and collocations) are also formed by a change in sememes – that is, a semasiologico-onomasiological derivation. The secondary sememe is motivated by the primary sememe, with the result that its designation or denomination is indirect. This metaphoric and metonymic derivation is the main source of the polysemy of lexemes such as *head*, *heart*, and others. Metaphors are uni- and multiverbal and they occur only with autosemantics. Metaphoric derivation occurs in several domains: organic (plants, animals, humans, and the body) and inorganic nature, artefacts, and concrete and abstract words. Metonymic derivation occurs on the basis of a marker of activity, object, place, property, part and whole. Circumstantial metonymic derivation with prepositions is productive.

(b) Lexemes as potential systemic units are realized and topicalized in utterance chains. At the same time, they form syntagmatic pairs of different hierarchies, especially that of dependency, for example, Adj+Noun, Verb+Noun, Verb+Prep+Noun, and others. Besides these free collocations, there are set expressions, namely collocative naming units and phrasemes, which include similes and nominal and verbonominal collocations (cf. Čermák's expositions on idioms, this volume). Especially important are those collocative naming units of the form Adj+Noun which arise from differentiation of nouns (frequent in terminology) and verbonominal collocations. These collocations manifest the dialectics of multi- and unverbization, for example Czech *brát v úvahu – uvažovat* 'take into account'. Set expressions can be found in synsemantics as well, especially secondary prepositions (*v důsledku* 'in result') and interjections.

An important section of lexical onomasiology is lexical neology, which evidences the dynamic character of language. We distinguish language innovations in the broadest sense, occasional denominations, for example, colloquialisms, denominations of a firm, *hapax legomena*, and proposals not yet in common use form neologisms proper, i.e. lexical units necessary for social communication but new in view of the contemporary lexical

norm. They appear in the above-characterized ways, that is, by forming words and collocations, semasiologico-onomasiological derivation, and adopting words and collocations. Formation of words from non-existent bases (formemes) is rare, but the use of abbreviations of various types is quite common.

Among loan lexemes we distinguish quotational words and collocations (*sputnik*, *show*, *steplechase*, *science fiction*), words taken over but still considered foreign, as is manifested in their orthography (*briefing*, *brífink*), and those that become common. Most calques belong here, namely word-forming calques (*národopis* 'ethnography'), phraseological (*ztratit místo* 'lose the job'; *jablko sváru* 'the apple of discord'), semantic (*proud* 'stream'), and hybrid words (Czech compound with *elektro-*, *foto-*, *moto-*, etc., with the second part Czech or foreign are now common). Internationalisms connected with cultural, technical, political, and economic contacts among states, especially of English and American origin, also hold an important position in contemporary language.

2.4 External relations of lexical units

These relations are paradigmatic and syntagmatic, the paradigmatic relations being semantic and formally-semantic, word-forming. The semantic relations include antonymy, synonymy, polysemy, homonymy, hyperonymy, hyponymy, and cohyponymy.

Antonymy is a basic semantic relation of lexemes based on opposition. It is represented by closed two or more member classes. Antonyms are classified according to whether or not the opposition is strict, the first type being further classified into polar (gradual and vectorial) and complementary. In Czech word formation, especially prefixal, antonymy exists. Conversiveness and enantiosemy are characterized as subtypes of antonymy. Conversiveness is a meaning relation of two naming units observed in opposite direction and based on logical implication (*to buy* – *to sell*). Enantiosemy is a contrast of two sememes of a polysemic lexeme or of two prefixes.

Synonymy has different levels: morphemic, lexical, syntactic, contextual, and thematic (formulational). We are concerned here with semantic equivalence and a certain extent of tolerance (similarity). Therefore, from the point of view of language, synonymy holds not only between words with the same meaning (notional as well as pragmatic) but also between

words that differ in their secondary semantic components or elements (shades of meaning, subsemes). In addition to meaning, it is also necessary to consider distribution, or contextual connectability. Even synonyms with identical meaning have different contexts (besides identical ones), where substitution cannot apply. Thus, we distinguish discrete degrees in synonyms according to the degree of semantic and distributional equivalence. Synonymic groups (rows), headed by a basic synonym (dominant), are thus semihierarchical subsystems. Due to their shades of meaning and contextual intersections synonyms are suitable and necessary stylistic devices.

Polysemy means that one basic lexical formeme has several sememes exhibiting a semic intersection. The lexeme then has the character of a hyperlexeme. Each secondary sememe has a specific relevant seme (semes), in addition to the semes which are identical to the primary or a secondary sememe. Each such sememe is invariant and, together with the formeme, sometimes partially different (for example, number or person) from the basic (so-called representing, dictionary) formeme, forms an independent lexical unit. This monosemic unit enters into onomasiological (conceptual) subsystems and into utterance. Polysemy is a basic semantic structure and it is a manifestation of language economy.

Homonymy is identical with heterosemy. There is no semic intersection between the sememes of the formeme, therefore we are concerned here with two or more independent lexemes. Except in some rare cases, homonymy is neutralized in context. We distinguish lexical homonyms of identical and different origin, homonyms created by the disintegration of polysemy, word-formation and part-of-speech homonyms, homophones, homographs, and paronyms.

For the hierarchical organization of the lexical system, construction of partial subsystems, explanation of meaning, and semic analysis, hyperonymy, hyponymy and cohyponymy are of basic importance. At the same time they are logical relations. The relation of a hyperonym to its hyponyms is reciprocal, oppositional and asymmetric.

Among the syntagmatic relations, connectability or collocability of lexemes is the most important. It is related to valency and presupposes the grammatical correctness of the collocation, its stylistic suitability and communicational meaningfulness. Lexicology is interested in lexical and semantic connectability in the presence of grammatical (syntactic) correctness. Collocational relations are realized on the basis of a common element, the so-called classeme which is the seme of the lexemes (allolexes)

of a given syntagm. Lexical collocability is the ability of a lexeme to collocate with a class of lexemes (allolexes) on the basis of the common classeme, which is a case of semantic accord. The class of lexemes forms the domain of the use of the lexeme delimited by the explanation of its sememe. This explanation represents the semantic norm of the lexeme. Lexicology aims at a description of the distributional formulae in, for example, intralinguistic confrontation of synonyms and interlinguistic confrontation of equivalents.

2.5 Lexical system

Every sememe of a polysemic lexeme is a member of a certain paradigm, a class of correlated sememes, and this class is further hierarchized by the generic seme of the sememe. For example, *to go* has the oppositional sememes '(human) motion' vs. '(object) activity, function (how)', etc. These sememes situate the verb in different places of the onomasiological lexicon (see below). The first sememe also includes specific types of motion, described in Czech by the different lexemes: *jet, letět, plout* 'ride, fly, float', and also *běžet, plavat, lézt* 'run, swim, crawl'. Motion verbs belong to the superior classes of 'activity' and 'action'.

On the basis of these relations, it is possible to arrive at a classification of homogeneous primary and secondary (word-formation) lexical subsystems. Primary subsystems are further divided into monosemic and polysemic lexical fields and classes (for example according to parts of speech). Monosemic fields are multi- or unidimensional, and simple or complex. A dimension integrates a set of semes, for example 'direction' integrates different directions of motion. Unidimensional fields are based on relations such as antonymy and others (cf. Sect.4). Simple fields are formed by one hyperonym and two hyponyms – appropriate antonymic fields also belong here. On the basis of these relations and different abstraction levels, hierarchies are established, multidimensional complex fields, organized by either the main (archilexeme-archisememe, i.e. 'motion') or subordinate dominants.

Czech verbs of motion were treated as follows: by analyzing 1,378 prefixed verbs, the following semes were established: 'direction', 'goal', 'degree of motion' and 'mode of verbal action'. These verbs and 534 further non-prefixed verbs were analyzed according to eight dimensions: 'milieu', 'subject and his/its activity', 'means', 'mode', 'direction', 'goal',

'object', and 'time of motion'. Within each dimension relevant semes of each verb were taken into consideration. 156 semes were needed for the description of the meanings of 1,912 motion verbs.

The structural description of partial subsystems and fields and their external linguistic relations aims at compiling an onomasiological lexicon based on a semasiological description of lexemes and their distributional formulae. We think that in the future it will be possible to program these structures, lay claim to psycholinguistic reality, and thus model the selectional and combinatorial operations of human intelligence.

3. Lexicography

Lexicography is a field of applied linguistics. Its object is the same as that of lexicology, namely, the lexicon, but the scope of its description and exposition is wider, especially in monolingual explanatory dictionaries. It also deals with orthography, pronunciation (including stress) and codifies the morphological and valency norms of lexemes. In addition, lexicography uses a database to handle exceptions and attends to the needs of dictionary users. It encompasses the theory of lexicography (metalexicography) and the compilation of dictionaries (the work of lexicographers) and scientific dictionaries of various types (Filipec 1988). The basic types of dictionaries are the monolingual explanatory semasiological (alphabetic), the synchronic and historical, the onomasiological, and the bilingual. Special dictionaries include the synonymic, the phraseological and the terminological. These dictionaries often contain original material published for the first time and hence instigate basic research as well. Even non-linguistic, encyclopedic lexicography needs linguistic orientation.

Lexicology and lexicography are the most extensive fields of linguistics. Besides the standard lexicon they are concerned with terminology, proper names, dialect vocabulary, functional styles and text (terminological, onomastic, dialectal, textual, as well as authorship lexicology and lexicography).

Recently, a great deal of theoretical attention has been devoted to lexicography, in connexion with efforts to compile a dictionary that would qualitatively and quantitatively represent the national lexicon. We may cite, for example, the *Trésor de la langue française* (1971ff.) and *Grand Larousse de la langue française* (1971-1978), the theoretical articles in *Cahiers de lexicologie* since 1965, as well as Meščuk's attempt at a one--

language explanatory and combinatorial dictionary of French with a detailed description of lexical functions. American works in the volumes *Problems in lexicography* (see Householder 1967) and *New aspects of lexicography* (see Weinbrot 1972) are very instructive. Additional important works that appeared in Germany are the volumes *Praxis der Lexikographie* (see Henne 1979), *Wortschatzforschung heute* (see Agricola et al. 1982), *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires 1* (1989), and works by Henne (1972) and others. Another useful development was the establishment of the European Association for Lexicography, with its centre in Exeter. The Association publishes the valuable information bulletin and other publications, for example *Lexicography: Principles and Practice* (see Hartmann 1983). Other active groups are the lexicologico-lexicographic commission of the Committee of Slavists and the lexicological section of the Linguistic Association of the Czech Academy of Sciences in Prague.

The future of lexicography lies in detailed alphabetical semasiological dictionaries, in the preparation of special dictionaries for improving their quality, in the compilation of onomasiological dictionaries of the sort discussed earlier and, of course, in computerizing the lexicographer's work. But an adequate computer processing presupposes an explicit and integrated structural description of the lexicon.

References

- Agricola, E., et al. (Eds.) (1982): *Wortschatzforschung heute: Aktuelle Probleme der Lexikologie und Lexikographie*. Leipzig: VEB Enzyklopädie.
- Apresjan, J.D. (1974): *Leksičeskaja semantika: Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Moscow: Nauka.
- Apresjan, J.D. (1990): "Formal'naja model' jazyka i predstavlenie leksikografičeskix znanij", *VJ*, No 6, 123-139.
- Axmanova, O.S. (1955): "O ponjatii 'izomorfizma' lingvističeskix kategorij", *VJ*, No 3, 73-81.
- Coseriu, E. (1967): "Lexikalische Solidaritäten", *Poetica* 1, 293-303.
- Coseriu, E. (1970): "Bedeutung und Bezeichnung im Lichte der strukturellen Semantik". In: *Sprachwissenschaft und Übersetzen*, ed. by P. Hartmann and H. Vernay, Munich: Hueber, 104-121.

- Coseriu, E. (1976a): "Die funktionale Betrachtung des Wortschatzes". In: *Probleme der Lexikologie und Lexikographie: Jahrbuch 1975 des Instituts für deutsche Sprache*, Düsseldorf: Schwann, 7-25.
- Coseriu, E. (1976b): "Vers une typologie des champs lexicaux", *CL* 27, 30-51.
- Coseriu, E. (1983): "Pour et contre l'analyse sémique". In: *Proceedings of the XIIIth International Congress of Linguists, Tokyo, The Hague*: CIPL, 137-148.
- Daneš, F. (1971): "Pokus o strukturní analýzu slovesných významů" [An attempt at a structural analysis of verbal meanings], *SaS* 32, 193-207.
- Daneš, F. (1982): "Zur Theorie des sprachlichen Zeichensystems". In: Scharnhorst and Ising (1982), 132-173.
- Daneš, F. (1985): *Věta a text: Studie ze syntaxe spisovné češtiny* [Sentence and text: Studies in the syntax of Standard Czech]. Prague: Academia.
- Daneš, F., Z. Hlavsa, *et al.* (1981): *Větné vzorce v češtině* [Sentence patterns in Czech]. Prague: Academia.
- Dokulil, M. (1958): "K otázce morfologických protikladů" [On morphological oppositions], *SaS* 19, 81-100.
- Dokulil, M. (1962): *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov* [Word formation in Czech 1: Theory of derivation]. Prague: Nakladatelství ČSAV.
- Dostál, A. (Ed.)(1958): *O vědeckém poznání soudobých jazyků* [On the scientific cognition of contemporaneous languages]. Prague: Nakladatelství ČSAV.
- Filipec, J. (1957): "Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce" [The lexico-semantic structure of an entry – the central question of lexicographic work], *SaS* 18, 129-150. Abridged text see in Dostál (1958), 178ff.
- Filipec, J. (1958): "Akademický Příruční slovník jazyka českého dokončen" [The academic Comprehensive dictionary of the Czech language completed], *SaS* 19, 211-224.
- Filipec, J. (1961): *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* [Czech synonyms from the point of view of stylistics and lexicology]. Prague: Academia.
- Filipec, J. (1966): "Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes", *TLP* 2, 257-275.
- Filipec, J. (1968a): "K úkolům české lexikologie" [The tasks of Czech lexicology], *SaS* 29, 259-276.

- Filipec, J. (1968b): "Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexikalischen System", *TLP* 3, 105-118.
- Filipec, J. (1971): "Zur Polysemie und lexikalisch semantischen Sprachkonfrontation", *TLP* 4, 217-228.
- Filipec, J. (1973): "Ke konfrontaci dílčích sémantických systémů v slovní zásobě dvou různých jazyků" [On the confrontation of partial semantic systems in the lexicon of two different languages]. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, Prague: Academia, 279-294. Russian translation in Širokova (1978), 373-394.
- Filipec, J. (1982): "Sprachkultur und Lexikographie". In: Scharnhorst and Ising (1982), 174-202.
- Filipec, J. (1985): "Problematika konfrontace v lexikální zásobě" [The problems of confrontation in lexicon]. *SaS* 46, 201-214.
- Filipec, J. (1986): "Konfrontace a typologie" [Confrontation and typology]. *Jazykovedný časopis* 37, 21-28.
- Filipec, J. (1988): "Tipologija na rečnicite a vāprosāt za sāvremennite tipove rečnici", *Bālgarski ezik* 38, 289-294.
- Filipec, J. (1989): "Meziválečná slovanská lexikografie" [Slavic lexicography between the Two World Wars]. In: *Słowianoznawstwo w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Wrocław: 163-193.
- Filipec, J. (1990): "Komunikační aspekty vědy o lexikální zásobě" [Communicative aspects of the science of lexicon]. In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov*, ed. by J. Kačala, Bratislava, 17-27.
- Filipec, J., and F. Čermák (1985): *Česká lexikologie* [Czech lexicology]. Prague: Academia.
- Geckeler, H. (1971): *Strukturelle Semantik und Wortfeldtheorie*. Munich: W. Fink.
- Grand Larousse de la langue française en six [from IV en sept] volumes*. Ed. by L. Guilbert, R. Lagane, and G. Niobey. Paris: Larousse 1971-1978.
- Hartmann, R.R.K. (Ed.) (1983): *Lexicography: Principles and practice*. London & New York: Academic Press.
- Henne, H. (1972): *Semantik und Lexikographie*. Berlin & New York: W. de Gruyter.
- Henne, H. (Ed.) (1979): *Praxis der Lexikographie*. Tübingen: M. Niemeyer.
- Householder, F.W., and Sol Saporta (Eds.) (1967): *Problems in lexicography*. The Hague: Mouton.

- Jakobson, R. (1932): "Zur Struktur des russischen Verbums". In: *Charist-
eria Guilelmo Mathesio quinquagenario ... oblata*, Prague, 74-84.
Reprinted in Vachek (1964), 347-359.
- Jakobson, R. (1936): "Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbe-
deutungen der russischen Kasus", *TCLP* 6, 240-288.
- Karcevskij, S. (1929): "Du dualisme asymétrique du signe linguistique",
TCLP 1, 33-38. Reprinted in Vachek (1964), 81-87.
- Kondrašov, N.A. (Ed.)(1967): *Pražskij lingvističeskij kružok*. Moscow:
Progress.
- Kuryłowicz, J. (1955): "Zametki o značenií slova", *VJ*, No 3, 73-81.
- Mathesius, V. (1911): "O potenciálnosti jevů jazykových" [On the potenti-
ality of the phenomena of language]. In: *Věstník Královské české
společnosti nauk*, Třída II, 1-24. English translation in Vachek (1964),
1-32.
- Mathesius, V. (1926): "New currents and tendencies in linguistic research".
In: *MNHMA: Sborník vydaný na paměť... prof. J.Zubatého...*, Prague:
Jednota českých filologů, 188-203.
- Mathesius, V. (1929): "Funkční lingvistika" [Functional linguistics]. In:
*Sborník přednášek pronesených na Prvém sjezdu československých
profesorů filosofie, filologie a historie...*, Prague, 118-130.
- Mathesius, V. (1942): "Řeč a sloh" [Speech and style]. In: *Čtení o jazyce
a poesii*, ed. by B. Havránek and J. Mukařovský, Prague: Družstevní
práce, 11-102.
- Mathesius, V. (1961): *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě
obecně lingvistickém* [A functional analysis of Present Day English on
a general linguistic basis]. Ed. by J. Vachek. Prague: Academia.
- Mel'čuk, I.A., L.N. Iordanskaja, and N. Arbatchewsky-Jumarie (1981): "Un
nouveau type de dictionnaire: le Dictionnaire explicatif et combinato-
ire", *CL* 38, 2-34.
- Příruční slovník jazyka českého* [Comprehensive dictionary of the Czech
language] 1-8. Ed. by O. Hujer *et al.* Prague: Státní nakladatelství,
1935-1957.
- Russell, B. (1961): *An inquiry into meaning and truth*. London: G. Allen.
- Saussure, F. de (1916): *Cours de linguistique générale*. Publié par
Ch. Bally et A. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger. Paris
& Lausanne. Quotations from the 1967 printing (Paris: Payot).

- Scharnhorst, J., and E. Ising (Eds.) (1982): *Grundlagen der Sprachkultur: Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege 2*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Sgall, P. (1964): "Zur Frage der Ebenen im Sprachsystem", *TLP* 1, 95-106.
- Sgall, P. *et al.* (1986): *Úvod do syntaxe a sémantiky* [Introduction to syntax and semantics]. Prague: Academia.
- Sgall, P., E. Hajičová, and J. Panevová (1986): *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*. Prague: Academia.
- Širokova, A.G. (Ed.) (1978): *Jazykoznanie v Československu: Sborník statej 1956-1974*. Moscow: Progress.
- Skalička, V. (1935a): "Asymetrický dualismus jazykových jednotek" [Asymmetric dualism of language units], *Naše řeč* 19, 138-145. Russian translation in Kondrašov (1967), 119-127.
- Skalička, V. (1935b): *Zur ungarischen Grammatik*. Prague. Russian translation in Kondrašov (1967), 128-195. Extract in Vachek (1964), 320-328.
- Skalička, V. (1959): *Úvod do jazykozpytu* [Introduction to linguistics]. Prague.
- Sloty, F. (1929): "Wortart und Wortsinn", *TCLP* 1, 93-106.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [Dictionary of Standard Czech for school and public]. Ed. by J. Filipec and F. Daneš. Prague: Academia, 1978.
- Slovník spisovného jazyka českého* [Dictionary of Standard Czech language] 1-4. Ed. by B. Havránek *et al.* Prague: Academia, 1957-1971.
- Thèses* (1929): "Thèses présentées au Premier congrès des philologues slaves", *TCLP* 1, 5-29. Reprinted in Vachek (1964), 33-58.
- Trésor de la langue française* 1-... Ed. by P. Imbs. Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1971-...
- Trier, J. (1931): *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Heidelberg: Carl Winter.
- Trnka, B. (1931): "Bemerkungen zur Homonymie", *TCLP* 4, 152-156. Reprinted in Trnka (1982), 295-298; see also Vachek (1964), 301f.
- Trnka, B. (1932): "Some thoughts on structural morphology". In: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario... oblata*, Prague, 57-61. Reprinted in Vachek (1964), 329-334.
- Trnka, B. (1964): "On the linguistic sign and the multilevel organization of language", *TLP* 1, 33-40.

- Trnka, B. (1967): "Words, semantemes, and sememes". In: *To honor Roman Jakobson 3*, The Hague & Paris, 2050-2054. Reprinted in Trnka (1982), 97-101.
- Trnka, B. (1982): *Selected papers in structural linguistics: Contributions to English and general linguistics written in the years 1928-1978*. Ed. by V. Fried. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton.
- Trubetzkoy, N.S. (1939): *Grundzüge der Phonologie* (= TCLP 7). Prague. Translated into Russian as *Osnovy fonologii*, Moscow: Inostrannaja literatura, 1960.
- Vachek, J. (1960): *Dictionnaire de linguistique de l'Ecole de Prague*. Avec collaboration de J. Dubský. Utrecht & Antwerp: Spectrum.
- Vachek, J. (Ed.)(1964): *A Prague School reader in linguistics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Weinbrot, H.D. (Ed.) (1972): *New aspects of lexicography*. London, Amsterdam & Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Weinreich, U. (1963): "Lexicology". In: *Current trends in linguistics 1, Soviet and East European linguistics*, The Hague: Mouton, 60-93.
- Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. Vol. 0-3. Ed. by F.J.Hausmann et al. Berlin & New York: W. de Gruyter 1989-1991.

Lexikální norma

1. Výsledky dosavadního bádání

1. Tematika jazykové normy a kultury je sice stále a právem chloubou české lingvistiky a dostalo se jí zaslouženě i mezinárodního uznání, ale přesto je třeba tuto problematiku dále objasňovat a prohlubovat. Právě lexikální norma je v domácích i zahraničních příspěvcích zmiňována jen obecně, okrajově a částečně, jakoby ve stínu jiných norem, výraznějších a důležitějších.

Pozornost tomuto tématu je potřebná i vzhledem k změnám současného stavu jazyka a jazykovědy. Zvláště v lexiku došlo vlivem společenských událostí posledních let k rozsáhlému proudění mezi periferií a centrem systému (Filipec, 1992a, 1993), k rozsáhlému přejímání cizích prvků, změnilo se postavení jazyka krásné literatury, v jehož průměrném „dobrém autorovi“ viděl V. Ertl r. 1929 měřítko jazykové správnosti, v centru pozornosti se ocitl jazyk odborný a publicistický a na důležitosti i kvantitě nabyla jako výraz společenského kontaktu inluvená forma jazyka vedle formy psané.

Se změnami ve stavu jazyka souvisejí i změny v situaci lingvistiky. Např. německý lingvista K. Gloy, autor prací o normě, je formuloval jako „změnu paradigmatu od systému k užítí a jeho funkci ve společnosti“ (1987, s. 121). Jde tu o důraz na lingvistiku řeči, kterou svého času připomněl V. Skalička (1948) proti lingvistice systému jako „sbírky pravidel“ – vztah systému a řeči formuloval ovšem už V. Mathesius (1942, s. 14n.) –, a o doplnění lingvistických metod metodami sociolingvistickými. Pojetí monolitnosti systému bylo nahrazeno jeho diferenciací ve variety, tj. jazykové útvary (též diasystémy), ve stupnici standard, substandard, sociální a areální variety (Ammon, Berruto, oba 1987; Sgall et al., 1992). Ve vztahu k jazyku převážily postoje technické a ekonomické a zastiňují jeho tradiční a citové chápání jako jazyka národního. Tyto změny ovšem mají širší souvislosti, např. ve Francii probíhaly uvedené tendence už po válce (Sauvageot, 1962), a v Německu od let šedesátých.

Všechny tyto změny, metody a požadavky, při interdisciplinární otevřenosti lingvistiky jistě pochopitelné, lze však vidět jako logické doplnění strukturní lingvistiky, u nás vždy funkčně a sociálně orientované, na jejíž výsledky právě zahraniční lingvisté i sociolingvisté s uznáním navazovali. Vždyť stále prohlubovaná strukturní analýza umožňuje a podporuje i komunikativně pragmatickou orientaci lingvistiky, kterou ostatně nikdo nepopírá a kterou dnes aktualizuje dílčí počítačový pohled na jazyk. V této souvislosti lze připomenout i E. Coseria, který považuje za hlavní úkol lingvistiky poznání a analýzu jazyků jako paradigmatických struktur (1976, s. 12) a při tom významně zasáhl i do řešení vztahů systému, normy a řeči (1952). K požadavku komunikativního monismu, vyhlášenému některými autory, zvláště v souvislosti s počítači, připomínám i slova V. Mathesia: „Kdokoli chce správně řešiti problémy jazykozpytné (zdůraz. J. F.), musí dbáti obou jejich (tj. řeči) stránek (tj. sociální sdělnosti i individuálního výrazu). Každá monistická teorie lingvistická má proto přinejmenším pravdu jen poloviční“ (1912, s. 61n)

2. Užitečným východiskem našich poznatků budou české a některé zahraniční práce týkající se jazykové normy a kultury. Důležitými mezníky v rozvinutí této otázky byly dvě události: konání Prvého mezinárodního sjezdu slavistů v Praze r. 1929 a r. 1932 uspořádání cyklu přednášek členů PLK, věnovaných především otázkám spisovného jazyka a jeho normy a vydaných téhož roku v sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (vyd. B. Havránek a M. Weingart). Zvláštní komise z členů PLK pracovala řadu měsíců na Tezích určených pro tento sjezd. Úsek týkající se slova a spojení slov vypracoval podle J. Vachka V. Mathesius (*Teze*, 1929, s. 74). On také referoval o některých bodech Tezí ve svém úvodním referátu uvedeného cyklu a sborníku, nazvaném *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. V kontextu té doby, kdy ještě dozníval purismus, dokonce v *Naší řeči*, ale i u Ertla, který zavrhoval mnohé kalky a přejatá slova (1926, s. 168n.), a ještě i u Trávníčka (v. dále), lze chápat varování před užíváním neobvyklých složenin, odvozenin a hybridních novotvarů – připouštějí se jen jednotky už vžitě. Obohacování lexika odůvodněné funkčně a stylisticky nemá se dít na úkor významové přesnosti a ustálenosti (s. 27). Důležité je místo z Tezí, kde Mathesius doporučuje určování pojmových oblastí, zřetel k intelektualizaci, ale i afektivnosti, doplňování slovní zásoby přejímáním a kalkováním. Výsledky jazykově stabilizačního úsilí, které vytyčil jako úkol české lingvistiky, spojil s požadavkem tří příruček: příručního slovníku současné češtiny, její mluvnice a české stylistiky. Vhodné bylo i jeho konstatování, „že všechny složky jazyka nevyžadují stejné stabilizace nebo jí nepřipouštějí v stejné míře“ (s. 26).

Místo věnované slovníku (s. 29) je v pozdější verzi článku (Mathesius, 1947, s. 432n.) změněno a rozšířeno. R. 1932 totiž ještě nemohl mít Mathesius představu o 9svazkovém *Příručním slovníku* (PS), k němuž se v letech 1932–34 konaly teprve předběžné práce a jehož první svazek je datován lety 1935–37, kdežto r. 1947 už mohl vidět sešity 5. svazku. Tehdy doporučoval, aby byl PS chápán nejen jako slovník popisný, ale i jako normativní, avšak vyžadoval vedle něho i „slovník pro školu a dům“, jednosvazkový slovník, který by obsahoval „nejzákladnější slovní zásobu dnešní spisovné češtiny“. R. 1932 nebylo u nás podle jeho názoru ještě také „dost jemně broušených nástrojů“ pro „významovou pitvu“, které si žádá synonymika a antonymika (s. 28).

Pro další vývoj otázek jazykové normy a kultury byl nejdůležitější Havránkův obsáhlý příspěvek *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* (1932, s. 32–84), doplněný kolektivně schválenými *Obecnými zásadami pro kulturu jazyka* (s. 245–258). Tento příspěvek byl prohlouben o výsledky Havránkovy práce *Funkce spisovného jazyka*, přednesené r. 1929 na prvním sjezdu čs. profesorů (Havránek, 1963, s. 12–18). V *Zásadách* si autor povzdychl: „Teoreticky známá a normativně kodifikovaná je jen dnešní gramatická stavba spisovné češtiny ...; slovník současného spisovného jazyka je teoreticky znám pramálo“ (s. 247). V první části příspěvku řeší Havránek vztah normy spisovného jazyka a úzu. Tento vztah lze vyjádřit z našeho hlediska jako průnik, tj. společnou část dvou kruhů s přesahujícími částmi. Úzus sám nevytváří normu spisovného jazyka, ta se vyvíjí z různých tendencí za teoretických zásahů, a na druhé straně jsou v úzu i jednotky nenoremní. Významná je Havránkova diference systému, projevu a normy ve smyslu daleko pozdější zmíněné rozsáhlé studie E. Coseria (Havránek, 1932, s. 33).

Pozornost vyvolalo Havránkovo dvojí vymezení normy. V uvedeném článku ji totiž chápe jako „soubor jazykových prostředků, gramatických i lexikálních“, „kterých se má užívat“ (s. 33 a 35), kdežto v německy psané přednášce, proslovené r. 1936 na 4. mezin. kongresu lingvistů v Kodani, je mu jazyková norma „eine rein innersprachliche Erscheinung“, sociální nutkání závazné pro každého člena jazykového společenství (1936, s. 152). K. Hausenblas (1994, s. 326) projevuje podiv nad tímto pojetím normy jako souboru jednotek a chápe je jako metonymický posun od vymezení normy jako souboru pravidel pro užívání nebo ještě lépe jako regulátoru užití jazykových prostředků kolektivně srozumitelných a vhodných. Pojetí normy jako souboru prostředků odmítl také např. lipský sociolingvista R. Große. Norma není podle něho vnitrojazykový jev, nýbrž problém jeho uživatelů. Domnívám se však, že Havránek vědomě chápal normu tímto dvojím způsobem, a to, jak v uvedeném článku píše, jednak jako *energeia*, tj. jazykovou činnost (v textu se uvádí mylně německý ekvivalent *Sprachwerk* místo *Sprachtätigkeit*), jednak jako *ergon*, tj. jazykový útvar. Navázal tímto pojetím na W. Humboldta a O. Jespersena. Z hlediska lexika a slovníku lze obě tato pojetí pochopit a dokonce vítat, zvláště když Havránek blíže určuje normu jako „všeobecně známé a srozumitelné prostředky“ (s. 154). Objevuje se u něho též ztotožnění normy se standardem, ale bez vymezení tohoto pojmu (s. 152). Určení normy jako všeobecně známých a srozumitelných prostředků má v oblasti lexika nejblíže k pojmu centra lexikálního systému a koresponduje s Mathesiovým uvedeným, avšak později formulovaným požadavkem, aby jednosvazkový slovník obsahoval „nejzákladnější slovní zásobu dnešní spisovné češtiny“.

Obojí pojetí normy, jako „komplexu prostředků i zákonitostí, které autoři a uživatelé konkrétních variet pocítují jako pravidelné a chápou jako závazné“, spojili pak ve své definici v jedné z posledních prací A. Jedlička a J. Chloupek (1988, s. 1651).

S Havránkovým pojetím normy jako vnitrojazykového jevu a s její závazností projevil souhlas K. Heger (1969, s. 54n.), který aplikoval toto kritérium na rozlišení románských dialektů s normou a bez normy. Upozornil však, že takto chápaná norma vychází ze systému a je konfrontována s jeho aktualizacemi, že má tedy metajazykovou povahu (není inner-objektsprachlich, nýbrž metasprachlich, s. 55). Oprávněnost toho potvrzuje naše dále uvedená charakteristika významu jako systémové hodnoty, metajazykově formulované výkladem, který má zároveň povahu komunikativní normy. K. Gloy doplnil v dříve cit. práci problematiku normy několika užitečnými poukazy. Týkají se zřetel k intencionálnosti normy a k potřebě její interpretace, tj. v podstatě zřetel k významu, dále upozornění na inovace a kreativitu v jazyku, které jsou svědectvím toho, že jazyková činnost nezáleží jen na normách a konvencích už zjištěných, ale že i nové normy předjíhá. Francouzský lingvista L. Guilbert (1972) dokonce prohlásil za normu i samu jazykovou tvořivost. Gloy ještě také odlišil normu jako obsahový regulativ od pravidla, zákona, konvence a příkazu, popř. zákazu. Teorii lingvistické regulace se zabýval z hlediska antropologie J.-C. Corbeil (1983). Jde o působení společenské skupiny na kulturní chování jednotlivců pomocí učení, autority a vzoru (modelu), přičemž se uplatňují principy konvergence, kontroly, kontinuity úzu, integrace a diferenciacce.

Už dříve byla u nás zdůrazněna dynamická povaha normy a její odlišnost od kodifikace, tj. vědeckého zachycení spisovné normy jako činnosti i jejího výsledku, v pracích Havránkových (zvl. 1935 a 1936), Jedličkových a Danešových, a i u ní bylo na konec v souvislosti s myšlením, s odrazem společenského vývoje a s časově rozrůzněnými variantami doporučeno dynamické pojetí (Dokulil, 1952). Kodifikace má méně přikazovat a zakazovat a více vysvětlovat, doporučovat, zdůvodňovat. Implikuje i změny a vývojovou perspektivu (Daneš, 1968, s. 25). Na užší rozsah kodifikace proti normě a na její specifčnost při popisu různých jazykových rovin poukázali J. Kraus et al. (1981, s. 228).

Všestrannému osvětlení problematiky normy a kodifikace, variantnosti a dalších jevů z hlediska lingvistiky i sociolingvistiky v současné jazykové situaci věnoval několik článků a část své knižní publikace A. Jedlička (zvl. 1963, 1974, 1979, 1982). Lexika a dynamiky lexikálních variant se týká mimo jiné poukaz na různé řešení podob s dlouhou kmenovou samohláskou, např. jen *mít* proti *lpět* a dubletě *čnět*, *čnít* (1974, s. 78n.). Jedlička upozornil i na některé procesy v rovině lexikálněsémantické, jako je konkurence slovotvorných prostředků, univerbizace a multiverbizace, internacionalizace a nacionalizace a determinologizace. Jeho i M. Jelínka (1979, s. 109n.) zaujal posun příznaků na ose hovorovost, popř. mluvenost – neutrálnost – knižnost, popř. zastaralost.

Několik významných příspěvků věnoval otázkám spisovného jazyka, jeho sociologickým aspektům, jeho vývojovým tendencím a postojům jazykových uživatelů k nim F. Daneš. Pokud jde o lexikum, považoval za klíčovou otázku jednotnost lexikální sémantiky a sémantického systému jako předpoklad jednoznačnosti a obecné srozumitelnosti. S tím pak souvisí i míra variability (1982). Jde tedy o obecné požadavky kladené na analýzu významu, jeho výklad a významové vztahy synonym. Iniciativní byla též Danešova kritika nejednotnosti normativních charakteristik spisovnosti a nespisovnosti některých typů složenin, zvláště hybridních (1962).

V této souvislosti nelze nepřipomenout bystrý a kritický příspěvek R. Jakobsona O dnešním brusičství českém (1932, s. 85–122). Jakobson zamítá přetrvávající tehdy ještě strach z germanismů – mnohé z nich jsou evropeismy, z hybridních slov, z kalků, ze složenin, hájí neologismy – ty nelze paušálně považovat za zbytečné. dále sekundární předložky, poukazuje proti Hallerovi na významové a stylistické odstíny synonym a kritizuje nedostatečnosti doporučovaných náhrad (*krize* – *po-hroma*, *potíž*) a subjektivnost citového postoje (slovo *podnos* není podle Hallera šťastné, protože připomíná *nos*). Jakobson už ve své době rozlišuje mezi předmětným vztahem slova a významem (s. 105n.). Jeho příspěvek v mnohém předešel Trávníčkův pozdější článek O jazykové správnosti (1942) v úsecích, kde se autor projevil jako brusič (s. 122, 156, 170n.). Odmitání slov jako *kamenolom*, *bezpečný* 2, 'nepochybný' aj., protože nejsou rozšířena obecně, ukazuje spornost Trávníčkova prohlášení „obecného zvyku“ za nejvyššího rozhodčího v jazyku.

Lze tedy shrnout: Jazyková norma se v uvedených pracích chápe jako jazyková a sociální kategorie a základní pojem v komplexu jazykové kultury. Má jistý aplikační obor, tj. obsah (to, co je předepsáno nebo dovoleno), způsob (příkaz, zákaz, přípustnost), podmínky užití (v jistém kontextu nebo v jisté situaci), autoritu, situace (v jisté varietě), sankce. Kodifikace spisovného jazyka je korelativní

pojem normy a její uplatňování má své nevýhody, ale i jisté výhody. Obě tyto kategorie je třeba chápat pružně a dynamicky ve smyslu regulativů, nikoli prohibitivně, a počítat s jejich asymetrií. Totéž se týká adj. *normativní* (gramatika, slovník), tj. ‚popisující normu‘. I když se norma, svou povahou dynamická a otevřená, převádí do formy statické publikace, nemá její kodifikace povahu právního uzákonění už proto, že je dočasná a nahraditelná kodifikací adekvátnější.

K lexémům se při jejich mnohoaspektovosti a příslušnosti ke všem jazykovým rovinám vztahuje svazek dílčích norem, počínaje pravopisnou. Sepětí lexémů s myšlením a se změnami společenské situace směřuje jejich poznání, popis a analýzu na jejich význam a úzus. V tom je také těžiště lexikální normy a tomu také odpovídá pojetí sociolingvistiky, srov. Hymes (1967, s. 646): Dva hlavní trendy jazyka v sociálních vědách se týkají významových struktur a struktur užití, otázek referenčního a sociálního významu, volby slov a jazyka, nářečí, varianty, subkódu. Podobně se vyjadřuje J. D. Dešerijev uvedením citátu z A. D. Švejcera (1987, s. 5): „Mimo jiné je předmětem sociolingvistiky i výzkum vlivu sociálních faktorů na fungování jazyka v procesech komunikace, jakož i analýza působení těchto faktorů na strukturu jazyka a jejich odraz v jazykových strukturách.“ Tyto obecné poukazy lze využít i v naší souvislosti.

II. Specifická problematika

1. Problematika lexikální normy se týká jednak lexikální zásoby, jednak slovníků různých typů, které teoretické poznatky a požadavky různě aplikují. Pokud jde o lexikum, vyvstává otázka jeho normovatelného nebo normativního rozsahu, u slovníku jde o rozsah makrostruktury, tj. souboru vybraných hesel. Tu je třeba přihlídnout k několika hlediskům. Havránkův požadavek obecné srozumitelnosti a známosti lexikálních jednotek (LJ) se nemůže týkat jen aktivního lexika, jehož rozsah se odhaduje na 8–10 tisíc LJ. Hranice pasivního lexika se posouvají k 70 tisícům těchto jednotek, ovšem tu je třeba počítat s diferenciací na lexikum všem známé a lexikum specifické, a to profesní a zájmové – znalost posledních dvou je u různých uživatelů různá. Důležitý je Daněšův požadavek, aby popis normy a závaznost její kodifikace přihlížely k stupni zakotvenosti jednotek v centru nebo v periférii systému (1982, s. 149). Tak docházíme k vymezení neperiferního lexika, jednotek neutrálních a jednotek s příznaky různého typu, jde-li o spisovnou normu, spisovnými.

Z hlediska synchronie rozlišujeme slovníky popisné, normativní, a to registrující a preskriptivní, a slovníky didaktické (Gak, 1977). Tři české slovníky patří zhruba do těchto tří skupin. Pojetí spisovného jazyka v nich však nebylo stejné. PS je převahou popisný, zaměřený na lexikum klasiků krásné literatury (Filipec, 1958), Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) přesahuje svou rozsáhlou, současnou i historizující periferií hranice současné spisovné normy, Slovník spisovné češtiny (SSČ) uplatňuje dynamické pojetí současné normy s jistými přesahy zvláště do obecné češtiny, motivovanými i prognostickými zřeteli k vývojovým tendencím, a sleduje i cíle didaktické. Ovšem oprávněně připomíná švédský lexikograf Svensén (1993), že každý slovník má už svou povahou velkou preskriptivní sílu. Na uplatňování normativních hledisek v slovnících jsou různé názory, někdy i extrémní, od neuplatňování stylistických charakteristik (Webster's Third, 1961) až po purismus, např. v slovníku dobré francouzštiny J. Girodeta (1981).

2. Lexikální norma se vztahuje, jak už bylo naznačeno, na všechny aspekty lexému, ale podstatné jsou pro ni ty, které se týkají formy lexému ve vztahu k významu, tedy i slovtvorné utvářenosti (1), různých úrovní a funkcí významu (2) a úzu (3), v němž se lexikální norma prostupuje s normami komunikačními a stylistickými.

2.1. *Formy i významu lexému*, ale i interference jazykových útvarů se týká problematika variant, zkoumaná i sociolingvistikou (Labov, 1968; Jedlička, 1963, 1974, 1978, 1982; Filipec, 1978, 1980 aj.). Varianty lexému uvádějí i Pravidla pravopisu, ale bez stylových příznaků, např. u předponových odvozenin simplexu *vléci*. Naproti tomu SSČ uvádí: *dovléci, dovléct, dovléknout, hovor. dovlíknout*.

Normě podléhá také vztah formy znaku (lexému, morfému) a referentu, popř. sémému. Lze to pozorovat při zvládání cizího jazyka, např. hledá-li Němec správné pojmenování pro *sítnici přes sítku a síťovku*, anebo při lexikalizaci neologismů. Srov. i Encyclopedia 5, 1994, heslo *norma*.

Na zřetel k formám pojmenování upozornil už V. Mathesius ve spojení s neobvyklými složeninami a hybridními tvary. Dnes jsou i hybridní složeniny plnoprávné (Daneš, 1962). Ovšem zatím sotva překonají periferní příslušnost složeninové odvozeniny *know-howista* (*počítačový k-é*, L. Vaculík), hybridní odvozenina *potížista* (R. Česka), ne dost srozumitelná odvozenina *absták* („abstinenční den pro drogově závislé pacienty“) nebo těžkopádná odvozenina *vyargumentovatelný* (*hodnoty jsou v-é místo h. lze odůvodnit*).

2.2. Ústřední pozice významu lexému pro pojetí lexikální normy vyplývá z jeho dvojí, jazykové a sociální, funkce. Svým významem se lexém jednak začleňuje do sémantického systému jazyka, jednak umožňuje smysluplnou komunikaci. V obsahové pozici lexému rozlišujeme tři *sémantické úrovně*: úroveň polysémie, monosémie a její kontextově situační specifikace v exemplářích lexému. Tyto tři úrovně označujeme jako sémantické spektrum, sémém, a kontextový nebo referenční význam. V naší souvislosti jde o dvojí, totiž systémovou a komunikační úroveň a funkci monosémické LJ. Rozdíl obou úrovní se ozřejmuje např. u neologismu, stane-li se běžnou LJ lexikalizací, tj. schopností obsadit nejen pozici reference, ale i signifikace, sémému.

Dvojí funkci, a to strukturně systémovou a komunikativně normující má také *výklad významu, sémému*. V prvním případě představuje výklad jako *metajazykový ekvivalent sémému*, zahrnující jednotlivinu, strukturovanou hierarchii sémů kategoriálního, generického a sémů diferenčních, vyjádřenou analytickou větou, např. *srdce subst. „organ působící svými tahy oběh krve“*. Toto pojetí výkladu nalézá podporu v sociologicky orientovaném příspěvku A. Menneho Definition (1987). Cílem definice je podle něho určení pojmu a zjištění významu i určení „pravidla, jak se bude slova užívat“ (s. 26). Ovšem definice v logickém smyslu reprezentuje vyšší abstrakční úroveň, než jakou má lexikografický výklad. Ten totiž má, jak bylo uvedeno, vedle prokazatelné strukturně systémové funkce i povahu lexikálněsémantické normy vzhledem k rozptýlenosti a proměnlivosti úzu. Normativní povahu výkladu podporuje i skutečnost, že některé sémantické rysy významu mají status *virtuémů* (Pottier, 1964), tj. možností omezené platnosti, nebo tvoří otevřené řady. Srov. výklady slov *bouře* ž. 1. „atmosférický jev provázený větrem, blesky, hřměním a zprav. i deštěm“; *bránit* ned. 1. „hájit, chránit zbraní,

silou, slovy ap.'; *cizí* příd. 1. ‚vztahující se k jinému subjektu, jednotlivci, kolektivu (např. c. *majetek, jazyk*)’.

Je však ještě jiný typ výkladu, který lze proti prvnímu, definičnímu, označit jako uzůální. Např. v Collins Cobuild ELD (1990) se uvádí: *dream 7* is used to describe something that you think is wonderful, especially something that you thought you would never be able to have or experience. Vedle toho se ovšem nutně vyskytují i výklady dřívějšího typu, strukturního, např. *dream 1*. A dream is 1.1 an imaginary series (tj. genus) of events that you experience in your mind while you are asleep. Obdobná praxe je např. v slovníku živé francouzštiny M. Davaua a kol. (1971). Komunikativně zaměřené, tedy jednofunkční slovníky nepočítají s popisem významových systémových souvislostí v lexiku, s tím, že každá LJ funguje při komunikaci v různých užitích i jako člen dílčího systému, v kompetencích uživatelů jazyka zhruba stejně chápaný. Nerozlišování významu systémového a významu konkretizovaného v jednotlivých kontextových užitích však může znamenat přisouzení sémantického rysu patřícího druhému slovu spojení významu slova prvního. Je ovšem třeba přiznat, že komunikativní pojetí významu má blíž představě počítačového slovníku.

2.3. Naše pozornost se nyní obrací přímo k úzu LJ. Úzus je jazyková konvence slabší než pravidla a normy. Je to spontánní jazykové chování průměrného uživatele jazyka. Každá LJ reprezentuje ve své oblasti užití, tj. v množině spojení s exempláři jiných LJ, jistou část úzu. V tomto případě se týká lexikální normy spojování exemplářů LJ, tvoření kolokací (v. dále), které umožňuje uspokojivou komunikaci, schopnou docílit žádoucího komunikačního efektu (Filipec, 1992). Protože je taková komunikace nutným předpokladem úspěšného mezilidského kontaktu, jsou komunikační normy všeobecné a nevylučují užití LJ s jakýmkoli příznakem. Tak např. užívá J. Hanák v glose *Zabitý strejček*, v níž se kriticky vyjadřuje k vztahům různých politických stran, výrazů *pavlačové drbny, šlápnout do dreku, co vypáchne na veřejnost* aj. (Liter. noviny 12. 1. 1995, č. 2, s. 2ab). Na pozadí komunikačních norem se pak uplatňují závaznější a specifitější normy stylistické. Např. V. Mathesius kritizuje užití spojení slov *obuvnický učeň* místo *ševcovský učedník* v knížce pro mládež (1942, s. 41).

3. Charakter komunikačních a stylistických norem je ovlivňován významem, opozicí mluvenosti a psanosti a standardu – substandardu.

3.1. Význam se projevuje v tomto případě při spojování výskytů LJ kompatibilitou jejich sémantických rysů. Tím dochází v pozitivních případech k smysluplným spojení jednotek odpovídajícím tematické orientaci příslušného kontextového úseku. Porušování uzůální spojitelnosti, s nímž se setkáváme např. u dětí a zvláště u cizinců, může mít i pozitivní, tvořivou funkci (např. v poezii) a vede pak buď k rozšíření oblasti užití, např. adjektiva ve spojení *sugestivní otázka*, nebo k vytvoření nového významu, např. slovesa ve spojení *představení mě oslovilo*.

3.2. Uvnitř standardu dnes hlavně vlivem médií zesílil vliv jazykové formy mluvené proti formě psané. Každá z těchto sesterských jazykových forem má svou normu a obě tyto normy jsou komplementární (Vachek, 1939 aj.). V jednom z posledních článků dovozuje J. Vachek, že ze strukturního hlediska je psaná forma jako příznakový člen opozice stále nadřazená normě mluvené (1987, francouzsky 1994/95).

Rozdíl psané a mluvené jazykové formy se projevuje jako různě odstupňované užití existujících jazykových možností. Rozdíly týkající se lexika souvisí se spontánností mluvené formy proti připravenosti projevů psaných, se situační eliptičností proti explicitnosti, s užíváním prozodických prostředků proti interpunkci aj. *O r á l n o s t* jako příznak se projevuje např. přízvukovou pozicí a intonací u částic zdůrazňovacích, citových, modálních (*zrovna, jistě, ale, prostě*), zvýšenou frekvencí slov s velkým významovým rozsahem – v tom i slov obecné češtiny (*věc, záležitost, fakt*), deixe (*ten, to, takovej, nějaký*), přitakání a nesouhlasu (*ano, jo, kdepak, hm*), kontaktních prostředků (*viš, chápeš, že jo*), různých vycpávek a prostředků kladně i záporně expresivních.

Existenci specifické komunikační normy prokazují i ukázky autentických mluvených textů, vydané O. Müllerovou. Hlavní autorka sama poukazuje na jejich „funkční výstižnost, situační vhodnost, „kultivovanost“ sui generis“ (1992, s. 13). Ovšem, i když – jak píše – „nespisovný pól reprezentovaný v souladu s regionálním původem nahrávek obecnou češtinou ... zcela převládá“ (s. 12), nedomnívám se, že to platí o lexiku textů v té míře jako o jevech hláskoslovných a morfologických. I v rozhovoru babičky s vnučkou i v soukromé zábavě dvou dvojic vysokoškoláků jde velkou převahou o základní lexikum spisovné, společné s obecnou češtinou.

S využitím autentických mluvených textů v slovníku je i technická potíž. Obvykle je třeba přepsat je běžným grafickým územ. Užitečné by bylo zkušební vydání speciálního slovníku mluvené lexikální zásoby.

3.3. Uplatňování o p o z i c e s t a n d a r d u a s u b s t a n d a r d u, zvláště obecné češtiny, je příznačné pro mluvenou komunikaci, především běžnou a neveřejnou. Dochází při tom k tzv. p ř e p í n á n í k ó d ů (Sgall et al., 1992, s. 16 aj.), k postupování vyšší (formální) a nižší (neformální) vrstvy (Kremnitz, 1987, s. 210n.).

Uvádění prostředků o b e c n é č e š t i n y prodělalo ve třech našich slovnících zajímavý vývoj. V PS se řešení otázky standardní, funkční a pragmatické příznakovosti ještě hledalo. Např. LJ označené v SSJČ jako obecné byly v časově předcházejícím PS označovány jako lidové, vulgární, nářeční, slangové a familiární. V SSJČ byly jednotky s příznakem *ob.* chápány rozkolísaně jako prostředky krajově neomezené, ne nespisovné a neplně spisovné v běžných mluvených projevech. Při výběru spisovných synonym v SSČ bylo třeba u jednotek charakterizovaných v SSJČ jako *ob.* rozlišovat slova obecná nespisovná a spisovná a ta byla pak většinou chápána jako hovorová, někdy současně i expresivní, např. *balon, cavyky, cucat, fáč, fešák, flinta, gumák, haraburdí* aj. Byla tedy v SSJČ odlišena obecná čeština ve smyslu Chloupkova třetího a druhého standardu (1986). Nedomnívám se však, že je obecná čeština ve funkci druhého standardu rozsahově a funkčně ekvivalentní standardu spisovnému. Proto také tu nejde o diglosii (Sgall et al., 1992, s. 16 aj.; Daneš, 1968, s. 110n.: sklon k diglosii).

Pohyb mezi nespisovnou, nářeční a spisovnou LZ osvětluje na základě jazykově-zeměpisného výzkumu češtiny, představeného v 1. sv. Českého jazykového atlasu (1992), P. Jančák (1995). Kromě rozlišení různých typů spisovných a nářečních lexémů poukazuje na různý zeměpisný rozsah spisovného lexika. Další svazky atlasu jistě přinesou i další podklady pro poznání variantní moravské lexikální normy.

4. Do úzu zasahují, též v souvislosti s principem variantnosti, zmíněné už n o r m y s t y l i s t i c k é. Základní úlohu tu má o p o z i c e p ř í z n a k o v o s t i a b e z -

příznakovosti. Rozlišují se jednotky bezpříznakové běžného užití, neutrální – ty tvoří centrum systému – a jednotky příznakové, lišící se od běžné normy jistým omezením. Ty patří veskrze k oblasti přechodu a periferie systému. Příznaky se zjišťují vnitrojazykovou konfrontací LJ, hlavně synonymy, a lze je chápat jako opoziční charakteristiky na ose jednak bezpříznakovost, neutrálnost – příznakovost, jednak příznakovost různého druhu. Dílčí soubory jazykových prostředků, v našem případě lexikálních, s tímž příznakem (i nulovým), tvoří stylové vrstvy. Ty mají charakter stylových kategorií (Filipec, 1988, s. 399). Soubory především lexikálních prostředků, diferencované podle užití a uživatelů, se označují také jako registry (Berruto, 1987; Gläser, 1976).

Příznakové lexikální prostředky souvisí s celkovou, komplexní utvářeností jazyka, tedy s dříve uvedenými varietami, s psanou a mluvenou jazykovou formou, s funkčními styly a s registry. Na základě těchto souvislostí se diferencují příznakové LJ do několika vrstevních typů, a to na ose časové (historismy, zastaralé, zastarávající, popř. i archaismy, jednotky dříve užívané, neologismy) a prostorové (nářeční, oblastní české a moravské), podle společenského prostředí (profesní, slangové, argotické, dětské, familiární), podle vztahu k jazykovým formám (knížní – hovorové), podle frekvence (řidší, řidké). Frekvenční údaje mají jazykovou relevantnost ne tehdy, jde-li o počet výskytů lexémů bez zřetele k jejich významům, ale teprve tehdy, jde-li o hodnoty zjištěné u výskytů lexémů monosémických, tj. základních LJ, které jediné vstupují do komunikace.

Málo pozornosti se dostalo v pracích věnovaných normě lexiku s pragmatickými příznaky kladné a záporné, spisovné a nespisovné expresivity a prostředkům obrazným. Souvisí to s důrazem na intelektualizaci jazyka (Havránek, 1932, s. 45n.), se snahou regulovat jazyk racionálně, omezovat antiracionální tendence a různá tabu a s dřívějším menším zájmem o frazeologii, u níž se mluvní charakter a expresivita projevují nejmarkantněji. Jednotky s pragmatickými příznaky však nemají jen zaměření individuální, nýbrž i sociální, uzuální, a vytvářejí vrstvy. Svými příznaky tvoří protiklad k prostředkům s významovou složkou pojmovou a zvláště k termínům (pojům). (K podrobnějšímu popisu příznakovosti lexémů Filipec, 1961; v tisku.)

Systém příznaků je metajazykovým normativním zobecněním hodnot zjištěných u jednotlivých exemplářů LJ. Hodnoty zjištěné v jistém okruhu uživatelů, a tím nutně i subjektivní, vytvářejí opakovaným užitím jisté statistické rozložení a ty, které jsou většinové, nabývají, obvykle dočasně, objektivní platnosti. Nemohou být ovšem právy všem nuancím příznaků v nejrůznějších textech. Přesto jsou tyto údaje při správném pochopení jejich upozorňovací, nebrzdící funkce potřebné, protože čelí libovůli uživatelů.

Stylistické hodnoty a jejich charakteristiky jsou proměnlivé i časové. Jejich platnost je vázána na jistý synchronní systém jazyka. Ten ovšem může mít různou časovou hloubku. Může být omezen na jednu generaci, ale může přihlížet i ke skutečnosti, že v jazyku vždy koexistují nejméně tři generace. A. Rey (1983, s. 550) pak rozlišuje v synchronii tři chronolekty. O časových hranicích současného jazyka lze proto diskutovat. Podle našeho názoru je při respektování dynamiky systému vhodné přihlížet k časové mezi od druhé světové války, avšak s přihlédnutím k lexi-

ku první republiky a zvláště se zřetelem k životnosti stále čtené literatury (Filipec, 1992a, 1993).

5. Dříve uvedená dílčí hlediska týkající se spisovné lexikální normy, zvláště vztah lexému – sémému, významu a úzu, status výkladu, systémy stylistických příznaků, vzájemné prostupování lexikální normy s normami komunikačními a stylistickými, dosvědčují, že základem pro zjištění lexikální normy je materiálově fundovaný vědecký popis a výklad lexikální zásoby. Celostní, mnohoaspektový popis a výklad lexémů a jejich chování má dvě hlavní osy: komunikativní a strukturně systémovou. Komunikativní podněty vnášejí do normy dynamiku, ale komunikativní úspěch vyžaduje její stabilitu a kontinuitu. Obojí, norma a úzus, se vzájemně vyvažují. Při tvorbě (spisovného) textu využíváme možností systému a řídíme se komplexem závazných norem odpovídajících šíři a diferenciaci současného úzu. Objektívni spisovná lexikální norma má charakter výběrový jednak tím, že reprezentuje centrum systému a část oblasti přechodu (příznakovou), jednak tím, že přijímá z možností systému někdy jen jednu (např. *brilantnost odborníka* proti řídkému *brilance*) nebo nabízenou možnost pozastaví (*mrtvorozenost dětí*) nebo distancuje (*lůžkoden*). Na druhé straně může např. u cizích, odborných, nových a substandardních prostředků jít nad systém nebo mimo systém zvláště jde-li o promyšlenou prognózu potřebnosti nově přejatého slova, nové složeniny nebo slova obecné češtiny. (K metodám a rizikům progózy srov. Filipec, 1979 a 1982.) Každý z aspektů normy má svá hodnotící kritéria čerpaná z jazyka, ale potřebné jsou i sociolingvistické výzkumy úzu. Např. užitečný výzkum cizích slov podnikli A. Tejnor a kol. (1969, 1972, 1974, souhrnně 1982). A. Rey (1983, s. 547) požaduje dokonce, a právem, od lingvistů ve vztahu k normě nejen sociolingvistickou, ale sociokulturní kompetenci.

Výběrový charakter má i kodifikace lexika v slovnících různého typu. I když se při vývojovém pohybu lexikální zásoby někdy neshoduje s normou, má pro jazykové společenství pozitivní funkci sjednocující, stabilizační a poznávací. Jazykový (abecední, sémaziologický) slovník není ovšem přímým popisem abstraktního systému ani koherentním textem řečové situace, nýbrž uvádí příklady systemových aktualizací lexémů a typická užití z různých textů a usiluje o konstrukci objektivního pojetí normy. Takto je zaměřen i Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Vzhledem k dynamice a variantnosti lexika, jeho sepětí s myšlením a s vývojem společnosti je třeba vydávat opravované a doplňované slovníky zaměřené na popis normy tak, aby stále sloužily běžným uživatelům.

LITERATURA

- AMMON, U.: Language-variety/standard variety – dialect. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 208–218.
- BERRUTO, G.: Varietät. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 263–267.
- Collins Cobuild: *English Language Dictionary*. Ed. J. Sinclair et al. London – Glasgow 1990.
- CORBEIL, J.-C.: Éléments d'une théorie de la régulation linguistique. In: *La norme Linguistique*, 1983, s. 281–303.
- COSERIU, E.: *Sistema, norma y habla*. Montevideo 1952.

- COSERIU, E.: Die funktionelle Betrachtung des Wortschatzes. In: *Probleme der Lexikologie und Lexikographie*. Düsseldorf 1976, s. 7-25.
- Český jazykový atlas, 1. Red. J. Balhar – P. Jančák. Academia. Praha 1992.
- DANEŠ, F.: Vývoj češtiny v období socialismu. In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Ed. J. Bělič et al. Praha 1962, s. 319-332.
- DANEŠ, F.: Dialektische Tendenzen in der Entwicklung der Literatursprache. In: *Grundlagen*, 2, 1982, s. 92-113.
- DANEŠ, F.: Herausbildung und Reform von Standardsprachen. In: *Sociolinguistics*, 2, 1988, s. 1506-1516.
- DAVAU, M. – COHEN, M. – LALLEMAND, M.: *Dictionnaire du français vivant*. Bordas, Paris 1971.
- DEŠERIJEV, J. D.: Wechselbeziehung zwischen Soziologie, Linguistik und Soziolinguistik. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 1-8.
- DOKULIL, M.: K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. *SaS*, 13, 1952, s. 135-140.
- Encyclopedia: The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Ed. R. E. Asher – J. M. Simpson. Oxford etc. 1994.
- ERTL, V.: *Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. 1. Hláskosloví. Nauka o slově*. Graf. unie, Praha 1926.
- ERTL, V.: *Časové úvahy o naší mateřtině*. Jednota čs. mat. a fyz., Praha 1929.
- FILIPEC, J.: Akademický Příruční slovník jazyka českého dokončen. *SaS*, 19, 1958, s. 211-224.
- FILIPEC, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. ČSAV, Praha 1961.
- FILIPEC, J.: Die Dialektik von Stabilität und Variabilität im Wortschatz. *Wiss. Zeitschrift der Universität Leipzig. Sprachwiss.*, 27, 1978, seš. 5, s. 581-584.
- FILIPEC, J.: Kodifikace a slovník. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Vyd. J. Kuchař. Academia. Praha 1979, s. 190-197.
- FILIPEC, J.: K problematice jazykových variant. *SaS*. 41, 1980, s. 308-313.
- FILIPEC, J.: Sprachkultur und Lexikographie. In: *Grundlagen*, 2, 1982, s. 174-202.
- FILIPEC, J.: Charakter a dynamika stylových vrstevních příznaků. In: *Funkcí lingvistika a dialektika*. Vyd. J. Nekvapil – O. Šoltys. ÚJČ, Praha 1988, s. 396-407.
- FILIPEC, J.: Naše současná společnost, slovní zásoba a slovníky. *NŘ*. 75, 1992a, s. 1-11.
- FILIPEC, J.: Kommunikativ-pragmatische Aspekte der Lexikologie. In: *Beiträge zur Phrasologie, Wortbildung, Lexikologie*. P. Lang, Frankfurt M. etc. 1992b, s. 179-188.
- FILIPEC, J.: Entwicklungstendenzen des heutigen tschechischen Wortschatzes in soziolinguistischer Sicht. In: B. Panzer (Hrsg.), *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in den europäischen Sprachen*. P. Lang, Frankfurt M. 1993, s. 162-172.
- FILIPEC, J.: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (ed.), *Manuál lexikografie*. Praha (v tisku).
- GAK, V. G.: O nekotorych zakonomernostjach razvitija leksikografii. In: *Aktual'nyje problemy učebnoj leksikografii*. Moskva 1977, s. 11-27.
- GIRODET, J.: *Dictionnaire du bon français*. Bordas, Paris 1981.
- GLÄSER, R.: Die Stil-kategorie „Register“ in soziolinguistischer Sicht. *Zeitschr. für Phonetik, Sprachwiss. und Kommunikationsforschung*, 29, 1976, s. 234-243.
- GLOY, K.: Norm. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 119-124.
- GROSSE, R.: Zur Dialektik von Stabilität und Variabilität in der Sprache und zum Begriff der Norm. *Wiss. Zeitschrift der Universität Leipzig. Sprachwiss.*, 27, 1978, seš. 5, s. 523-532.
- Grundlagen der Sprachkultur*, 1, 2. Vyd. K. Horálek – J. Kuchař – J. Scharnhorst – E. Ising. Akademie-Verlag, Berlin 1976, 1982.

- GUILBERT, L.: Peut-on définir un concept de norme lexicale? *Langue française*, 16, 1972, s. 29–48.
- HAUSENBLAS, K.: Approach to Standard language, its culture, and to style. In: *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Ed. Ph. Luelsdorff. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1994, s. 311–332.
- HAVRÁNEK, B.: Funkce spisovného jazyka (1929). In: B. Havránek, *Studie o spisovném jazyce*. ČSAV, Praha 1963, s. 11–18.
- HAVRÁNEK, B.: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Red. B. Havránek – M. Weingart. Melantrich, Praha 1932, s. 32–84; tamže *Obecné zásady pro kulturu jazyka*, s. 245–258.
- HAVRÁNEK, B.: Mluvnická kodifikace spisovné češtiny. *SaS*, 1, 1935, s. 8–13; přetištěno in: *Studie o spisovném jazyce*, 1963, s. 119–124.
- HAVRÁNEK, B.: Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. In: *Actes du 4ème Congrès International de Linguistes*. Copenhagen 1936, s. 151–156; přetištěno in: *Grundlagen*, 1, 1976, s. 142–149, též *Prague School Reader*, s. 413–420.
- HEGER, K.: „Sprache“ und „Dialekt“ als linguistisches und soziolinguistisches Problem. *Folia Linguistica*, 3, 1969, s. 46–67.
- HYMES, D.: Why linguistics needs the sociologist. *Social Research*, 34, 1967, s. 632–647.
- CHLOUPEK, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Univ. J. E. Purkyně, Brno 1986.
- JAKOBSON, R.: O dnešním brusičství českém. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Red. B. Havránek – M. Weingart. Melantrich, Praha 1932, s. 85–122.
- JANČÁK, P.: Spisovná a nespisovná slovní zásoba v Českém jazykovém atlase. *NŘ*, 78, 1995, s. 1–8.
- JEDLIČKA, A.: K problematice normy a kodifikace spisovné češtiny (oblastní varianty ve spisovné normě). *SaS*, 24, 1963, s. 9–20.
- JEDLIČKA, A.: Zur Prager Theorie der Schriftsprache. *TLP*, 1, 1964, s. 47–58.
- JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. UK, Praha 1974.
- JEDLIČKA, A.: Teorie jazykové kultury dnes. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Vyd. J. Kuchař. Academia, Praha 1979, s. 12–20.
- JEDLIČKA, A.: Theorie der Literatursprache. In: *Grundlagen*, 2, 1982, s. 40–91.
- JEDLIČKA, A. – CHLOUPEK, J.: Sprachnormierung und Kodifizierung. In: *Sociolinguistics*, 2, 1988, s. 1650–1660.
- JELÍNEK, M.: Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Vyd. J. Kuchař. Academia, Praha 1979, s. 109–121.
- KRAUS, J. – KUCHAR, J. – STICH, A. – ŠTÍCHA, F.: Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. *SaS*, 42, 1981, s. 228–238.
- KREMNITZ, G.: Diglossie/Polyglossie. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 208–218.
- LABOV, W.: The reflection of social processes in linguistic structures. In: J. A. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague – Paris 1968, s. 240–251.
- MATHESIUS, V.: O jazykové správnosti. *Přehled*, 10, 1912, s. 543–545; přetištěno in: V. Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Vyd. J. Vachek. Odeon, Praha 1982.
- MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Red. B. Havránek – M. Weingart. Melantrich, Praha 1932, s. 14–31.
- MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. In: *Čtení o jazyce a poezii*. Red. B. Havránek – J. Mukařovský. Družstevní práce, Praha 1942, s. 11–102.
- MATHESIUS, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Melantrich, Praha 1947.
- MENNE, A.: Definition. In: *Sociolinguistics*, 1, 1987, s. 25–29.

- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: *Mluvená čeština v autentických textech*. H + H, Praha 1992.
- La norme linguistique*. Ed. É. Bédard – J. Maurais. Robert, Paris 1983.
- POTTIER, B.: Vers une sémantique moderne. *Travaux de linguistique et lit.*, 2. 1, 1964, s. 107–137.
- Příruční slovník jazyka českého*, 1–9. SPN, Praha 1935–1957.
- REY, A.: Norme et dictionnaires (domaine du français). In: *La norme linguistique*. 1983, s. 541–569.
- SAUVAGEOT, A.: *Français écrit – français parlé*. Larousse, Paris 1962.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: *Variation in Language*. Ed. Ph. A. Luelsdorff. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1992.
- SKALIČKA, V.: The need for a linguistics of „la parole“. In: *Recueil linguistique de Bratislava*, 1, 1948, s. 21–38; přetištěno in: *Prague School Reader*, s. 375–390, přel. do něm. *Grundlagen*, 1, s. 296–309.
- Sociolinguistics. Soziolinguistik*, 1, 2. Ed. U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier. Gruyter, Berlin – New York 1987, 1988.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Red. J. Filipec – F. Daneš et al. Academia, Praha 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1–4. Red. B. Havránek et al. Academia, Praha 1957–1971.
- SVENSÉN, B.: *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary Making* (ze švédštiny přel. J. Sykes – K. Schofield). Oxford – New York 1993.
- TEJNOR, A. a kol.: Probleme der tschechischen Orthographie und des Fremdwortgebrauchs im Spiegel der öffentlichen Meinung. In: *Grundlagen*, 2, 1982, s. 272–302; přeprac. článků z r. 1969, 1972, 1974.
- Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: J. Vachek (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Academia, Praha 1970, s. 35–65.
- TRÁVNÍČEK, F.: O jazykové správnosti. In: *Čtení o jazyce a poezii*. Red. B. Havránek – J. Mukařovský. Družstevní práce, Praha 1942, s. 103–228.
- VACHEK, J.: Zum Problem der geschriebenen Sprache. *TLCP*, 8, 1939, s. 94–104; přetištěno in: *Grundlagen*, 1, 1976, s. 229–239, též *Prague School Reader*, 1964, s. 441–452.
- VACHEK, J. (ed.): *A Prague School Reader in Linguistics*. Indiana University, Bloomington 1964.
- VACHEK, J.: La langue écrite envisagée selon la perspective fonctionnaliste (překlad angl. článku z 1987). *Alfa*, 7–8, 1994/95, s. 471–481.
- Webster's Third: New International Dictionary of the English Language*. Unabridged. Ed. P. B. Gove. Springfield, Mass. 1986.

RÉSUMÉ

Lexische Norm

Der Beitrag hat zwei Teile. (I) Im ersten wird die Aktualität des Themas in der heutigen Sprach- und Linguisticsituation betont und wichtige tschechische und ausländische Literatur, insbesondere sofern sie die Lexik betrifft, bewertet. Es geht um Arbeiten der Prager Schule seit 1929 (V. Mathesius, B. Havránek, R. Jakobson, A. Jedlička, F. Daneš, M. Dokulil) und der Brünner Autoren F. Trávníček, M. Jelínek und J. Chloupek. Die

Norm wird in breiterer soziolinguistischer und soziokultureller Auffassung als regulierender Faktor (J.-C. Corbeil, K. Gloy) der allgemein verwendeten, funktionell geeigneten Sprachmittel, aber auch als ausgewählte Gesamtheit dieser Sprachmittel, was vom lexikographischen Standpunkt aus wichtig ist, aufgefasst (Havránek, Jedlička, Chloupek). Havránek's innersprachliche Auffassung der Norm wird von K. Heger als inner-metasprachlich charakterisiert und das ist für die Normfunktion der Bedeutungserklärung (Definition) und ihre Position zwischen System und seinen Aktualisierungen in usuellen Kollokationen von Belang. Sowohl die Sprachnorm als auch ihr korrelativer Begriff, Kodifikation (der Standardsprache), werden dynamisch, regulierend, nicht statisch und prohibitiv aufgefasst. Das entspricht den Beziehungen der Norm zu mentalen und sozialen Prozessen und auch den Ansichten der Soziolinguisten (Dell Hymes, J. D. Dešeriev, A. D. Švejcer u. a.).

(II) Infolge der Zugehörigkeit des Lexems zu allen Sprachebenen unterliegt dieser allen relevanten Teilnormen (der orthographischen usw.), aber die Spezifik der lexischen Norm liegt in den Lexemform- und Bedeutungsbeziehungen (2.1.), in der Differenzierung der Bedeutungs-niveaux und Funktionen (2.2.) und im Usus (2.3.). Die Opposition der Bedeutungs-niveaux: Semem – Referenz – illustriert z. B. der Unterschied zwischen dem aktuellen und usuellen Neologismus. Doppelte Funktion hat auch die Bedeutungserklärung: als metasprachliche strukturierte Semhierarchie hat sie die Systemfunktion, als Regel der Bedeutungsverwendung (Menne) berücksichtigt sie die Veränderlichkeit und Offenheit des Usus (Pottiers Virtueme) und verbindet auf diese Weise Stabilität und Elastizität (Mathesius). Jede (monosemische) lexische Einheit repräsentiert in ihrer Verwendungssphäre in Verbindung mit anderen kompatibelen Exemplaren einen Teil des Usus und erfüllt dadurch ihre primäre allgemeine kommunikative Funktion. Ihre kommunikative Norm beruht auf der Erzielung des sinnvollen und erwarteten kommunikativen Effektes im Textsegment. Spezifischen Charakter haben die sich darauf stützenden stilistischen Normen. Diese beiden Normen werden durch die Bedeutung (3.1.), die Opposition der geschriebenen und gesprochenen Normen (3.2.) und die Opposition Standard – Substandard (Umgangssprache, 3.3.) beeinflusst. Die stilistische Normativität lexischer Einheiten macht sich durch die oppositionellen Teilsysteme der merkmalthaltigen und merkmалlosen (neutralen) Einheiten einiger Schichttypen (die pragmatischen mit inbegriffen) geltend (4.). Aufgrund der angeführten Gesichtspunkte hat die objektive lexische Standardnorm den Auswahlcharakter. Die Frage des Umfangs der normativen oder normierungsfähigen Lexik, die hauptsächlich für das normative Wörterbuch wichtig ist, hängt mit der Stufe ihrer Verankerung im Systemzentrum, in der Übergangszone oder in der Peripherie zusammen und ist im Falle der Standardnorm mit dem Rahmen der unperipheren merkmалlosen und der zum Standard zugehörigen merkmalthaltigen Einheiten zu beantworten.

Band 84

Russkija narodnyja kartinki. Sobral i opisal D. Rovinskij. SPb. 1881. In Auswahl nachgedruckt und eingeleitet von Walter Koschmal. München 1989.

XIV + 302 S. (soft cover), DM 70.-

Band 85

P.V. Vladimirov

Doktor Francisk Skorina. Ego perevody, pečatnyja izdanija i jazyk. SPb. 1888. München 1989.

351 S. (soft cover), DM 86.-

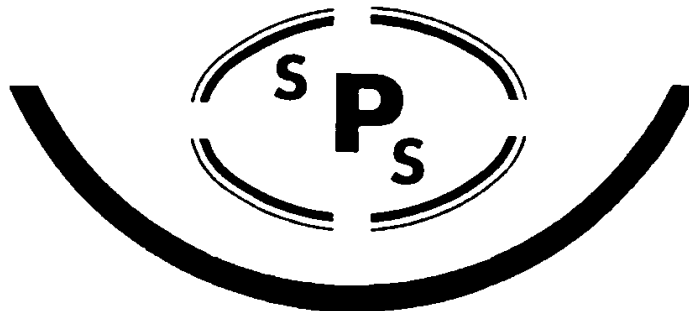
Band 90

Capucine Carrier

Trediakovskij und die "Argenida". Ein Vorbild, das keines wurde.

München 1991.

330 S. (soft cover), DM 70.-

Supplementband 32

Michael Fleischer

Das lyrische Werk von Tadeusz Peiper. Analyse und Konkordanzwörterbuch. München 1992.

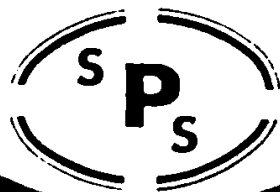
579 S. (hard cover), DM 110.-

Supplementband 33

Iris Schneider

Poleznyj dialog. Journalistische Textsorten im Spiegel ihrer Schlagzeilen. München 1993.

247 S. (hard cover), DM 68.-

Band 79

F. Polikarpov:

Leksikon trejazyčnyj. Dictionarium
trilingue. Moskva 1704. Nachdruck und
Einleitung von H. Keipert.

München 1988.

XXX + 806 S. (hard cover), DM 190.-

Band 83

S.K. Bulič:

Očerk istorii jazykoznanija v Ros-
sii. T. I (XIII v. - 1825 g.).

SPb. 1904. Nachdruck und Nachwort
von H. Keipert.

München 1989.

1248 + VII S. (hard cover), DM 220.-

Bayerische
Staatsbibliothek
München